

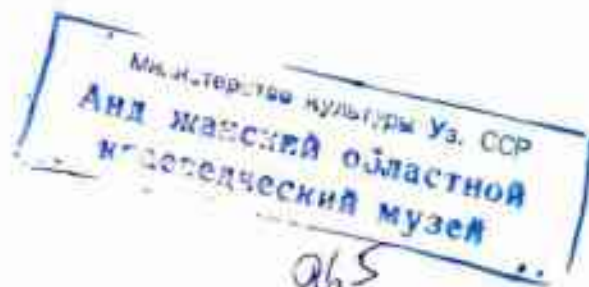
Шарқ миниатюра мактаблари

Шарқ миниатюра мактаблари

МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

Тўпловчилар:
А. Мадраимов
Н. Норматов

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулум
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти
1989

**Шарқ миниатюра мактаблари: Мақолалар туп-
лами/ Тупловчилар: Мадраимов А., Норматов Н. —
Т.: Адабиёт ва санъат нашр. 1989. — 184б.**

Маъмур мажмуада турган муаллифлар гоминимдан сиклан, асосан, Шарқ
миниатюра, яъни музтабар қўлемчаларин ийишталаш учун аргетилган нафис,
муъжаз расм санъати мактаблари тўғрисидаги яамда урбу амъийиб тасвирий
санъат турмини урганиш, қайта тиклаш билан билан билан, бутан мақолалар жам-
ланган.

Китоб санъатшунослар, шу жумладан, барча санъат шайхонларига муржа-
ланган.

ББК 83.3931

Школы восточной миниатюры: Сборник статей.

4903040000 — 72
С ————— 116 — 88
М 352 (04) — 89

© Фафур Фулом номидати
Адабиёт ва санъат нашриети,
1989 й.

ISBN 5 — 635 — 00057 — 6

Кадимги нодир қўлёмалар ичида бизгача сақланиб қолган нафис, муъжаз расмлар алоҳида ўзига хос гузаллик, нафосат оламига эга. Улардаги ёрқин ранглар, нозик чизиқлар ва ажойиб мутаносиблик ҳамон томошабинга эстетик завқ бағишлайди. Шунинг учун ҳам бу рассомлик обидалари жаҳоннинг энг нуфузли музей, кутубхона ва мажмуаларида асраб-авайланмоқда.

Жаҳон тасвирий санъати хазинасидан муносиб урин олган миниатюралар Шарқ халқларининг муштарак бадий меросидир. У анъанавий китобат санъатининг таркибий қисми бўлиб, қадимги нодир қўлёмаларни зийнатлаш билан бирга, мазкур асарлардаги илғор инсонпарварлик гоялари, олижанобликка бўлган интилиш, гузаллик тўғрисидаги тасаввурни ифодалашига ҳам хизмат қилган. Турли санъаткорлар — хаттот, рассом, музаҳҳиб, муқовасоз, жадвалкаш ва бошқаларнинг ижодий ҳамкорлигида яратилган нодир қўлёмалар ўша давр маданий, ижтимоий ҳаётини ҳамда бадий-эстетик қарашларини урганишда қимматли манбалардан ҳисобланади.

Яқин ва Урта Шарқ маданий марказлари бўлиш Бағдод, Табриз, Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Шероз каби шаҳарларда X—XIX асрлар давомида махсус миниатюра мактаблари мавжуд бўлиб, баъзан юксак даражада ривожланган, баъзан эса таназзулга юз тутган. Ҳар бир рассомлик марказида ўзига хос бадий-ифодавий хусусиятлар юзага келиши билан бирга, уларнинг барчаси Шарқ миниатюра санъатининг ранглар софлиги ва ёрқинлиги, чизиқларнинг нафислиги ва нозиклиги, тасвирий услубнинг декоратив хосияти билан характерланади.

Миниатюра нодир қўлёмалар зийнатлари бўлиш шамс, зарварақ, унвон, ҳошия нақши, лавҳа, хотима каби безаклар билан умумий услубий уйғуликка эга. Бу китоб зийнатларининг декоратив хусусияти улар яратилган давр дунёқарashi, тафаккур тарзи билан бевосита боғлиқдир.

Нафис муъжаз расмлар асосан илмий, бадий ва тарихий асарларнинг нодир қўлёмаларини безашга хизмат қилган. Рассомлар асарларнинг етакчи гоялари ва асосий қаҳрамонлари образларини ранглар воситасида ифодалаганлар. Шу сабабли миниатюра санъати тараққиётига Шарқнинг атоқли аломатлари Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, мутафаккир ва шоирлар Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ҳамда машҳур тарихчилар Фазлуллоҳ Рашидиддин, Шарафиддин Али Яздий ва бошқалар асарларидаги илғор инсонпарварлик гоялари ижо-

бий таъсир кўрсатиб, унинг асосий тараққиёт йўналишини, етакчи баъдий эстетик принципларини шаклланишга хизмат қилган.

Қадимдан подир қўлёзмалар юксак кадрланиб келган. Шунинг учун ҳам уларни йиғиш, урганиш билан санъат иҳлосмандлари узоқ вақтдан буюн шуғулланиб келадилар. Аммо миниатюра санъатини чуқур ўрганиш асосан XIX аср охири ва XX аср бошларига тўғри келади. Бу соҳада йирик чет эл олимларидан Ф. Мартин, Т. Арнольд, В. Робинсон, В. Грей ва бошқалар Шарқ миниатюра намуналарини илмий таъсифга олиш, энг яхшиларини чоп эттириш, етакчи мактаблар тараққиёти ва тарихини ўрганиш ҳамда тарғиб қилишда қатор муҳим ишларни амалга оширдилар. Аммо уларнинг тадқиқотларида, расмлар таҳлилида юзакилик, Шарқ халқлари ҳаётини яхши билмаслик каби нуқсонлар учраб туради.

Шарқ халқлари тасвирий санъати, хусусан миниатюрани ўрганишда совет санъатшунослари, шарқшуносларининг ҳиссаси катта. Ватанимизда бу соҳада илк бор амалга оширилган тадқиқот йирик рус санъатшуноси В. В. Стасовнинг «Византия, болгар, рус, чигатой¹ ва форс қўлёзмаларининг баъзи миниатюралари» номли китоби (Петроград, 1902) дир. Кейинча совет олими Б. П. Деникенинг «Шарқ санъати» (Қозон, 1923) ва «Эрон рангтаъвири» (Москва, «Искусство», 1938) китобларида миниатюра мактаблари тараққиётига жиддий эътибор берилган. Шунингдек, Улуғ Ватан урушигача қатор тадқиқотчилар С. Ф. Ольденбург, Ф. А. Розенберг, Б. В. Круссман, С. И. Тюляев ва бошқаларнинг Шарқ миниатюра санъатига оид алоҳида мақолалари эълон қилинган эди.² А. Т. Гюзальян ва М. М. Дьяконовнинг «Ленинград мажмуаларидаги «Шоҳнома» қўлёзмалари» (Ленинград. Изд-во Акад. наук СССР, 1934) ва «Ленинград мажмуаларидаги «Шоҳнома» қўлёзмаларига ишланган Эрон миниатюралари» (Москва – Ленинград. «Академия», 1935) асарлари ҳам ушбу соҳани ўрганишда муҳим роль ўйнади. Айниқса, профессор Б. Н. Заходернинг тарихчи Қози Аҳмад яратган «Гулистони ҳунар» («Санъат гулистони») номли асарини форс-тожик тилидан рус тилига таржима қилиб, зарур илмий шарҳлар билан чоп эттириши натижасида жуда қимматли тарихий манба илмга киритилди.³

Совет санъатшунослари ва шарқшуносларининг миниатюра санъатини ўрганишдаги сунгги йиғирма беш йил, яъни олтмишинчи йиллардан кейинги муваффақиятлари салмоқлидир. Бу даврдаги Б. В. Веймарн, С. И. Тюляев, Г. И. Костигова, О. Ф. Акимускин, А. А. Иванов, О. И. Галеркина, Т. В. Грек, Т. П. Каптерева, Н. В. Дьяконова, Ш. М. Шакуров каби москвалик ва ленинградлик олимларнинг Шарқ миниатюраси ва хаттотлик санъатини ўрганишга қўшган ҳиссаси жуда муҳимдир.⁴

Сунгги йилларда иттифоқдош республикаларда, хусусан Озарбайжон, Тожикистон ва Ўзбекистонда Шарқ миниатюра ва китобат санъатини ўрганишга эътибор кучайди. Айниқса, бу уринда қардош Озарбайжон олимларининг илмий ютуқлари

¹ Бу ерда яқини ўзбек тили тушунилади. (Тўғловчилар.)

² С. Ф. Ольденбург. Индийские миниатюры (К истории Эмира Хамзы). «Восток», 1922, кн. 1, стр. 129; Ф. А. Розенберг. Об индоперсидской и новоиндийской живописи. «Восток», М., 1923, кн. 2, стр. 83–91; Б. В. Круссман. Индийская живопись миниатюр эпохи Великих Моголов. Труды Секции истории искусства Института археологии и искусствознания. РАНИОН, М., 1930, 4, стр. 38–57; С. И. Тюляев. Миниатюры мемуаров Бабура «Литература и искусство Узбекистана». Ташкент, 1938, кн. 1, стр. 137–159.

³ Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введение, перевод и комментарии Б. Н. Заходера. М. – Л., Гос. изд-во «Искусство», 1947.

⁴ Б. В. Веймарн. Искусство арабских стран и Ирана. М., «Искусство», 1974; Миниатюры рукописи Бабура-наме. Авт. сост. и вступ. статья С. И. Тюляев. М., Гос. изд-во изобразительного искусства, 1960; Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV–XIX вв. Сост. аннотации и вступ. статья Г. И. Костиговой. М., изд-во вост. лит-ры, 1963; Среднеазиатские миниатюры XVI–XVIII вв. Вступ. статья Н. В. Дьяконовой. М., «Наука», 1964; Альбом индийских и персидских миниатюр XVI–XVIII вв. Под ред. А. Т. Гюзальяна. Вступ. статья А. А. Иванова, Т. В. Грек и О. Ф. Акимускина. М., «Наука», 1962; Персидские миниатюры XIV–XVII вв. Вступ. статья О. Ф. Акимускина и А. А. Иванова. М., «Наука», 1968; Т. П. Каптерева. Художественные особенности Средневековой миниатюры Ирана, Азербайджана и Средней Азии. «Вестник истории мировой культуры», М., 1959, № 2, стр. 75–86; Индийские миниатюры XVI–XVIII вв. Вступ. статья Т. В. Грек. М., «Наука», 1971; Миниатюра Мавераннахр. Сост. и автор предислов. О. Галеркина. Л., «Аврора», 1980; Ш. М. Шакуров. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. М., «Наука», 1983;

¹ Садиг-бек Афшар. Ганун ос-совар (Трактат о живописи). Введение, пер. и комментарии А. Ю. Козиева. Баку, изд-во Акад. наук АзССР, 1963; Ето же, Миниатюры рукописи «Хамсе» Низами 1539—43 гг. Баку, изд-во Акад. наук АзССР, 1964; А. В. Саламзаде, К. Дж. Керимов. Тебризская школа миниатюрной живописи XVI в. и художник Султан-Мухаммед, — «Известия АН Азерб. ССР», 1959, № 5; К. Дж. Керимов. Миниатюрная живопись, Баку, «Язычи», 1983; Н. Заманов, Поэзия Низами и изобразительное искусство, Баку, Изд-во «Елм», 1981; Дж. Ю. Гасанзаде, Тебризская миниатюрная живопись XVI века в собраниях СССР, Автореферат канд. дисс. Баку, 1983.

² Международный симпозиум по искусству восточных ковров. Тезисы. Баку, изд-во «Елм», 1983, III секция. Миниатюрная живопись, стр. 77—101. Бу тупламда ўн туққиз мутахассиснинг миниатюрага оид тезислари эълон қилинган эди. Симпозиумдаги икки қўшимча доклад ҳам шу мавзуга бағишланган. «Совет Ўзбекистони санъати», 1983, № 11, 30-бет.

³ Л. Айни, Миниатюры рукописи «Шах-нам» 1333 г. из Ленинграда и некоторые вопросы зарождения персидской миниатюры, В кн. Искусство и археология Ирана, Всесоюзная конференция (1969). М., изд-во «Наука», 1971, стр. 9—19; У. Пулодов. Камолiddин Беҳзод. Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1978; Абдурахман и Джами. Саламан и Ибсал. Подготовка издания К. С. Айни, введ. статья К. Айни и М. Ашрафи. Душанбе, изд-во «Ирфон», 1977; М. М. Ашрафи. Бухарская школа миниатюрной живописи. 40—70-е годы XVI века. Душанбе, изд-во «Ирфон», 1974; Л. Н. Додхудова. Поэмы Низами в Средневековой миниатюрной живописи, М., «Наука», 1985.

⁴ Ўзбекистонда 1977 йилгача миниатюра тўғрисида чоп қилинган мақолаалар ва адабиётлар. Э. А. Ахунджанов. Книга и книжное дело в Узбекистане (Тошкент, изд-во «Ўзбекистан», 1978) китобида тула келтирилган (13—18-бетлар).

ҳавас қилса арзигулик. О. Ю. Қозиев, К. Ж. Керимов, А. В. Саламзода, Н. Замонов, Ж. Ю. Ҳасанзода ва бошқа санъатшуносларнинг хизматлари орқали Озарбайжон ва Шарқ миниатюра санъатини ўрганишга катта ҳисса қўшилди.¹ Бу олимлар яратган илмий ишлар ичида О. Ю. Қозиевнинг «XIII—XVII асрлар Озарбайжон қўлёзма китобларининг бадиий зийнатлари» (Москва, изд-во «Книга», 1977) номли фундаментал тадқиқоти, К. Ж. Керимов тартиб берган икки альбом «Озарбайжон миниатюралари» (Баку, «Ишыг», 1980) ва «Низомий «Хамса»си миниатюралари» (Баку, «Язычи», 1983), ҳамда «Султон Муҳаммад ва унинг мактаби» (Москва, изд-во «Искусство», 1970) номли монографиясининг илмий аҳамияти каттадир. 1983 йилнинг сентябрь ойи бошларида Бокуда ўтказилган Халқаро санъатшунослик симпозиумининг махсус бўлими Шарқ миниатюраларини ўрганишга бағишланди. Бу мамлакатимиз олимларининг узаро фикр алмашишлари учун ажойиб имконият яратди.²

Тожикистонлик олимлардан Л. Айний, М. Ашрафий, У. Пулодов, К. Айний, Л. Додхудоева ва бошқалар Шарқ миниатюра санъатини ўрганишга уз ҳиссаларини қўшмоқдалар.³ Бу соҳада актив фаолият кўрсатаётган М. Ашрафий тузган «XVI аср миниатюраларида Жомий» (Москва, «Советский художник», 1966) ва «XIV—XVII асрлар миниатюраларида форс-тожик шеърини» (Душанбе, изд-во «Ирфон», 1974) номли альбомлар, ҳамда «XVI аср Эрон миниатюраси тараққиётдан» (Душанбе, изд-во «Дониш», 1978) номли монографияси муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда Шарқ миниатюра санъатини айрим расмлар қўлёзмалар билан танишиш, А. А. Семёнов, Б. С. Сергеев, Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель, В. Г. Долинская ва бошқаларнинг мақолаларидан бошланган.⁴ Умуман, республикамизда Шарқ тасвирий санъати ва миниатюрасини ўрганишда етакчи санъатшунос, ЎзССР фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Г. А. Пугаченкованинг хизмати алоҳида таҳсинга сазовор. Олимнинг кўплаб, айрим мақолаларидан ташқари, ҳамкорликда яратилган салмоқли тадқиқотлари «Ўзбекистон санъати тарихи» (Москва, изд-во «Искусство», 1965, Л. И. Ремпель билан ҳамкорликда яратилган), «Урта Осиё миниатюралари» (Москва, «Изобразительное искусство» 1979, О. Галеркина билан ҳамкорликда яратилган), «Урта Осиё санъати очерклари» (Москва, «Искусство», 1982, Л. И. Ремпель билан ҳамкорликда яратилган) халқимиз бадиий маданиятини ёритишда аҳамияти каттадир.

Шарқ миниатюра ва китобат санъатини республикамизда ўрганишда, нашр қилишда, дунёнинг энг нуфузли музей ва кутубхоналаридан қидириб топишда Ҳамид Сулаймоннинг хизмати кўзга яққол ташланади. Олим тартиб берган «Бобурнома расмлари» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1970, альбом яна уч бор қайта нашр этилган), «Алишер Навоий дostonларига ишланган расмлар» (Тошкент, «Фан», нашриёти, 1970), ҳамда Ф. К. Сулаймонова билан ҳамкорликда чиқарган «Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар» (Тошкент, «Фан» нашриёти,

1982) ва «Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1983) номли альбомларни кенг жамоатчилик қизғин кутиб олди.

Шуни мамнуният билан қайд этиш керакки, кейинги вақтда республикамизда Шарқ миниатюраси ва китобат санъатини урганувчилар сафи кенгайиб бормоқда. Айниқса булар орасида ўз мақолалари ва муҳим тадқиқотлари билан Н. Норқулов, И. Ғ. Низомутдинов, А. Муродов, О. Усмонов, Э. М. Исмоилова, Ф. К. Сулаймонова ва бошқалар алоҳида ажралиб турадилар.¹

1978 йилдан «Совет Ўзбекистони санъати» журнаlining чоп этила бошлаши маданий ҳаётимизда муҳим ижобий воқеа бўлиб, санъатга оид тадқиқотларни ёритиш учун катта имкониятлар яратди.

Шарқнинг буюк миниатюрочи рассоми устод Камалиддин Бехзод тугилганига 525 йил тулиши муносабати билан 1981 йили Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, республика Рассомлар союзи ва ЎзССР Маданият министрлигининг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номли санъатшунослик институти биргаликда Тошкентда илмий конференция ўтказди.² Шу муносабат билан республика вақтли матбуотида М. М. Хайруллаев, А. Ҳ. Урунбоев, Ч. Аҳмаров ва бошқаларнинг улуг рассом ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги мақолалари эълон қилинди.³

Юқорида келтирилган Шарқ миниатюра ва китобат санъатига оид адабиётлар, альбомлар бир қарашда бу соҳа жуда чуқур ўрганилган деган янглиш хулосага олиб келиши мумкин. Лекин жуда кўплаб нодир расмли қўлёзмалар турли музей ва кутубхоналарда сақланиб, ҳали илмга киритилгани, ҳатто нашр эттирилгани ҳам йўқ.

Шарқ миниатюра мактаблари, уларнинг асосий бадиий хусусиятлари, ривожланиши, энг муҳим намуналари, етакчи рассомлари тўғрисида кенг жамоатчиликка умумий тушунча берувчи, асосан «Совет Ўзбекистони санъати» журналида чоп этилган мақолаларни жамлаб ушбу тўпламни туздик. Сўнги вақтларда пайдо бўлган Шарқ миниатюрасига оид илмий адабиётларни назарда тутган ҳолда ва тақризчиларнинг танқидий фикрлари асосида, мақолалар қайта кўриб чиқилди, айримлари кенгайтирилди, зарур илмий адабиётларга мурожаат этилди, умуман илмий савиясини оширишга ҳаракат қилинди. Аммо мақолалар турли авторлар томонидан ёзилгани учун уларнинг илмий савияси, баён услуби ва таҳлил даражаси ҳам ҳар хил. Лекин ҳамма мақолалар муаллифи ўзи танлаган мавзу доирасида имконияти чегарасида, маълум даражада малакали фикр юрита олганлар.

Тўпламда жамланган мақолаларни мазмун жиҳатидан икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчи қисмга Шарқ миниатюра мактаблари тўғрисидаги мақолалар киради. Бу Зухра Раҳимовнинг «Араб миниатюра мактаби», Ноила Валиуллинанинг «Эрон миниатюра мактаби», Наим Норқуловнинг «Турк миниатюра мактаби», Абдумажид Мадраимовнинг «Озарбайжон миниатюра мактаби» ва «Ҳинд миниатюра мактаби» мақолаларидир. Бунга яна Наим Норқуловнинг «Қадимги тасвирлар», Илём Низомутдиновнинг «XVI—XVII асрларда Мо-

¹ Н. Норқулов. Камалиддин Бехзод. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1964; Н. Норқулов, И. Низомутдинов. Миниатюра тарихидан лавҳалар. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970; А. Муродов. Урта Осиё хаттоғлик санъати тарихидан. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1971; О. Усмонов. Камалиддин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1977; Э. М. Исмоилова, Е. А. Полякова, Шарқ миниатюраси. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Э. М. Исмаилова. Искусство оформления среднеазиатской рукописной книги XVIII—XIX вв. Ташкент, изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1982; Низомий «Хамса»сига ишланган расмлар. Альбомни тузувчи ва суз боши авторлари Ф. К. Сулаймонова. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1985.

² Камалиддин Бехзод. К 525 летию со дня рождения. Материалы научной конференции. Ташкент, изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1984.

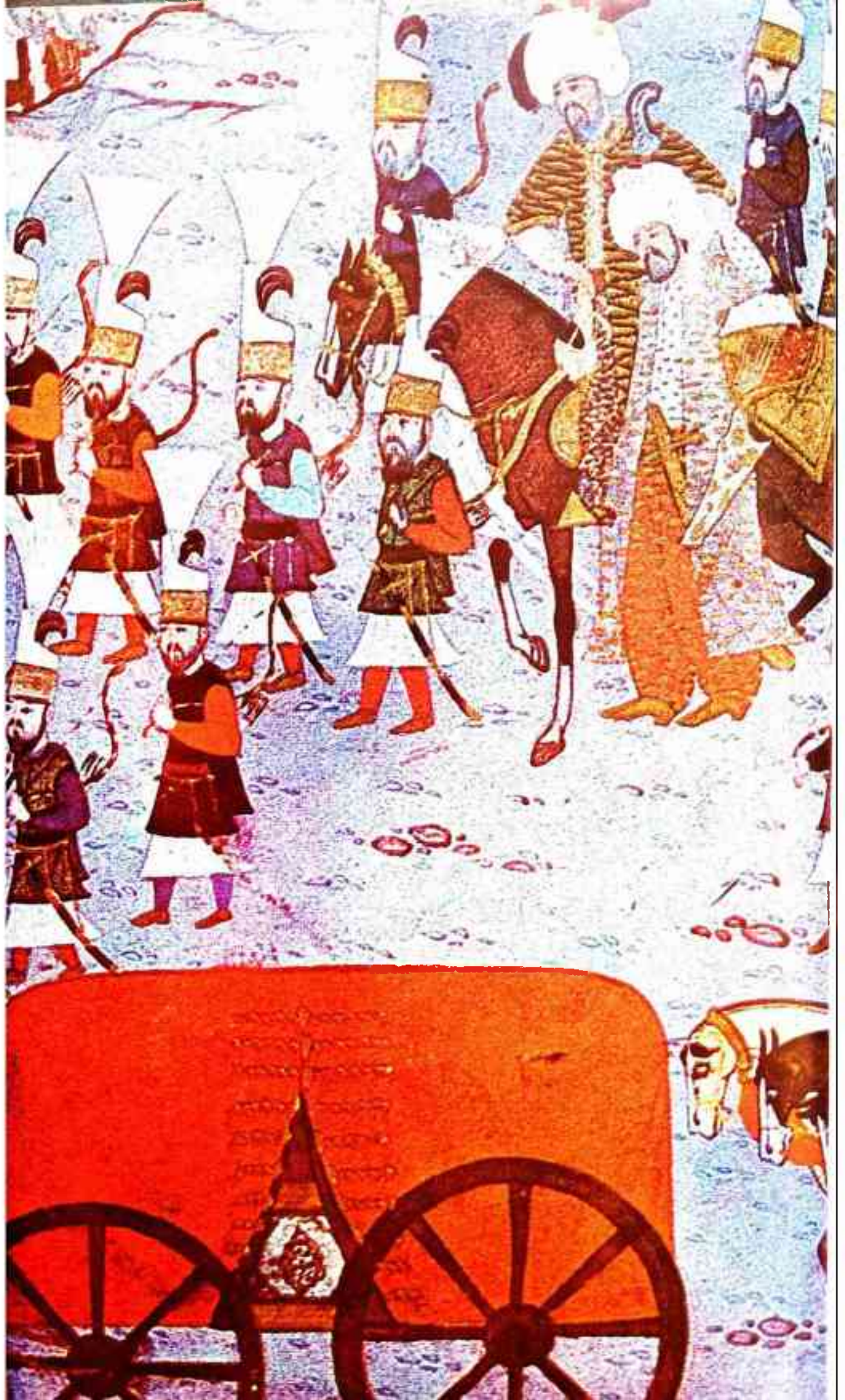
³ М. М. Хайруллаев. Юбилей великого художника, «Советская культура», газ. 17 июля 1981; М. М. Хайруллаев. Буюк санъаткор. «Совет Узбекистони» газ. 1981 й. 28 май; А. Урунбоев. Великий художник. «Правда Востока», газ. 28 мая 1981; Ч. Аҳмаров, Гениал санъаткор. «Тошкент оқшоми», газ. 1981 й. 29 май.

вароуннаҳр миниатюра мактаби» ва Элмира Исмоилованинг «XVIII-XIX асрларда Мовароуннаҳр миниатюра мактаби» мақолалари ҳам киради. Тўпламга бири-бирини тўлдирувчи бу уччала мақолани киритишни лозим топдик. Шарқ миниатюра санъатининг йирик йўналиши бўлган XV-XVI аср Ҳирот миниатюра мактаби тўғрисида алоҳида мақола бўлмагани сабабли, бу камчиликни маълум даражада ўрнини қоплайди, деган умид билан илова сифатида Зуҳра Раҳимованинг «Камолiddин Беҳзод», Абдумажид Мадраимовнинг «Алишер Навоий портретлари» ва «Алишер Навоий ва китобат санъати» мақолаларини киритдик.

Тўпламдаги иккинчи қисм мақолаларда асосан ўз ижодида миниатюра санъати анъаналаридан кенг баҳраманд бўлган ва уларни ижодий ривожлантиришга интилган уч санъаткор, Ўзбекистон ССР халқ рассомлари Искандар Икромов ва Чингиз Аҳмаров ҳамда ёрқин истеъдод соҳиби Тельман Муҳаммедов ижоди ҳақида сўз юритилади. Чингиз Аҳмаров, Рафаэл Тоқтош, Абдумажид Мадраимовнинг «Миниатюра санъатимизни тиклаб», «Миниатюра хусусида» ва «Нақш назокати» мақолалари таланти ёш рассомлардан Шомаҳмуд Муҳаммаджонов, Ниёзали Холматов, Маъруф Салимов ва бошқаларнинг миниатюра санъатини айнан ва локал миниатюра сифатида, қайта тиклаш, ҳамда китобат санъати анъаналаридан ижодий фойдаланиш, бу соҳадаги муаммолар ҳақидадир. Умуман тўплам кенг китобхонлар оммасига Шарқ миниатюра мактаблари, унинг анъаналари ва замонавий миниатюра яратиш борасидаги ҳаракат тўғрисида маълумот беришга хизмат қилиши керак.

Мазкур мақолалар тўпламини нашрга тайёрлашда берган фойдали маслаҳатлари ва самимий ёрдами учун тарих фанлари доктори, профессор Бури Аҳмедовга, фалсафа фанлари доктори, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати Тилаб Маҳмудовга ва санъатшунослик кандидати, Ўзбекистон ССР Рассомлар союзи секретари Акбар Ҳакимовга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

А. МАДРАИМОВ
Н. НОРМАТОВ

Шарқ миниатюра мактаблари

ЗУҲРА РАҲИМОВА.

Араб миниатюра мактаби
НОИЛА ВАЛИУЛИНА.

Эрон миниатюра мактаби
НАИМ НОРҚУЛОВ.

Турк миниатюра мактаби
АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Озарбайжон миниатюра мактаби
АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Ҳинд миниатюра мактаби
НАИМ НОРҚУЛОВ.

Қадимий тасвирлар
ИЛЕС НИЗОМИДДИНОВ.

XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳр ми-
ниатюра мактаби
ЭАМИРА ИСМОИЛОВА.

XVIII-XIX асрларда Мовароуннаҳр ми-
ниатюра мактаби
ЗУҲРА РАҲИМОВА.

Қамолиддин Бехзод
АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Алишер Навоий портретлари
АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Алишер Навоий ва китобат санъати

Араб миниатюра мактаби

Жаҳон маданияти тараққиёти тарихида Шарқий Арабистон халқлари санъатининг ҳам муҳим ўрни бор. Халифаликнинг (Сурия, Миср, Фаластин, Шимолий Африка, Эрон, Урта Осиё, Жанубий Испания) қўлгана шаҳарларида ривожланган ўрта аср араб маданияти инсониятнинг прогрессив ривожланишида янги бир босқич бўлди.

Шарқий Арабистон халқларининг асосий хизмати шунда бўлдики, улар кейинги авлодларга антик грек-рим маданиятининг қўлгана ютуқларини сақлаб қолиб, уни ривожлантирган ҳолда етказиб келдилар.

IX—XIII асрлар давомида Яқин ва Урта шарқ мамлакатлари, Эрон, Озарбайжон ва Урта Осиё халқлари бир-бирлари билан узвий алоқада бўлиб келганлар. Бағдод, Шероз, Табриз, Самарқанд каби шаҳарлар маданият ва тараққиётнинг маркази бўлиб, уларнинг қўлгана курали олимлари, шоирлари, ҳамда фан ва маданият ўчоқлари билан бутун дунёга танилган эдилар. Бу шаҳарларда математика ва астрономия, фалсафа ва медицина, география ва бадиий адабиёт, архитектура ва ҳунармандчилик ўзининг юқори ривожланиш босқичига эришганди.

Тасвирий санъатнинг ривожланишида тирик жонзотни тасвирлашни ман этган ислом дини маълум даражада тўсқинлик қилади. Аммо бу қаршиликлар, тасвирий санъатнинг умумий тараққиётини буга олмайди.

Мана шу тақиқланишлар натижасида Шарқий араб мамлакатларида дастгоҳли тасвирий санъатнинг ривожланиши бирмунча қийин бўлади, унинг ўрни эса қўлғана китобларга ишланган безаклар — миниатюра санъати эгаллайди.

Миниатюранинг юзага келиши ва ривожланиши араб тилида бадиий адабиётнинг равнақи, китобнинг қадимдан Шарқда илму маърифат манбаи сифатида юксак қадрланганидан далолат беради. Миниатюра каллиграфия, саҳифаларни зийнатлаш, муқова безаги билан бир қаторда қўлғана маданиятнинг асосий мураккаб декоратив элементларидан бирини ташкил қилар

эди. Миниатюранинг асосий аҳамияти текст мазмунини тушунтириш ва умуман олганда, дунёвий характерга эга бўлган асарларни безашдан иборат эди. Асосан, проза, поэзия, илмий трактатлар, тарихий хроникалар акс этган асарларга миниатюра ишланган. Улар орасида «Калила ва Димна» ҳикоялари, грек врач Диоскориднинг «Фармакология», Рашидиддиннинг «Жамъиут таворих» асарлари бор эди.

Ўрта аср мусулмонларининг қадимги қўлғана маданияти фақатгина гуаш бўёқлар билан ишланган. Бу бўёқларни тайёрлаш усули Яқин Шарқда VIII асрда Урта Осиё орқали Хитойдан ўтган. Маданият марказларини вайрон қилган, тез-тез содир бўлиб турган босқинчилик урушлари туфайли илк араб миниатюралари деярли сақланиб қолмаган. Бизгача етиб келган араб миниатюрчиларининг асарлари қўл бўлмай, улар ҳам асосан XIII асрга тааллуқлидир.

Ҳозирги вақтга келиб араб миниатюраларини урганувчи мутахассислар қўлғана маданиятни безашнинг учта даври ва регионал бадиий маркази мавжуд эканини эътироф этадилар. Булар фотимийлар сулоласи даври (X—XI асрлар), Сурия (XIII асрнинг биринчи ярми) ва Ироқ (ёки Бағдод) XIII аср миниатюра мактабларидир. Буларнинг марказлари Мосул, Бағдод ва Восит шаҳарларида бўлган.

Шартлилик ва декоративлик принциплари асосида қўрилган, ўзига хос қўлғана маданияти бўлган араб миниатюралари ўрта аср Шарқ рангтасвири сифатида ўзининг такрорланмас, образли бадиий тилига эгадир. Миниатюраларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, тасвирнинг сатҳ юзидалигидир. Бу хусусият қўлғана маданиятнинг декоратив услуб, (серҳашам) зийнатлар, шамс, лавҳалар, зарварақ ва бошқа безаклари каби китобнинг зийнатлари, унинг тўзилиши характеридан келиб чиққан.

Бизга маълум бўлган илк араб миниатюралар фотимийлар сулоласи даврида ишланган бўлиб, XI асрга тааллуқлидир. Оҳорланган қўлғана маданиятнинг одамлар қиёфаси хатти-ҳа-

ракатлари содда ва яхлит ҳолда тасвирланган.

Сурия қўлэмалари бўлмиш Диоскориднинг «Фармакология»си, «Калила ва Димна» асарларига ишланган безаклар XIII асрнинг бошлари ва ўрталарида араб миниатюрачилигида Византия ва сосонийлар (қадимги Эрон) санъатининг кучли таъсирига қарамасдан, янги бир босқични бошлаб беради. Баъзи бир хил қўлэмаларда, масалан, XIII асрнинг биринчи ярмидаги «Мухтор ал-Ҳаким ва Муҳасин ал-Калим» (Ал-Мубоширнинг «Танлаб олинган доно фикрлар ва сўзловчининг гузаллиги») асари қўлэмасидаги расмлар манзара тасвири ёки меъморчилик кўринишлари билан бойитилган. Кишилар қиёфасининг тасвирида табиийликка интилинган, кийимларнинг букланганлиги тасвирланган.

Араб китоб безакчилигининг раванқ топиш даврини Ироқ мактаби миниатюрачилиги бошлаб берди. 1224 йилда Бағдодда Абдаллаҳ ибн Фадр томонидан кўчириб олинган Диоскориднинг «Фармакология» асари қўлэмаси ана шу мактабга, тааллуқлидир. Бу қўлэманинг беагани ҳам Абдаллаҳ ибн Фадр ишлаган деб тан олинган. «Фармакология» асаридаги миниатюралар ҳам бошқа асарлардаги каби, текстни тушунтириб берадиган услубда лўнда қилиб тасвирланган. Мана шу маънода тозалагичнинг қурилишини тушунтираётган Диоскоридни тасвирловчи миниатюра диққатга сазовордир. Миниатюра аниқ контур билан курсатилган ва ёрқин бўёқларга бўялган, катта фигуралар ва предметлар аниқ кўриниб турган текстлар орасидаги саҳифанинг сариқ фониди, акс этган.

Ироқ мактабининг энг ажойиб асарларидан бири Ал-Ҳаририйнинг Абу Зайд ас-Саруджи (Урта асрдаги Насриддин Афандининг прототипи) нинг бошидан кечирганларини тасвирлаб берувчи «Мақом» асарига ишланган иллюстрациялардир.

«Мақом» асарининг иккита ажойиб қўлэмаси Ленинград Шарқшунослик институтида (С-23, 1230 й.) ва Париждаги Миллий кутубхонада (1237 й. Ачаве, № 5847) сақланмоқда. Парижда сақланаётган асарнинг миниатюраларини воситли Яҳё ибн Маҳмуд ишлаган.

Ал-Ҳаририйнинг «Мақом» асарига ишланган миниатюралар сюжетининг кўллиги ва хилма-хиллиги билан кишини лол қолдиради. Булар, бозорда-

ги масжид, қозихонадаги кўринишлар, шодиёна зиёфатлар, қабул қилиш маросими, афсонавий воқеалар, ҳайвонларнинг ажойиб тасвирлари бўлиб, ҳаётий воқеаларнинг бутун реал бойликларини иккала рассом ҳам турли ҳаракатлар орқали чизишган. Рассомлар асардаги архитектура тасвирига алоҳида эътибор берадилар. Бу расмдаги шифтдан пастга осилиб турган улкан чироқлари бор масжид кўриниши ва у билан ёнма-ён турган минора тасвирида кўзга яққол ташланади.

Ўзига хос кўринишга эга бўлган ҳовлилар, гўё бу ҳовлиларнинг девори олиб ташланган-у, томошабин унинг ичини кўриб тургандек. Умумий кўриниш одатда бир ёки икки хил бўлган аркни тутиб турган нозик устунлар орқали бўлинган. Шу бўлинмаларнинг бирида иккинчи қаватга олиб борадиган зинапоя тасвири ҳам учрайди. Унинг ёнида эса, йўлаклик улкан минора жойлашган. Бу минора бинонинг олд кўринишини ифодалайди. Бир бўшлиқда иккита ҳар хил йўналиш (ички ва ташқи)ни уйғунлаштирган миниатюрачи архитектура қурилишини тасвирлашда катта ютуққа эришган.

Манзарани тасвирлашда эса, Ал-Ҳаририй асарининг безовчилари рамзий ифода воситаларидан кенг фойдаланганлар. Бунга миниатюранинг пастки қисмидаги кўм-кўк яшнаб турган ўтлоқ тасвири туширилган торгина йўл ёки бўлмаса, экзотик ўсимликлар ва дарахтлар тасвири туширилган унча баланд бўлмаган тепаликлар мисол бўла олади.

«Мақом» асарида ҳайвонлар, айниқса, қадимдан араблар томонидан эъзозлаб келинган туялар жуда жонли қилиб тасвирланган. Парижда сақланаётган Яҳё ибн Маҳмуд асаридаги «Туялар карвони» миниатюрасида ўтлаётган пода ифода этилган. Ҳайвонлардан бири узун бўйини чузиб ўтлаётган бўлса, бошқалари бошларини тик кўтарган ҳолда туришибди. Бир-бирининг орқасидан кетма-кет жойлашган бу ҳайвонлар ранг жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Бу эса, расмдаги ранглар уйғунлигини алоҳида бўрттириб кўрсатади.

Баъзи бир хил миниатюраларда биз араб рассомларининг битта кенгликда ранг-баранг кийим-кечак ва бош кийимлари билан ажралиб турган персонажларни катта бир гуруҳ сифатида тасвирлашга уринганликларини сезамиз. Бунга мисол қилиб, Яҳё ибн Маҳмуднинг «Байрам сайли» миниатюрасини кўрсатишимиз мумкин. Бу

миниатюраларда байроқлар кутариб олган отликларнинг думбира, карнай чалиб, байрам шодиёнаси бошланганлигидан хабар беришаётганликлари акс эттирилган. Улар барваста гавдали, қирғийбурун, кўзалари ҳам йирик-йирик кишилар қиёфасида тасвирланган. Уларнинг ички дунёси, ҳаракатлари, бир қарашдаёқ кўзга ташланган ҳолатлари ва кийимлари орқали акс эттиришга ҳаракат қилинган. Баъзи бир кишилар бошини олтин олов тасвири ўраб турибди. Христиан санъатида бу тасвир воситаси эътиборли

диний арбобларни билдирса, араб миниатюраларида эса, булар асосан декоратив аҳамиятга эга, холос.

XII-XIII асрлар араб миниатюраларининг образли қурилишини «Минг бир кеча» эртакларидаги реал ва фантастик, ёрқин ва таъсирчан ранг-баранг лавҳалар билан ҳам тенглаштиришади.

Араб миниатюралари, феодал даврининг шарқ тарихида китоб безакчилигининг бизгача илк маълум булган бир босқичидир.¹

Ноила

Валиуллина

Эрон миниатюра мактаби

Осиёдаги энг йирик давлатлардан ҳисобланган Эрон инсоният цивилизациясининг энг қадимги марказларидан биридир. Бу ерда неча минг йиллар давомида архитектура, улкан қурилишлар ва қояларга ишланган монументал рельефлардан тортиб, нозик тошдан йуниб ишланган буюмлар, сопол идишлар ва ажойиб миниатюраларгача яратилди. Эрон миниатюрасини кўздан кечириб чиқишдан аввал, қисқа бўлса-да, тарихга назар ташлаш жоиздир.

VII асрнинг ўрталарида Эрон араблар томонидан босиб олиниб, араб халифаларига қарам бўлиб қолди. Эрон бу қарамликдан IX—X асрлардагина озод бўлди. Араблар ўзлари билан янги ислом динини олиб келишди. Ислом дини маҳаллий бадий аъёналарни бутунлай йўқота олмагач, уларнинг йуналишига катта таъсир қилади: биноларнинг янги типи бўлиш масжидларни қуриш шарт бўлади, тасвирий санъатни ривожлантиришни чеклайди (инсон қиёфасини тасвирлашни қисман ман қилади); безаклик санъатининг ривожланиш сурати тезлашади. X асрнинг бошларида Эроннинг шарқий областлари урта осиеликлар ҳокимияти тепасида турган сомонийларга ён босади. Бунинг оқибатида Урта Осиё ва Эрон халқларининг маданий алоқалари йўлга қўйилади. X—XIII асрларда феодализмнинг ривожланган даври — Эрон

санъатининг ривожланишида энг муҳим босқичдир. Чунки бу даврда меъморчиликнинг асосий шакллари, тасвирий санъат, бадий хунармандчилик равнақ топади. Бу ўзгаришларнинг ҳаммаси, Эрон шу вақт ичида икки марта — XI асрда салжукий турклари томонидан ва XIII асрда муғуллар томонидан аёвсиз босқинчилик юришига учраган оғир тарихий даврларда юз беради. Маданиятнинг ривожланиши кескин ғоявий курашларда, феодализм зулмига қарши йуналтирилган халқ ҳаракатлари давомида кечади. Ҳоким синфлар ислом динига меҳнаткаш, халқни жаҳолатда сақлаш қуроли сифатида қараган эдилар. Аммо, мамлакат учун энг оғир булган пайтда ҳам халқчил, ҳаётбахш манбалар чинакам санъат асарларининг юзага келишига сабаб бўлади. Санъатлар ичида, энг аввало, Эроннинг ажойиб шеърятти барқ уриб ривожланади. Шоирлар қаторида энг биринчи бўлиб, эрон ва тожик адабиётининг классиги, машҳур «Шоҳнома» позмасининг муаллифи Абулқосим Фирдавсий туради. XI-XII асрлар мобайнида файласуф шоир Умар Хайёмнинг уша давр учун янгилик булган чуқур мазмунли рубсийлари дунёга келади. XIII—XIV асрлар эса «Гу-

¹ Б. В. Веймарн. Искусство арабских стран и Ирана. М., «Искусство», 1974.

листон» ва «Бустон» номли улмас асарлар автори шайх Саъдийнинг, нозик ва нафис лирик асарлар муаллифи Ҳофизнинг номи билан характерланади. Уларнинг асарлари энг моҳир хаттотлар томонидан меҳр-муҳаббат билан кучириб китоб қилинган, ажойиб миниатюралар билан безатилган, қимматбаҳо муқоваларга уралган.¹

Эрон миниатюраси санъати дунёвий рангтасвирнинг энг ёрқин тарихий саҳифаларидан биридир. Бу санъатнинг бизгача етиб келган биринчи ёдгорликлари XI аср бошларига тааллуқлидир, аммо миниатюра жанрининг сосонийлар давридаёқ (III–VII асрлар) мавжуд бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Эрон, аниқроғи, форс миниатюраси китоб иллюстрацияси шаклида юзага келиб, то XVI асргача ҳам китоб ва қўлёзма варағи билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади.

Катта шаҳарларда, ҳукмдорларнинг саройларида, мансабдор шахсларда китобларни кучириш ва безатиш билан шуғулланадиган катта-катта устахоналар бўлган. Қадимги Эрон қўлёзмалари, муқовасининг ранг-баранглиги, нафис ялтироқ қоғозга ёзилган наставкалиқ хуснихатининг нафислиги, миниатюраларининг ёрқин бўёқлари ва нақшин безаклари ҳамон кишини диққатини узига тортиб келади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш лозимки, Эрон миниатюраси ва ундаги текст парчаси орасида узига хос уйғунлик мавжуддир. Минерал бўёқлар тухумнинг оқида ёки усимлик мумида эритилиб ишлатилган, расмнинг баъзи бир жойларига тилла ва кумуш суви югуртирилган, қоғоз ва тайёр сурат тоғ биллури ёки қимматбаҳо қизил тош, ақиқ билан жилланган. Қўлёзма китобнинг зарварағи ранг-баранг орнаментал нақшлар билан уралган. Саҳифаларнинг ҳошияси усимликларни тасвирловчи нақшлар ва ҳайвонлар шакли билан тўлдирилган бўлиб, оқиш ранг тилла суви ёки бўлмаса, зарҳал билан қопланган. Теридан қилинган муқовалар эса тилла қушилган нақшлар билан зарб қилинган.

Эрон миниатюра жанрининг турли даврлардаги ривожланиш жараёнида алоҳида мактаблар ташкил толиб, улар ҳар бир даврда энг асосий етакчи дар-

гоҳга айланган. Масалан, XIV аср охирида Эрон миниатюра санъатида Шероз мактаби юзага келади. Жанубий Эроннинг бу шаҳри, машҳур шоирлар Саъдий ва Ҳофизнинг ватани бўлмиш Шероз бир неча асрлар давомида маданият ва санъат маркази бўлиб келади. Маҳаллий ҳукмдорлар ҳомийлигида адабиёт, шеърят ва рангтасвир санъати барқ уриб ривожланади. 1370 йилда «Шоҳнома» асарига ишланган иллюстрация (Истамбул, Тўшқопу музейи) Шероз миниатюрасининг илк намунаси дур. Бу асар композициясининг жуда ҳам соддалиги — бир оз примитивлик, манзара фонларининг ривожланмаганлиги, бўёқлар уйғунлигининг сустлигидан далолат беради. Шунга қарамасдан, Шероз мактабининг илк миниатюраларида биз аниқ, лўнда ва айни пайтда ута соддаликни кўрамиз.

Тошкентдаги Шарқшунослик институтида XIV асрнинг II ярмига тегишли Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса» асари қўлёзмаси сақланмоқда. Бу асардаги иллюстрацияларда лирик сюжетлар асосий ўринда туради. Юқорида айтиб ўтилган «Шоҳнома» миниатюраларига яқин бўлишига қарамасдан, бу ерда услубнинг анча етуклиги кўзга ташланади. Кам фигурали композициялар ранг жиҳатдан жуда гузал бўлиб, чизиқлар ва ранглар мутаносибликда ритмик уйғунликка эга, нафислик билан соддалик узвий боғланиб кетган. Бошланғич Шероз мактаби учун хос яна бир хусусият кўзга яққол ташланиб туради: бу манзара асар яратишга кучли қизиқишдир. Бу ерда манзара тасвирига биринчи марта катта эътибор берилганини, унинг конкретлаштирилганини кўриш мумкин.

XV асрнинг биринчи ярмида Шерозда китоб санъати юксак даражада ривожланган эди. Миниатюранинг бадий тили бойиб, етукликка эриша бошлаганиди. XV асрнинг бошларидаги асарлар ичида 1410 ва 1420 йиллардаги «Форс шеърятти мажмуаси» (Гульбенкян мажмуаси, Лиссабон) ва 1425 йилдаги «Шоҳнома» (Бодле кутубхонаси, Оксфорд) қўлёзмалари бирмунча қизиқарлидир. Шероз ҳокими Искандар Султон учун яратилган «Мажмуа» миниатюраларда Низомий достонидаги бош қаҳрамон Хусравнинг мураккаб образи икки аспектда ёрқин тасвирланган. Хусрав — ботир ва жасур қаҳрамон, шу билан бирга айшу ишратга, кайфу сафога берилган беғам ҳоким. Аммо, афсуски, номаълум рас-

¹ Персидские миниатюры XIV–XVII вв. Вступительная статья О. Ф. Акимовича и А. А. Иванова. М., «Наука», 1968.

сом томонидан яратилган бу асарда образнинг ҳамма қирралари тўла очиб берилмаган бўлса-да, поэманинг эмоционал руҳига бирмунча яқинлашилган.

Бу даврнинг Шероз миниатюрасига хос хусусиятлари, айниқса, «Шоҳнома» иллюстрацияларида ёрқин ўз ифодасини топган. Предметларнинг тасвири лунда ва содда берилган. Чизгилар одамлар ва ҳайвонлар ҳаракатини жуда аниқ акс эттирган. Манзара, одамлар, ҳайвонлар, предметлар жуда табиий жойлашган зарур муҳит тасвирига айланган.

XV аср ўрталарига келиб Шероз мактаби ўзининг ривожланиши жиҳатидан бошқа миниатюра мактабларидан, айниқса, Ҳирот мактабидан сезиларли даражада орқада қола бошлади. Уша даврда фан ва санъат ихлосмандларига ҳомийлик қила бошлаган Султон Ҳусайн ва шу ерда яшаб, ижод қилаётган шоир Алишер Навоий Эроннинг энг яхши санъат намояндalarини Ҳиротга жалб этадилар.

1519 йили Ҳиротда Жомийнинг «Олтин занжир» достони хаттот Мир Али ал-Ҳусайн томонидан кўчирилган. Аммо, асарни безаб турган икки миниатюра эса, кейинроқ, XVI асрнинг 50—60 йилларида уша пайтларда Иброҳим Мирза (Сафавий) саройида очилган устахонада машҳадлик rassом томонидан ишланган.

XVI асрдан бошлаб миниатюралар китоб билан боғланмаган ҳолда, алоҳида-алоҳида варақларга, «Мураққаъ» каби махсус альбомларга ишлана бошлади.

Москвадаги Шарқ халқлари санъати Давлат музейининг фондида XVI асрда Қози Аҳмад ибн Мир Мунши ал-Ҳусайн томонидан ёзилган «Гулистони ҳунар», яъни, хаттот ва rassомлар ҳақида рисола асари сақланмоқда. Қози Аҳмаднинг бу рисоласи XVI аср Эрон рангтасвири тарихининг жуда қизиқарли манбаларидан биридир. Бу асар авторнинг замондошлари бўлмиш ўттиз икки нафар хаттот ва rassомлар ҳақида қизиқарли маълумот беради. Ушбу рисоланинг қулёзмасида саккизта миниатюра берилган. Бу миниатюралар Эрон рангтасвирларининг янги бадий даврини ўзида акс эттирган бўлиб, улар композиция жиҳатдан содда, персонажлар тасвирига алоҳида эътибор берилган.

XVII аср Эрон рангтасвири, энг аввало, XVI аср охириларида сафавийлар пойтахтига айланган Исфаҳон шаҳри билан боғлиқдир. Миниатюра-

нинг Исфаҳон мактаби маҳаллий мактабларни ўзида бирлаштириб, шу даврнинг янги бадий ғояларини ифодалаб берди. Исфаҳон мактаби rassомларини инсоннинг ички дунёсини ифодалаш қизиқтира бошлади. Манзара элементлари билан тўлдирилган портрет жанри ривожланди. Миниатюрада ёрқинлик ва кўпранглилик йўқола бошлади. Енгил ранг берилган чизгилар муҳим аҳамият касб этди. Бу даврда Эрон миниатюрасида биринчи марта Европа рангтасвирига хос нур ва соя, жанрга хос кўринишлар, европача костюмдаги персонажлар юзага келди.

Исфаҳон мактабининг асосчилари ва яратувчилари Ога Ризо ва унинг машҳур шогирди, издоши Ризо Аббосийдир. XVII асрнинг иккинчи ярмида rassом Али Қули Жаббор ва Италияда таълим олган Муҳаммад Замон етишиб чиқди.

Ризо Аббосий шоҳ Аббос I саройида сарой rassоми эди. Узининг замондошлари бўлмиш кўпгина rassомлар сингари Ризо Аббосий ҳам миниатюраларни алоҳида варақларда ишлаган. Нафис чизгилар, гузал, тиниқ рангтасвир асарларининг моҳирона устаси бўлган rassом ўз замондошларининг индивидуаллаштирилган портретларини яратишга интиланган. Бу мақсадга эришиш учун rassом натурага қараб ишлаган, деган фикрда жон бор. Чунки, унинг инсон гавдаси ҳаракатларини, имо-ишоралари ва ҳолатларини тасвирлайдиган ҳаётий лавҳалар ва эскизлар сақланиб қолган.

Шарқ халқлари санъати Давлат музейида унинг 1614 йил деб ёзилган «Чол портрети» асари сақланмоқда. Ушбу портретда rassом тасвирнинг янги принципларини излайди, образнинг ички динамикасини яққол гавдалантиради. Чол образи жуда характерлидир: елкаларининг бирмунча қисилганлиги, чузинчоқ юзи, кўз бурчакларида ажинларнинг кескин чизиклари, қалин, қора қошлар остидан диққат билан қараб турган кўзлар... Rassом чол бошидаги салланнинг енгил чизикларини, силлиқ таралган соқол ва мўйловларини аниқ тасвирлаган, ифодали чизиклар воситасида гоят ҳаётий бир образни яратган.

Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасида сақланаётган Ризо Аббосийнинг «Чупон» асари ҳам жуда ажойибдир. Узоқларга зийраклик билан қараб турган чупоннинг маълум бир руҳий ҳолатини беришни rassом ўз олдига мақ-

сад қилиб қуйган. Таёққа суяниб турган чупон гавдасининг тасвири соддагина бўлса ҳам, аммо диққат билан қарашлари унинг образини кучайтириб курсатишга хизмат қилади. Олдинги оёқларига ёпишиб олган кучукча кўриниши ҳам аниқ тасвирланган. Бу ерда ҳам, Ризо Аббосийнинг бошқа ишларидаги каби, натурани изчил кузатиши яққол сезилади.

Тошкентдаги Ўзбекистон Давлат санъат музейида Ризо Аббосий мўйқаламига мансуб деб топилган «Йигит портрети» сақланмоқда. Манзара фониде лоқайд йигитнинг бесўнақай гавдаси тасвирланган. Айрим деталлар Европа санъати асарлари руҳи билан суғорилган бу миниатюра жанрининг эски анъанавий системасини янгилаш йўллари излаш натижаси бўлиб туюлади.

Исфаҳон миниатюра мактаби асарларида ҳаётий таассуротларни асар орқали бериш, миниатюра жанрининг анъанавий образли системасини янги мазмун билан бойитишга интилиш каби характерли хусусиятлар мавжуд эди. Бу миниатюранинг дастгоҳли рангтасвирга яқинлашувидаги табиий изланиш эди, дейиш мумкин.

Кейинчалик Европа рангтасвир санъати таъсири яна ҳам чуқурроқ сезила бошлади. Бунга мисол қилиб, Шарқ санъатининг декоративлиги ва Европа рангтасвирининг психологик таъсирчанлигини ўзида мужассамлаштирган, XIX асрнинг машҳур рассоми

Мирза Абул Ҳасанхон Ғаффорий ижодини курсатиш мумкин. Бу рассомнинг тахаллуси Соний ул-Мулк бўлиб, саройнинг бош рассоми — «наққошбоши» деб аташган. Соний ул-Мулк Италияда таълим олган бўлиб, бу, шакшубҳасиз, унинг ижодида ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Европа портрет рангтасвирининг принципларига амал қилган ҳолда, рассом чуқур психологик характерлар яратишга интиланган. Аммо, ранг масаласида у анъанавий миллий хусусиятларни сақлаб қолган.

XVIII—XIX асрлар Эрон миниатюрасида эса жаннат ва дўзахни, Муҳаммад пайғамбарни, шиа имомларини тасвирлаш ва бошқа шунга ўхшаш дағал, хунук характерга эга бўлган «бут» шаклидаги асарлар кенг тарқалиб кетади. XIX аср охирида XX аср бошларида рассом Камол ул-Мулк Эрон рангтасвирини тагин Европанинг бадий ва техник приёмларини қўллаган ҳолда ислоҳ қилади.

Миниатюра жанри ўрта асрлар Эрон санъатининг шунчалик ўзига хос ва ёрқин бир кўриниши эдики, унинг анъаналари, таъсири ҳозирги замон Эрон рассомларининг ижодида ҳам сезилиб туради. Миниатюра, фақат миниатюрагина ўз даврининг энг жушқин ғояларини бадий тасвирлашга интилганлиги натижасида амалий санъатнинг кулолчилик, тўқимачилик, гиламдўзлик каби кўпгина турларига ижобий таъсир қилди.¹

Министерство культуры Уз. ССР
Анд жанский областной
краеведческий музей

965

¹ Б. П. Денике. Живопись Ирана. М., «Искусство», 1938; Персидские миниатюры XIV—XVII вв. Вступ. статья О. Ф. Акимушкина и А. А. Иванова. М., «Наука», 1968; Б. В. Веймарн. Искусство арабских стран и Ирана. М., «Искусство», 1974.

Турк миниатюра мактаби

Кичик Осиё ярим оролида қадимдан хеттлар (эрамиздан аввалги XIX аср) Митанни (эрамиздан аввал XVIII аср), Урарту (эрамиздан аввал XI—XII асрлар) давлатлари бўлган, сўнг бу ерлар аҳмонийлар, салавкийлар, македониялик Искандар, Рим империяларига қарган. Бу ҳол турк халқи маданиятини, санъатини ўзига хос тарзда ривожланишини белгилаб беради.¹

XV аср бошларида яшаган озарбайжон олими Абдурашид Бокувий Туркиянинг қадимий шаҳарларидан Истамбулнинг тарихи ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Қустантиния шаҳрига Қустантиннинг Сивариус исми ўғли асос солган. Бу Шобур Зулақтоф замони (240—272 йиллар) эди. Девори бир фарсаҳча келадиган шоҳ қалъаси, қалъада унта эшикли, олтин қуббали шоҳ ибодатхонаси бор. Эшиklarининг тўрттаси кумушдан. Ибодатхонада баландлиги ва эни тўрт газ келадиган тахт ўрнатилган. Тахт гавҳар ва ёқутлар қадаб безатилган. Ибодатхона деворлари олтин ва кумуш ёрдамида нақшланган...» Ушбу кўчирма, шунингдек, Туркия территориясида сақланиб қолган меъморлик обидалари ва тасвирий санъат асарлари қадимда бу ерда юнон маданияти таъсири бўлганидан далолат беради. Урхон султон (1324—1359) замонида қурилган Бурсадаги сарой, Қайсар, Қунёдаги султон саройлари шу тахлитдаги обидалардандир.

Туркиянинг ўзига хос санъати XV асрга келиб янада ривож топди. Истамбул шаҳрида аралаш услубда масжиду мадрасалар, қушқ ва турбатлар қурилиб шаҳар деворининг узунлиги ўн беш фарсаҳга етказилди. Византия империяси даврида қурилган Аё София ибодатхонаси масжидга айланттирилди. Унинг гумбази 65 метр, эни 32 метр бўлиб, олтин, кумуш ёрдамида деворий нақш ва суратлар, қимматбаҳо

тошлар билан безатилган эди. Истамбулдаги Тўпқопу саройи 1466 йилдан қурила бошлади, бу ер турк султонларининг тахтгоҳи бўлиб келди.

Маълумки, турк ҳунармандчилик буюмлари чиройли бадиий безаклари, нақшлари билан жаҳон бозорида юқори баҳоланар эди. Чунончи XIV асрнинг 30-йилларида Кичик Осиёда бўлган араб сайёҳи Ибн Баттута Конье ва Сивас шаҳарларида туқилган ажойиб турк гиламларини кўриб ҳайратга тушган. У яна Арзинжонда мис конлари бўлиб, ҳунармандлар ундан турли-туман, гулли рўзгор буюмлари, идиш ва шамдонлар ясаганларини ёзади. Дунёнинг кўпгина музейларида сақланаётган бундай буюмлар намуналари ўша давр турк ҳунармандларининг юксак санъатидан гувоҳлик беради.

Миниатюра санъати эса айниқса Маҳмед II (1451—1481) замонида жуда ҳам тараққий этди. У туздирган «Фотиҳ альбоми» ёки Истамбул альбомлари номи билан машҳур мураққаъ (альбомлар) даги миниатюралар кўпроқ лирик мавзуларга бағишланган. Маҳмед султон кўпгина санъат обидаларини нобуд қилган бўлишига қарамай, ўз саройида кўплаб мусаввир ва хаттотларни тўплаб, уларга ҳомийлик қила бошлаган. Унинг саройида ишловчи мусаввирларнинг шўҳрати ҳатто чет эл ҳунармандларининг ҳам эътиборини тортади. Италиялик мусаввирлардан Костинцо да-Феррар (1300—1475), Бертольдо Жиованни (1420—1491) ва Жентиле Беллини (1429—1509)лар унинг саройига ташриф буюришади. Маҳмед II га, айниқса Жентиле Беллини ёқиб қолади. У Венецияга мактуб йўллаб, Беллинининг Истамбулда бир оз туриши учун рухсат олади. Султон Беллинига ўз саройини безаттирди. Феррар ва Жиованни Маҳмеднинг суратини кумуш медалга туширишади.

Сарой меъмори Синонбей ҳам Маҳмед тасвирини металлга зарб қилади. У асли 1498 йили Қайсар шаҳрида туғилиб, ёшлигида ботир жангчи бўлган. Сўнг у ўзининг ажойиб қурувчи эканлигини намойиш этади. Синонбей

¹ Б. В. Веймарн. Искусство Турции. Всеобщая история искусств. Т. 2, кн. 2, М., Гос. изд-во «Искусство», 1961, стр. 54—65.

узи ҳақида шундай ёзган: «Мен Абдулманнон угли бош меъмор Синон, Султон Салим замониде девширма саралови (ёш усмирларни яничарликка олиш) буйича Истамбулга келдим. Марҳум Сулаймоншоҳ замониде яничар сифатида Корфай Боль ва Қора Боғдон юришларида иштирок этдим. Уша йили саройда бош меъмор этиб тайинландим ва оллоҳ инояти ила куплаб иморатларни қурдим».

Манбалардаги маълумотларга қараганда, унинг раҳбарлиги ва иштирокида 81 жомеъ масжиди ва 50 маҳалла масжиди, 55 мадраса, 19 мақбара, 17 иморат, 3 шифохона, 7 акведук (осма қувур куприк), 8 куприк, 17 карвонсарой, 32 сарой, 33 ҳаммом ва ҳоказолар қурилади.

Айниқса Шаҳзода (1548), Сулаймония (1550–1557), Салимия (1569–1575) масжидлари меъмор шуҳратини оламга ёйди.

Эндернадаги Салимия масжиди тўртбурчак шаклида бўлиб, улкан гумбаз атрофини олти минора ўраган. Замондош тарихчилардан бири бу масжидни таърифлар экан, буни инсон қўли яратган эмас, осмондан тушган, деб ёзади.

Синонбей қурган иморатлар Совет Иттифоқида ҳам (Қрим ва Кавказда) сақланиб қолгани диққатга сазовор. Бу ҳол Россия подшосининг ҳам турк меъморларига тан берганлигидан гувоҳлик беради.

Тарихчи Саъдиддин ўзининг «Зубдат ут-тавоҳих» асарида Изник шаҳрига султон Салим I томонидан Табриз шаҳридан кулол, кошинкорлар келганини ёзади. Кошин санъати ва кулолчилик ҳунари Изник шаҳри доврўғини оширади. 1589 йили султон Мурад III шаҳар ҳунармандларининг бундан буён ёлғиз сарой учун ишлашлари лозимлиги ҳақида фармон беради. Истамбулдаги Қалъаи чиний шу даврда бунёд этилган.

Тарихчи Эвлия Чалабий, Изник ҳунармандларининг лаган, товоқ ва кузаларини мақтаб, бутун усмонийлар давлатидаги нақшин идишлар шу ерда ясалгани ҳақида ёзган. Изник кошинлари масжид ва саройлар деворларини безаш учун ишлатилади. Изник идишларида ҳайвонлар тасвири билан бирга одам сурати ҳам учрайди.

Шойи ва кимхоб матоларни ишлаб чиқишда Бурса ва Ускюдар корхоналари шуҳрат қозонган. Бир ҳужжатда султон саройида 1545 йили 105 нафар; 1557 йили 146 нафар шойи ва кимхоб тўқувчи уста ишлагани қайд этилган.

Турклар бу матоларнинг атлас, кимхоб, дабо, соранг, саросар, чатма, бонак, муқаддам, қутния турларини ишлаб чиққанлар. Матога олтин ва кумуш иплар қўшиб туқилган. Турк шойи ва духобалари жаҳон бозорида юксак баҳо олган.

XVI–XVII асрларда турк гиламларининг қадри бошқа шаҳарларда ҳам ортади. Купчилик Европа мусаввирлари асарларида бундай гиламларнинг тасвирланиши фикримизнинг далилидир.

Султон саройида наққош ва мусаввирлар учун ҳам алоҳида устахона бўлган. Бир ҳужжатда 1525 йили бу устахонада наққош ва мусаввирлардан 29 уста ва 12 халфа бўлгани, булардан беш нафари эрони, икки нафари араб, икки нафари черкес, бири венгер ва бири молдаван экани қайд этилади.

Уша давр миниатюралари ўзида Урта Осиё ва Эрон миниатюра мактабларининг баъзи санъаткорлик ва шакл хусусиятларини мужассамлаштирган бўлса ҳам, Урта Осиё миниатюраларидаги каби рангларнинг нафис жилоси, мураккаб геометрик нақшлардан фойдаланиш, нозик чизиқлар маънодорлиги каби жиҳатларни кам учратамиз. Турк миниатюраларида биз кескин чизиқлар, жиддий мавзу, бир оз куполроқ мўйқалам ҳаракатларини кўраамиз. Турк миниатюраларига ёрқин бўёқлардан фойдаланиш, купроқ олтин ва кумуш ранглар ишлатиш хосдир.

Турк олими Мустафо Дафтарий 1597 йили султон Мурад III учун «Ҳолоти ҳунарварон» номли катта тазкира тузди. Унда бутун Шарқда машҳур мусаввир ва хаттотларнинг таржимаи ҳоллари ва ижодига доир қисқа-қисқа маълумотлар жамланган. Чет эл ва совет санъатшунослари ўз ишларида бу манбага қайта-қайта мурожаат этадилар.

XV аср охири XVI аср бошларида тасвир этилган Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достониде (Тупқопу саройи музейи) 15 та миниатюра бор. Биринчи миниатюрада Хусрав устоди Бузург Умид билан қаср олдидаги гиламда ўлтирган тасвири. Атрофларида яқинлари. Қолган миниатюралар Шопурнинг Хусравга Ширин тасвирини тақдим қилаётгани; Хусравнинг чўмилаётган Ширинни кузатаётгани; Хусрав ва Шириннинг чавгон ўйини, куй тинглашаётганини тасвирлайди. Персонажлар кийими туркча, тасвир услуби эса Урта Осиёникига ўхшаш.

XVI асрнинг охирига оид бир миниатюрада Исонинг фаришталар ҳамроҳлигида ерга тушуви тасвирланган. У масжид мезанасига қўнмоқда. Қанотли фаришталар рангли кийимларда, девор оқ, осмон олтин рангда, Исо қора турк кийимида, бошида оқ салла.

Султон Сулаймон I 1534—1536 йилларда Эронга юриш қилганда тарихчи Матракчи Назуҳ унга ҳамроҳ бўлади. Султон буйруғи билан у босиб ўтилган манзиллар тасвиридан иборат «Китоб ул-манозил» асарини ёзади. Китобни номаълум расом миниатюралар билан таъмин этади. Дастлабки саҳифаларда Истамбул ва Галата кўриниши ишланган. Бутун майдон иморатлар тасвири билан тўлган. Масжидлар эса алоҳида кўрсатилган. Деворлар сарғиш, томлар эса қизғиш рангда. Босфор денгизи кўк, елканли кемалар қорамтир рангда. Кейинги миниатюраларда зиёратчиларнинг саҳрода юриши, ҳовуз ва унга қуйиладиган анҳор, анҳор устида ўтган торгина кўприк тасвирланган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида ёзилган Сулаймон I шоҳлигига доир асарда Эрон элчисини қабул қилиш маросимини тасвирловчи миниатюра бор. Султон чеҳраси аниқ чиққан. Унинг ёнида қўлида лочин тутган яничарлар. Уртада сарой аҳли, улар элчининг қўлидан тутиб, тахтга яқин келтиришмоқда. Бошқа суратда Кипр қалъаси Сант Эльмонинг қамал қилиниши кўрсатилган. Учинчи миниатюра, Драва дарёсини кечиб ўтиш ҳақида. Қолганларида венгер қалъаси, Сигетвар қуриқчи кемалари, лашкар юриши ва ҳоказолар тасвирланган. Кейинги икки миниатюрада Сулаймонни кўмиш маросими ва Истамбулдаги Сулаймония масжиди тасвирланган.

Мурод III (1574—1595) замонида «Шоҳаншоҳнома» асари яратилади. Уни озарбайжонлик бир мусаввир миниатюралар билан безайди. Биринчи зарварақда 1576 йилнинг 12 майидаги ҳарбий қурик тасвири. Қурик Эрон шоҳи Таҳмосибнинг элчиси Тўқмоқхон учун уюштирилади. Сарой олдидаг пиёда яничарлар ўтиб бормоқда, елкаларида милтиқлар, сипоҳийлар эса серҳашам кийимларда, катта саллалар ўрашган. Баъзилари совут ва жавшан кийган, қўлларида найза. Тасвирлар поғонама-поғона берилади, саҳифа юқорисида сарой, кейин яничарлар, лашкарбошиларнинг кийимлари кўркамроқ, қурол, кийимлар, байроқлар олтин ёки кумуш рангда. Иккинчи миниатюрала Карс шаҳ-

рини қамалдан озод этиш тасвирланади; тепада девор билан ўралган шаҳар, ичида уйлар, масжидлар, қуйи-сида турк лашкаргоҳи. Миниатюрада мураккаб мавзу усталик билан ифода қилинган. Кўчалар бўм-бўш, найзалар душман бошларига қадалган, саропардада лашкарбошилар билан вазир ўтирибди. Ҳилпираётган турк байроқлари ғалаба тимсоли. Уйлар, одамлар сурати моҳирона жойлаштирилган.

1550—1590 йилларда кўп жилдлик «Ҳунарнома» асари яратилади. Уни мусаввир Усмон беаган. Сақланиб қолган икки жилдида 160 миниатюра бор, уларда Усмонийлар давлатининг пайдо бўлишидан тортиб, XVI асрнинг иккинчи ярмигача бўлган ҳаёт лавҳалари тасвирланган.

Тасвир мазмунини кучайтириш мақсадида мусаввир Усмон манзарага бир неча эпизод қўшади, саҳифа юқорисида сарой. Иморатлар томи қизғиш, тоғлар кўкиш. Шулар фонида қора чодирлар ва саҳродаги сарғиш тошлар жозибадорлиги ортган.

Усмон асарларида ранг палитрасининг бойлигини шайх Абдулланинг Сулаймон I томонидан қабул қилиниши тасвирланган миниатюрасида ҳам кўриш мумкин. Оҳангдош ранглар усталик билан топилган.

Китобда ҳарбий мавзудаги жанг саҳналари ҳам бор. Вена шаҳрининг турклар томонидан олинishi ва ҳоказо.

Усмон Мурод III ҳукмронлиги тарихига доир асарга ҳам 400 дан ортиқ миниатюра чизади. Мусаввир султон шаънини улуғловчи тасвирлар билан бирга халқ ҳаётига доир саҳналар ҳам яратди. Тантаналар ва сайиллар ҳақидаги миниатюралар маҳорат билан ишланган. Усмонни бошқа турк мусаввирлари билан таққослаб, унинг иқтидори кенг, ҳар қандай мазмунни усталик билан тасвирлай олиши ва санъаткорлигини кўрса бўлади. Унинг асарлари Усмонли турк маданияти тарихи учун қимматбаҳо манбадир. Жанр кўламнинг кенглиги билан ҳам Усмон ижодини турк миниатюрачилигининг чўққиси, деса бўлади. У қатор портретлар ҳам яратди. Хусрав ва Султон Салим II портретлари шулар жумласидандир.

Айниқса, унинг эртақчи-қизиқчи Лаълинкабо портрети диққатга сазовор. Бу ерда ортиқча ҳашамдорлик йўқ. Қотмадан келган чол, қорамтир кийимда одми тасвирланган, сул қўлида асо, олдинга интилиб, унг қўлини чўзган холла тўрибди, чеҳраси маъно-

дор. Мусаввир зукко ва иродали одамнинг очик чеҳрасини ифодалай олган.

Турк тасвирий санъатининг яна бир йирик вакили Нигорий (Раис Ҳайдар) дир. У 1492 йилда Ғалатада туғилиб, 82 ёшида вафот этган. Ёшлигида жасур денгизчи сифатида кўп жанглarda қатнашиб, капитан (раис) унвонини олади. Султон Салим II унинг кема ҳайдаш қўлланмасига суратлар чекканини кўриб, саройига бош мусаввир этиб тайинлайди. Уз истеъдоди билан у Беҳзоди соний (иккинчи Беҳзод) лақабини олади.

Истамбулнинг Тупхона маҳалласида Султон, Нигорий учун тасвирий санъат ва китобат устахонаси қурдилади. Бу ер санъат мавзусидаги мажлислар утадиган жойга айланади. Нигорийнинг кўплаб асарлари сақланиб қолган бўлиб, уларнинг барчаси турк миниатюрасининг ўзига хос хусусиятларини мужассам этган.

У яратган султон Сулаймон I портрети (Тупқопу саройи музейи) реалистик яратилгани билан ажралиб туради. Саҳифанинг қорамтир фонида султон тасвири, у кўк шоҳи кийимда, бошида катта оқ салла. Унинг ортида икки қуролли яничар. Кексайиб қолган бўлишига қарамай чеҳрасида бардамлик ва тетиклик акс этиб турибди. Нигорий суратни султоннинг ўзига қараб чизгани ва унинг ички дунёсини очишга интилганини кўрамиз. У Салим, Хайриддин, Барбаросса портретларини ҳам шундай маҳорат билан чекади.

Турк хаттотлик санъатининг ўзига хос мактабини яратганлардан бири Шайх Ҳамидулла (1436—1519) дир. Унинг ота-онаси асли бухоролик

бўлиб, ҳаёт тақозоси билан Амасьега кўчиб келишади. Шайх Ҳамидулла шу ерда туғилади. У 47 қуръон ва кўпгина бошқа бадий асарларни ҳуснихатда кўчирган. У кўчирган қўлёзма китобларда йигирмадан ортиқ ҳуснихат турини кўриш мумкин.

Мазкур мусаввир ва хаттотлардан ташқари турк султони саройида Ўрта Осиё ва Хуросондан ижтимоий воқеалар туфайли кетиб қолган санъаткорлар ҳам ишлаган. Мусаввирлардан Бобо Наққош, Шайх Мустафо Тожиддин Гиреҳбандий, Абдулгани, Мир Оқо, Шайх Камолий, Шоҳқули кабилар шулар жумласидандир.

Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, Хуросон ва Ўрта Осиёдаги сиёсий вазиятнинг кескинлашгани туфайли умрининг охирларида Истамбулга кетиб қолган машҳур олим Али Қушчи ўзи билан кўпгина тасвири китобларни олиб кетгани маълум бўлмоқда. Турк санъатшуносларининг тадқиқотларига қараганда Истамбулнинг Тупқопу саройи музейида ва Аё София музейида Самарқанд ва Хуросонда китобат қилиниб, миниатюралар билан безатилган юзга яқин қўлёзма ва мураққалар авайлаб сақланмоқда. Тупқопу саройи музейида сақланаётган «Шоҳнома» (№ 1479), Низомийнинг «Хамса»си (Р — 857), юз варақ, 650 суратдан иборат Бойсунқур мирзо альбоми (№ 2152), Амир Темур ва темурийзодалар суратларидан иборат мураққаълар (№ 2153, 2160, 2161), Баҳром Мирзо альбоми (№ 2154), Шоҳ Исмоил альбоми (№ 2138) ва унлаб Улуғбек Мирзо ва Султон Ҳусайн Мирзо муҳрлари чекилган қўлёзмалар шулар жумласидандир.

*Абдураҳим
Мадраимов*

Озарбайжон миниатюра мактаби

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тасвирий санъати тарихида Озарбайжон миниатюра мактаби (асосан Табриз шаҳрида XIV—XVI асрлар давомида ўзининг юксак тараққиёт босқичига кўтарилган) Араб, Эрон, Турк, Ўрта Осиё ва Ҳинд миниатюра мактаблари қаторида муҳим ўрин тутди. Ўрта асрдаги диний

таъқиб ва тазйиқга қарамай озарбайжон мусаввирлари Шарқ адабиёти даҳоларининг ўлмас асарларини ҳамда нодир қўлёзмаларини нафис муъжаз расм-миниатюралар билан безаш билан шуғулланаверганлар. Айниқса, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомий Ганжавийнинг «Хамса», Ҳофиз ва Саъдий Шерозийлар, Амир

Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийнинг бир қанча қўлёмаларига чизилган миниатюралар жаҳон тасвирий санъатининг ноёб дурдоналари қаторида муносиб урини эгаллаб турибди.¹

Маълумки, Яқин ва Урта Шарқда XII-XIII асрлар давомида Бағдод миниатюра рассомлик мактаби етакчи бўлган. Айни шу вақтда бошқа маданият марказларида ҳам маҳаллий миниатюра рассомлик мактаблари бўлганлиги шубҳасиз. Айниқса, XIV аср бошида Жанубий Озарбайжондаги Табриз миниатюра мактаби гуллаб-яшнади. Бу даврда машҳур тарихчи ва давлат арбоби Фазлуллоҳ Рашид-иддин нигорхоналарида турли туман тарихий асарлар қўлёмаси қайта-қайта кўчирилиб, нафис муъжаз расмлар билан безатилар эди.

XIV аср охирида йирик маданият марказлари Бағдод, Шероз ва Ҳирот шаҳарларида ҳам мустақил миниатюра рассомлик мактаблари мавжуд эди. Рассомлар айниқса, ҳозирги Афғонистон территориясида жойлашган ўша вақтдаги Хуросон давлати пойтахти Ҳирот шаҳрида XV асрда, хусусан XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошларида, ўз даврининг беқиёс рассомлари устод Камолиддин Беҳзод раҳнамолигида ижод қилишарди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, Ҳирот миниатюра рассомлик мактаби Яқин ва Урта Шарқ миниатюра мактаблари тараққиётига жуда катта ижобий таъсир кўрсатди. XIV-XV асрларда қадимий маданият марказларидан бўлмиш Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ҳам маҳаллий миниатюра рассомлик мактаблари бўлгани тўғрисида кўплаб тарихий маълумотлар мавжуд.

XIII асрда Жанубий Озарбайжоннинг Табриз, Мароғи ва Ардебил шаҳарлари йирик маданият ва савдотик марказига айланади. Чунки бу шаҳарлар асосан серқатнов карвон йўллари ўтган ерларда жойлашган эди. Бундан ташқари, айниқса Табриз шаҳри катта марказлашган феодал давлатлари, хусусан Хулагу муғул Илхонлари (1256—1340) чобонийлар (1340—1357), жалоирийлар (1360—1410), Қора Қуюнлилар (1410—1468) ва Оқ Қуюнлилар, сафавийлар (1502—1576) ҳукмронлиги даврида пойтахт шаҳар

бўлганлиги сабабли, бу ерда иқтисодий ва маданий ҳаётнинг юксак тараққиёти учун зарур шарт-шароитлар яратилган эди. Табриз ҳамда Мароғи шаҳарларида битилган кўплаб тарихий ва бадий адабиёт намуналари ажойиб миниатюралар билан безатилар эди. Шунингдек, бу даврда Ширвон шаҳрида яратилган нодир қўлёмалар ҳам бизгача етиб келган.

XIV аср иккинчи ярмида Жанубий Озарбайжон шаҳарларини Султон Увайс Жалоир эгаллаб олади. Султон хаттот ва рассомларга ҳомийлик қилиб, шунингдек ўзи ҳам хаттотлик билан шуғулланган. Унинг даврида яшаб ижод этган мусаввирлардан бири Устод Шамсиддин бўлиб, бу моҳир уста Абдулҳай ва Жунаид Бағдодий каби рассомларга устозлик қилади. Жалоирийларнинг сўнгги вакили Султон Аҳмад ҳам хаттотлик ва рассомликка жуда қизиққан. У ҳукмронлик қилган даврда Абдулҳай ва Жунаид Бағдодийлар ўз санъатларини намоён қилдилар. Хаттотлар, рассомлар ҳаёти ва ижодига бағишланган «Ҳолоти ҳунарварон» (Ҳунармандлар аҳволи) номли рисола муаллифи Дўст Муҳаммад Ҳеравий мусаввир Абдулҳайнинг «Абусаиднома» китоби қўлёмасига, Жунаид Бағдодий эса Хожа Кирмонийнинг 1396 йили китобат қилинган асари қўлёмасига нафис расмлар чизганлиги тўғрисида маълумот берган. Булардан ташқари Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достони, Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг «Жамъи ут — таворих» асари қўлёмалари ҳам нодир миниатюралар билан зийнатланган.

XV аср Табриз миниатюра рассомлиги тараққиёти Қора Қуюнли ва Оқ Қуюнлилар ҳукмронлиги даври билан боғлиқ бўлиб, асосан XIV аср тасвирий санъат анъаналарини ривожлантиради. Бу даврда Табризда яшаб ижод этган санъаткорлар орасида энг машҳури Пир Саид Аҳмад Табризий бўлиб, турк тарихчиси Мустафо Алининг гувоҳлик беришича, у Камолиддин Беҳзодга устозлик қилган экан.

Қора Қуюнлилар сулоласи ҳукмронлиги даврида яратилган расмий нодир қўлёмалардан 1468 йили Шемаҳада китобат қилинган антологияни, Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» асарининг Париждаги Демотт шахсий мажмуасидаги нусхасини, Истамбулдаги Эвқаф музейида сақланаётган 1456 йили хаттот Абдурахмон Хоразмий томонидан кўчирилган китобларни қайд этиш мумкин.

¹ К. Дж. Керимов. Азербайджанские миниатюры: Баку, «Ишыг», 1980; А. Ю. Казисев. Художественное оформление азербайджанских рукописей XIII—XVII вв. М., изд-во «Книга», 1977.

Озарбайжон тасвирий санъати тарихида сафавийлар ҳукмронлиги даври алоҳида сермахсуллиги билан ажралиб туради. Чунки нисбатан марказлашган феодал давлатининг ташкил топиши (бу давлат территориясига асосан Озарбайжон, Эрон ва қисман Кавказ кирган эди), ҳукмрон сулола айрим вакилларининг турли тасвирий санъат соҳаларига ҳомийлиги ва шахсий қизиқиши, эътибори маълум даражада китобат, хусусан миниатюра рассомлиги тараққиёти учун ҳам яхши ижодий имкониятлар яратилишига олиб келган эди.

Сафавийлар сулоласи ҳукм сурган давр Табриз миниатюра рассомлиги мактаби учун янги бадиий услубининг шаклланиш, ривожланиш ва гуллаб-яшнаш даври эди. Озарбайжон мусаввирларининг бу янги услуби ўзининг ўта декоратив образлар силсиласи, бой ва ёрқин ранглар жилоси, чизиқларининг жуда нозиклиги, гузал ва бетакрор нақшлари, ўзига хос композицион ечимлари, шаклларнинг шартлилиги билан жозибалидир. Шунингдек, бу услубнинг муҳим хусусиятларидан яна бири шундаки, уларда бадиий эстетик талабларга риоя қилинган ҳолда барча давр қаҳрамонларига ўз замонаси руҳини синдиришдир. Бу давр расмларини алоҳида ажратиб турадиган хусусиятлардан бири, улардаги анъанавий қизилбошлар бош кийими, учи узун қизил кулоҳли махсус услубда ўраладиган оқ салла тасвири мавжудлигидир. XVI аср Табриз миниатюра рассомлигининг янги бадиий услуби, мавжуд маҳаллий рассомлик анъаналарини ривожлантириш ва бошқа машҳур миниатюра рассомлик мактаблари, энг аввало XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларидаги Ҳирот миниатюра рассомлиги ижодий муваффақиятларидан баҳраманд бўлиш, ўрганиш, узлаштириш, жуда катта ижобий таъсирланиш, барча бадиий ва техник ютуқларни ўз даври бадиий эстетик талабларига мос келадиган қилиб қайта ишлаш манбаида юзага келди.

Сафавийлар сулоласи асосчиси Шоҳ Исмоил (1502—1524) махсус санъат устахоналари очтириб, уларда турли бадиий газламалар, гиламлар тўқилишини йўлга қўйган. Унинг ўзи шоир бўлиб, озарбайжон ва форс тилларида шеърлар битган, хаттотлик ва рассомлик намояндаларига жуда катта эътибор билан қараган. Шунинг учун булса керак, халқ орасида бир афсона тўқилган. Бу афсонага биноан

Шоҳ Исмоил турк ҳукмдори Султон Салим (1512—1520) га қарши жангга кетиш олдиан устод Камолиддин Беҳзодни душман қўлига тушиб қолишдан хавфсираб, қандайдир бир ғорга беркитган, жангдан қайтибоқ, даъфатан: «Беҳзод тирикми?»— деб сурайди.

Шоҳ Исмоил устод Камолиддин Беҳзодни ўз мулки ва хазинасидан ҳам аъло кўрган экан.

Ҳаётда ҳам Шоҳ Исмоил устод Камолиддин Беҳзодни жуда ҳурматлаб, махсус фармонга биноан уни 1522 йили сарой кутубхонасидаги барча китобат санъати аҳлига бош мутасадди қилиб тайинлаган. Бу даврда Табриздаги сарой кутубхонасида озарбайжон мусаввирлари билан ёнма-ён моҳир рассомлар Қосим Али, термизлик Мир Мансур Муссавир, Шайхзода Исфаҳоний, Ҳайдар Али Турбатий каби кўплаб ноёб талант эгалари яшаб ижод қилганлар. Бу рассомлар гуруҳи томонидан яратилган жуда кўп нодир қўлёмалар бошқа қимматбаҳо санъат асарлари қаторида турк ҳукмдори Султон Салим томонидан Табриздан Истамбулга олиб кетилган бўлиб, Озарбайжон миниатюра рассомлигининг ажойиб намуналари ҳамон шу жойда сақланмоқда.

Шоҳ Исмоил ҳукмронлиги даврида Табризда нафис муъжаз расмлар билан зийнатланган нодир қўлёмаларга Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Саъдий Шерозийнинг «Бўстон», Низомий Ганжавийнинг «Ҳамса» асарлари нусхалари киради. Санъатшунослар фикрича, Табризда XVI аср бошларида яратилган бу нодир қўлёмаларга ишланган миниатюралар бадиий услуби жиҳатидан ўша даврдаги Ҳирот ва Шероз миниатюра рассомларининг ишларидан алоҳида ажралиб туради. Янги рассомлик бадиий услуби айниқса Низомий Ганжавийнинг «Ҳамса» асарининг XV аср охири ва XVI аср бошларида китобат қилинган, ҳозирги кунда илгари Туркия пойтахти бўлган Истамбул шаҳридаги Тўпқопу сарой музейида сақланаётган, уч мусаввир томонидан нафис миниатюралар билан зийнатланган нусхада яққол кўзга ташланади. Бу нодир қўлёмалар расмларининг муаллифларини услуби жиҳатидан уч гуруҳга ажратиш мумкин. Уларнинг композицияларида, манзара тасвирларида, образлар силсиласида ўзига хос оригиналлик мавжуд. Айрим миниатюралар жуда катта маҳорат билан яратилган бўлиб, расм чизиқларининг нозиклиги ва назокати билан

ажралиб туради. Бундай миниатюралар муаллифи кўп фигуралик композицияларнинг оригинал ечимини топувчи, тасвирлаётган меъморлик обидаларини ва деталларини катта аниқлик билан чизадиган, ҳаётий манзараларни таъсирчан ва ифодали қилиб ярата оладиган санъаткор сифатида намоён бўлади. Барча миниатюраларда кишилар қиёфаси, энг муҳим персонажлар образи жуда ифодали, таъсирчан, ҳаётий яратилган. Албатта, бу расмларда, айниқса айрим кишилар тасвирида улар нисбатан паст бўйли, баъзи расмларнинг чизиқларида нафислик етишмайди. Шундай бўлса-да, бу миниатюралар уша давр Шероз ва Ҳирот миниатюра рассомлиги асарларидан ўзларининг бадиий хусусиятлари билан фарқ қилади.

Шоҳ Исмоилнинг ўғли ва тахт вориси Шоҳ Таҳмосиб (1524—1576) ҳукмронлиги вақтида Табриз миниатюра рассомлиги мактаби ўз тараққиётининг энг юксак ва сермахсул даврини бошдан кечиради. Чунки Шоҳ Таҳмосиб ёшлигидан рассомлик ва хаттотликка қизиқиб, устод Султон Муҳаммаддан сабоқ олади. Унинг энг ҳурматли рассоми ҳам устод Султон Муҳаммад бўлган. Айрим мутахассислар, шахсан турк тарихчиси Мустафо Али томонидан устод Камолиддин Беҳзод каби талантли деб тан олинган бу устод рассом XVI аср Табриз миниатюра рассомлик мактаби бадиий услубининг шаклланишида жуда катта роль ўйнаган. Устод Султон Муҳаммаднинг атоқли санъаткор сифатида асосий хизмати шундаки, у ҳатто анъанавий мавзуларга ҳам ижодий ёндашиб, ўзига хос бадиий образлар яратишга, уларнинг оригинал ва бетакрор бўлишига эришади. Рассом новатор санъаткор сифатида устод Камолиддин Беҳзод анъаналарини янгича шароитда янада ривожлантириб жуда катта муваффақият қозонади.

Шоҳ Таҳмосиб сарой кутубхонасида устод Султон Муҳаммаддан ташқари устод Камолиддин Беҳзод, яна Мирза Али Табризий, Оқо Мирак, Музаффар Али, Мир Саид Али, Сиёвушбек ва бошқа мусаввирлар нодир қўлёмаларни нафис, мўъжаз расмлар билан безашда қатнашганлар. Шунинг билан бир қаторда Шоҳ Исмоилнинг бошқа ўғиллари Сом Мирзо ва Баҳром Мирзолар ҳам хаттотлик, рассомлик ва китобат санъатига жуда катта ҳомийлик қилгани туғрисида тарихчилар гувоҳлик бердилар.

Феодал ҳукмронлари рассомлик, хаттотлик ва китобат санъатига ҳомийлик қилиб бу тасвирий санъат соҳаларининг жуда катта ижодий юксалишига кенг имконият, шарт-шароит яратиб берган бўлса-да, лекин айрим вақтларда улар санъаткорларга нисбатан жуда ҳам шафқатсиз, ҳатто ваҳшиёна муносабатда бўлганлар. Масалан, тарихчилар Қози Аҳмад ва Мустафо Алининг қайд этишича, Абдуазиз ва унинг шогирди Камол исмли рассомларнинг Ҳиндистонга қочиб кетмоқчи бўлганликларидан хабар топган, Шоҳ Таҳмосиб шахсан ўзи санъаткорларнинг қулоқ ва бурунларини кесиб ташлаган экан.

Ўз ҳукмронлигининг сўнги йилларида Шоҳ Таҳмосибнинг рассомликка қизиқиши сўниб, у сарой қошидаги рассомлар устахонасини ёптириб қўяди. Бу ҳол Табриздаги моҳир рассомларни ҳомий қидириб, турли улкаларга тарқаб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Шоҳ Таҳмосиб саройидаги рассомларидан бўлган Мир Мансур Мусаввир, унинг ноёб талантли ўғли Мир Саид Али ва Абдусамад Шерозийлар Кобулга — Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли Ҳумоюн саройига кетиб қолганлар.

XVI аср охири ва XVII аср бошларида Шоҳ Аббос томонидан яна сарой рассомлик устахонаси қайта тикланган, аммо бу вақтга келиб сафавийлар давлати пойтахти қилиб Эрон шаҳарлари: аввал Қазвин, сўнгра Исфаҳон танланган. Натижада кўплаб озарбайжон санъаткорлари — хаттот, рассомлар ва бошқалар сафавийлар пойтахти шаҳарларида яшаб ижод этишга мажбур бўлганлар. Озарбайжон рассомларидан Абдул Боқи Табризий, Али Ризо Аббосий, Муҳаммад Риза Табризий, Содиқийбек Афшар ва бошқалар шулар жумласига киради.

Шоҳ Таҳмосиб ҳукмронлиги даврида сарой рассомлик устахонасида бошқа даврларга нисбатан энг кўп нодир қўлёмалар китобат қилиниб, улар ажойиб нафис расмлар билан зийнатланган. Санъатшуносларнинг ҳисобига кўра, бу даврда яратилган расми нодир қўлёмаларнинг умумий сони юзга яқин экан. Бу давр миниатюра рассомлиги тараққиёти, унинг бадиий услуби ва энг характерли хусусиятлари Салтиков-Шчедрин номи Ленинград Давлат халқ кутубхонасидаги Орифийнинг «Гуй ва чавгон» (1524—1525). Фазлulloҳ Рашидид-

диннинг «Жамъи ут — таворих» (1528—1529), Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимидаги Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1524), Истамбулнинг Тупқопу сарой музейидаги Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (1525) асарларининг нодир қўлёзмасининг зийнати ҳисобланган ноёб миниатюраларда жуда ёрқин мужассамланган.

Ун икки яшар Шоҳ Таҳмосиб томонидан кучирилган ва турли расомлар томонидан ун тўққиз ажойиб миниатюралар билан безатилган Орифийнинг «Гуй ва чавгон» қўлёзмаси расмларда ёш ҳокимнинг дам олиши, зиёфати, аксариятида эса чавгон ўйини тасвирланган. Гарчи кўпчилик миниатюралар айнан бир мавзуга бағишланган бўлса-да, улар бир-биридан тарҳининг хилма-хиллиги, манзаралар тақини, танланган бўёқлари билан фарқланади.

Табриз миниатюра рассомлигининг XVI асрнинг йигирманчи йилларидаги бадиий услуби Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарига яратилган

нафис расмларда яққол кўзга ташланади. Бу ажойиб миниатюралар тарҳи анча мураккаблашган бўлиб, кишилар тасвири жуда нозик, табиат манзараларини юксак маҳорат билан чизишга катта эътибор берилган. Лекин персонажлар қиёфасида уларнинг индивидуал хусусиятлари гула ва ёрқин акс этган эмас.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ва Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг «Жамъи ут — таворих» асарларининг нодир қўлёзмаларига ишланган миниатюраларда ҳарбий мавзуга оид жанг манзаралари тасвири кўпроқ учрайди. Уларда қалъалар қамали, пиёдалар ва суворийлар жанги, душманни асир олиш каби воқеалар ўзининг бадиий аксини топган. Шунинг билан бирга расмларда ов манзаралари, расмий қабуллар, мажлислар, зиёфатлар ҳам тасвирланган.

Жуда катта ижодий муваффақиятга эришган XVI аср Табриз миниатюра рассомлик мактаби ўз ўрнида бошқа Шарқ миниатюра рассомлик мактаблари тараққиётига ҳам хизмат қилди.

*Абдумажид
Мадраимов*

Ҳинд миниатюра мактаби

XVI—XVIII асрларда Шимолий Ҳиндистоннинг пойтахт шаҳарлари Агра, Деҳли ва Лоҳурда ривож топган ҳинд миниатюра мактаби ўзига хослиги ва юксак бадиий хусусиятлари билан Шарқ миниатюра рассомлиги тарихида муҳим ўрин тутади. Бу миниатюра рассомлигининг шаклланиши ва тараққиётида қадимги маҳаллий ҳинд тасвирий санъатининг бой анъаналари билан бир қаторда қўшни зачет мамлакатлар билан Ҳиндистоннинг фаол маданий муносабатда бўлганлиги алоҳида аҳамиятга эга. Бу Мовароуннаҳр (Самарқанд ва Бухоро), Хуросон (Ҳирот), Жанубий Озарбайжон (Табриз), Эрон (Шероз) ва Фарбий Европа рассомлигининг ҳинд миниатюрасидаги таъсирида сезилади. Жумладан, қўшни мамлакатлардан кўпчилик олимлар, шоирлар, моҳир рассомлар, ҳаттотлар ва бошқа санъат намояндalари Ҳиндистонга келиб яшаб, ҳинд маданияти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшганлар. Мана шун-

дай шахслардан тарихчи Фиёсиддин Хондамир, табиб Юсуф Юсуфий, шоир Қосим Кухий Самарқандий, рассомлардан Мир Саид Али, Абдусамад Шерозий, Фаррухбек каби кўплаб ақлзаковат эгаларини санаб ўтиш мумкин.

Ҳинд миниатюра рассомлиги ўзига хос мактаб сифатида XVI асрнинг иккинчи ярмида шаклланган бўлса-да, ҳинд тасвирий санъати, хусусан рассомлиги жуда кўп асрлик бой анъаналарига эга эди. Ҳиндистон территориясида жойлашган буддистларнинг қадимги Ажанта (эрамиздан аввалги II аср — эрамизнинг VII асрлари), Багҳа (IV—VIII асрлар) тоғларига уйилган ибодатхоналарнинг деворий расмлари бизгача етиб келган. Бу қадимги деворий расмларнинг аксарияти буддизм адабиёти ёдгорлиги «Жатак» ларга, яъни буддизм асосчиси шаҳзода Гоутаманинг афсонавий ҳаётидан олинган масаллар ва нақллар тўпламларига илова тарзида яратилгандир.

Бу расмлар юксак санъат асари сифатида дунёга машҳур Помпея деворий расмлари қаторида туради.

XI—XV асрлар давомида яратилган, пальма баргларига битилган қатор диний китобларни ҳам расмлар билан зийнатлаш одат булган. Қадимги ҳинд адабиёти ёдгорликларида ҳам рассомлар, уларнинг ишлари тўғрисида айрим маълумотлар берилган. Ҳатто Бобурийлар империяси бунёд этилгунга қадар Деҳли, Гужорат ва Бенгалияда яратилган турли расмни қўл-ёзмаларнинг бир нечтаси сақланиб қолган. Аммо бу миниатюра расмлар асосан кичик маданий марказларда яратилган бўлиб, ўзининг соддалиги, композициясининг кўпроқ шартлилиги, кам ранглардан фойдаланганлиги ва чизиқларнинг нисбатан дағаллиги билан характерланади.

XVI асрнинг иккинчи ярмида бобурийлар саройи қошида махсус рассомлик устахонасининг очилиши, четдан келган рассомлар билан бир қаторда маҳаллий диний марказларда яшаб ижод этиб келган санъаткорларнинг қобилятини кенг намойиш этишга шароит яратди.

Ҳинд миниатюра рассомлиги XVI асрнинг иккинчи ярмида Жалолиддин Муҳаммад Акбар (1556—1605) даври санъат воқеалиги сифатида маълум бўлиб, аслида бу рассомлик мактабига Бобур ва Ҳумоюн асос солган.

Ҳиндистондаги янги сулола асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1525—1530) шоир, хаттоғ, олим бўлиши билан бир қаторда рассомликка жуда қизиққан. Унинг шоҳ асари «Бобурнома» (асли номи «Вақоийи») дан маълумки, у табиат манзараларини, одамлар қиёфасини уста рассомлардек шундай тасвирлаганки, улар китобхон диққатини дарҳол ўзига тортади. Мана шу хусусият учун булса керак, ҳинд рассомлари бу китобнинг форсча таржимаси қўлёзма нусхаларини бир неча марта кўплаб нафис расмлар билан зийнатлаганлар.¹ Бундан ташқари, «Бобурнома» да тўртта ҳиротлик ва самарқандлик рассомлар — машҳур устод Камолиддин Беҳзод, Шоҳ Музаффар, Бойсунқур (Султон Маҳмуд мирзо ўғли), Ҳайдар мирзоларнинг номлари тилга олинган.² Бобур ўзи-

нинг Мовароуннаҳрдаги саргузаштларга бой ва таҳликали ҳаёти давомида анча ёш бўлишига қарамасдан, ота-боболари темурийлар кутубхоналаридан қолган ҳар бир нодир қўлёзмани, ҳатто унинг вафқларини йиғиб, жамлаб, ҳаммасини кейинчалик Ҳиндистонга олиб кетган. Бобур ватанидан Ҳиндистонга олиб кетилган бу нодир қўлёзмалар ҳинд миниатюра рассомлигининг шаклланишида жуда катта роль ўйнаганини алоҳида таъкидлаш уринлидир. Чунки, ҳинд рассомлари ўз маҳоратини ошириш мақсадида сарой кутубхонасидаги Урта Осиёдан келтирилган расмлардан нусха кўчириб рассомлик сирларини ўрганганлар. Урни келса, ўз устозларидан ўтишга ҳаракат қилганлар ва энг моҳир санъаткорлар бунга эришганлар.

Бобурнинг ўғли Насириддин Муҳаммад Ҳумоюн (1530—1542, 1555—1556) ҳинд рассомлиги тарихида сарой қошидаги рассомлик устахонасининг асосчиси сифатида танилган. Тарихчи Абулфазл Алломийнинг гувоҳлик беришича, у нодир расмни қўлёзмаларни шу қадар қадрлаганки, ҳатто ҳарбий юришлар вақтида ҳам уларни ўзи билан бирга олиб юрган. Лекин айрим тадқиқотчилар Ҳумоюннинг ҳокимиятдан четлатилган пайтида Шоҳ Таҳмосиб ҳузурда маълум вақт (1543—1544 йиллар) булганлигини назарда тутиб, унда рассомлик санъатига ҳавас сафавийлар билан бирга булган даврда уйғонган деб уринсиз даъво қиладилар. Ҳумоюннинг Шоҳ Таҳмосиб меҳмони булгунга қадар ҳам рассомликка қизиққанини тарихий манбалар тасдиқлайди. Чунончи, Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида унинг китобларга қизиқиши қайд этилган.

Ҳумоюн Шоҳ Таҳмосиб меҳмони бўлиб турган вақтда унга асли термизлик рассом Мир Мансур Мусаввирни таништирадилар. Унинг расмларини кўриб Ҳумоюн жуда завқланади: «Агар менинг хизматимга шу рассом берилса, унинг учун Ҳиндистондан минг туман пул жунатишга розиман», дейди. Шу воқеадан сўнг Ҳумоюн Мир Мансур Мусаввир, унинг ўғли Мир Саид Али, Абдусмад Шерозийга, агар у Кобул тахтини эгалласа ўз хизматига қабул этишга ваъда берган бўлса керак. Ҳумоюн Кобул тахтини эгаллаганидан сўнг, сарой қошида рассомлик устахонасини ташкил қилиб, унга юқорида номлари тилга олинган санъаткорлардан ташқари

¹ Бобурнома расмлари. Сузбоши муаллифи ва тузувчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1970 (96-расм).

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар С. Мирзаев, П. Шамсиев. Тошкент, УзССР Фан нашриёти, 1960, 68, 126, 244-бетлар.

яна Мавлоно Дуст Муҳаммад, Мавлоно Дарвиш Муҳаммад, Мавлоно Юсуф каби устод Камолиддин Беҳзоднинг шогирдлари ва сафдошларини ҳам ўз хизматига олганлигини тарихчи Боязид Баёт ўз хотираларида ёзиб қолдирган. Номалум муаллиф томонидан битилган, ҳозирги кунда Ҳиндистоннинг Патна шаҳридаги Худо Бахш номли Шарқ қўлёзмалари кутубхонасида сақланаётган форсча «Тарих-и хонадон-и тимурия» номли асар қўлёзмасида қайд этилганидек, Ҳумоюн ва унинг ўғли Акбар рассом Абдусамад Шерозийдан рассомлик сирларини ўрганганлар.

Хаттотлар ва рассомлар ҳақидаги қимматли манба «Гулистон-и ҳунар» асарининг муаллифи Қози Аҳмад Қумийнинг ёзишича, устод Камолиддин Беҳзоднинг маҳоратда тенгсиз шогирдларидан бўлиш Дуст Девона исми рассом ҳам Ҳиндистонга кетиб, шу ерда шуҳрат орттирган экан.¹ Бу моҳир рассомнинг машҳур Маҳмуд Музаҳҳиб билан ҳамкорликда яратган расмлари билан зийнатланган нодир қўлёзма асарлардан бири ҳозирги кунда Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Салоржанг музейи фондида сақланмоқда. Бу нодир расмларнинг юксак бадиий савияси ҳақиқатдан ҳам уларнинг муаллифи Дуст Девонанинг ёрқин талант эгаси эканлигидан далилат беради.

Бобурийлар саройи қошидаги махсус рассомлик устахонасига Ҳумоюн томонидан асос солинган бўлсада, юқорида зикр этилганидек, ҳинд миниатюра рассомлик мактабининг тараққий этиши, янги рассомлик услубининг шаклланиши Бобурнинг набираси Акбарнинг тахминан ярим асрлик ҳукмронлик даврига тўғри келади. У ёшлигиданоқ хаттотлик ва рассомлик тараққиётига жуда катта эътибор бериб, сарой қошидаги устахона рассомларни жалб этишда шахсан ўзи бошқош бўлади, ҳафтанинг маълум кунда мусаввирлар ишларини назоратдан ўтказиб, муваффақиятга эришган санъаткорларга инъомлар туҳфа этган ёки уларнинг ойлик маошини кўпайтириб турган. Чунки Акбар, кишилар билим доирасини кенгайтиришдаги рассомлик ва хаттотликнинг ролини жуда муҳим ва завқ олиш манбаи деб ҳисоблаб, рассомликни таъқиб этувчи ўта мутаассиб руҳонийлардан дадил ҳимоя қилган.

«Нафоис ул-Муасир» номли тазкиранинг муаллифи Мир Алауддавла Қазвинийнинг ёзишича, XVI асрнинг етмишинчи йилларига келиб сарой қошидаги рассомлик устахонасида турли маданият марказларидан жалб қилинган, мусаввирликда устод Беҳзоддай моҳир, талантда афсонавий Мониийсифат санъаткорлар «Нодир ул-Мулк-и Ҳумоюн» унвонига сазовор бўлган Мир Саид Али раҳбарлигида «Қисса-и Амир Ҳамза» номли романтик афсонага нисбатан каттагина форматдаги (52×68 см) матога расм ишлаш билан машғул бўлганлар. Улар 1570 йилгача, яъни Мир Саид Алининг ҳаж қилиш баҳонаси билан сарой корхонасидан кетгунга қадар, унинг бевоқиф раҳбарлигида «Қисса-и Амир Ҳамза» нинг ҳар бири юз расмдан иборат тўрт жилдигина тайёр бўлган эди. Бу расмларнинг юксак бадиий хусусиятини тан олиб, тазкиранавис: «Бундай ажойиб расмларни табиату осмон яратилиб, у юлдузларга тулгандан буён ҳеч ким кўрган эмас», — деб ҳайратланган. «Қисса-и Амир Ҳамза» афсоналарини расмга кўчириш кейинча «Ширин қалам» унвонига сазовор бўлган Абдусамад Шерозий раҳбарлигида давом эттирилиб, мутахассисларнинг ёзишича, расмларнинг умумий сони 2800 тага етказилган экан. Аммо камида йигирма йил давомида куплаб ҳинд рассомларининг ҳамкорлигида яратилган бу ноёб санъат намуналаридан бор-йўғи юздан ортиқ расм бизгача етиб келган, уларнинг купчилиги Австрия пойтахти Вена шаҳри музейида, қолганлари эса дунёнинг турли фондларига тарқаб кетган. «Қисса-и Амир Ҳамза» расмлари ҳинд миниатюра рассомлиги тарихида алоҳида даврни ташкил қилади.

Акбарнинг вазири ва тарихчиси Абулфазл Алломий «Оин-и Акбари» асарида рассомлик туғрисида алоҳида тўхталиб, тўртта устод рассомлар Мир Саид Али, Абдусамад Шерозий, Дасвантх ва Басованнинг номларини катта эҳтиром билан қайд этади. «Бу санъат соҳасида, — деб давом этади тарихчи, — яна Кесу, Лаъл, Муқунд, Мискина, Фаррух Қалмоқ, Мадҳу, Жаган, Маҳеш, Кҳемқаран, Ҳарибанс, Санвала, Тара ва Рам ҳам катта муваффақиятга эришиб машҳур бўлган эдилар».

¹ К а з и - А х м е д. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введение, перевод и комментарии В. Н. Заходера. М.—Л., изд-во «Искусство», 1947, стр. 182.

¹ А. А. М а д р а и м о в. Абулфазл Аллами о каллиграфиях и миниатюристах. — В кн.: Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии. Ташкент, Изд-во «ФАН» УзССР, 1986, стр. 114.

юксак бадий асарлар яратганлар. Рассомларнинг асарларида Шарқ миниатюра хусусиятлари Ғарбий Европа рассомлиги анъаналари билан уйғунлашиб перспектива, ёруғлик ва соя кўп учрайди.

Аврангзеб Оламгир (1658—1707) даврида сарой рассомлиги санъати ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Шу даврда Ҳиндистонда бўлган француз сайёҳи ва врач Франсуа Бернъенинг ёзишича, сарой рассомларининг маҳорати жуда юксак бўлиб, моддий таъминоти ҳам яхши бўлган. Аммо оддий рассомларнинг аҳволи жуда аянчли бўлган. Зодагонлар рассомларни ёллаб,

расм битганидан сўнг истаганча ҳақ тўлаб, гоҳида ҳақ тўламай қувиб юборганлар.

XVIII аср давомида юз берган бобурийлар салтанатидаги тушкунлик миниатюра санъатининг ҳам таназзулига бўлган асосий сабаблардан биридир. Бу даврдаги расмларда ўтмишдаги машҳур санъаткорлар асарларига тақлид кучайди. Ҳукмронлар ҳомийлиги сусайганлиги сабабли рассомлар оддий халқ ҳаётини кўпроқ акс эттирди. Ҳинд миниатюра рассомлиги бу даврда жуда кўп маҳаллий рассомлик мактабларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатди.¹

Наим
Норқулов

Қадимий тасвирлар

Ўзбек халқининг тасвирий санъати жуда ҳам қадимий бўлиб, унинг сарчашмалари ибтидоий жамоа давридан, тош асридан бошлади. Турли ранглар воситасида тошга битилган жуда кўп тасвирлар республикамиз жанубида, Кўхитанг тоғидаги Зараутсойдан топилган. Бу жойни санъатшунослар катта санъат кошонасига қиёс қиладилар. Зараут (сўғдийча Зарауд — тоғ оралигининг ўт-ўланга ва сувга мўл жойи) камаридаги ёввойи ҳўкизлар ови тасвири диққатга сазовордир: овчилар ҳайвон терисидан ёпинчиқ ёпиниб, туяқуш кўринишидаги ҳўкизга яқинлашмоқда ва унга болтача, тош найза ёки камон билан ҳамла қилмоқдалар. Тасвир чекишда рассом ўз ниятини ифодалаш учун тоғ сиртидаги бўртоқ ўринлардан ҳам фойдаланган ва бир оз ўйиб ёки ранг билан уларга шакл берган. Тоғ дарзларидан ҳандақни тасвирлаш учун фойдаланганлар; бу ерга ҳайвонларни ҳайдаб келиб қулатиш тасвири чекилган. Зараутсойда яна бошқа турли ҳайвонлар, ҳар хил асбоб-анжомлар, қуроллар, ҳамда қуёш тасвирини кўрамиз.

Ибтидоий даврга доир тоғ тасвирлари обидалари яна Самарқанд яқинидаги Илонсой ва Оқсойдан, Тошкент яқинидаги Хўжакентдан, Фарғонадаги Сувратсой ва бошқа жойлардан топилган. Тошларга ўйиб ишланган тасвирий санъат обидалари ўша давр одамлари ҳаёти, машғулоти ва

дунёқарашининг ифодаси деса бўлади.

Тасвир, нақш, хаттотлик, заргарлик аجدодларимизнинг жуда ҳам қадимий ҳўнарлари бўлган. Юксак дид ва бадий нафосат билан ишланган рўзгор буюмлари, чиройли хуснихатлар билан кўчирилган безакли ва суратли китоблар, қитъалар ҳар бир хонадонда қадимдан эъзозлаб келинган. Қадимий кўшк, сарой ҳамда чортоқлар тасвирли ва нақшин бўлган. Буларнинг барчаси археологик топилмалар ва санъатшуносларимиз тадқиқотлари туфайли маълум бўлмоқда. Чор ҳўкумати Туркистон халқларини қолоқ, маданий ҳаётга лаёқатсиз, цивилизацияга муносиб бўлмаган аҳоли деб биларди. Унинг сиёсати маҳаллий аҳолини хўрлаш ва камситишга асосланганди. Октябрь инқилоби шарофати билан ўзбек халқи ўзлигини таний бошлади. Унинг бой тарихи, маданияти ўрганила бошланди. Бугунги кунда Урта Осиё жаҳоннинг энг қадимий маданий марказларидан бўлгани исботланмоқда. Аммо бу иш катта қийинчиликлар ва машаққатли тадқиқотлар туфайли амалга оширилмоқда. Чунки Урта Осиё халқларининг барча меъморий обидалари, зеби зийнатлари, уларнинг бадий нафис кўчирилган китоблари, муттасил чет эл босқинчилари томо-

¹ Индийские миниатюры XVI—XVIII вв. Вступительная статья Т. В. Грек. М., «Наука». 1971. Бобурнома расмлари.

нидан талон-торож қилиб келинди. Абурайхон Берунийнинг ёзишича: «...юнонистонлик фотиҳ Искандар Урта Осиё халқларининг илму фан хазиналарини ўз мамлакатига олиб кетди. Искандар ва унинг ворислари томонидан «ҳаёт воситаси бўлган ва фахр қилинадиган гузал санъатлар барбод этилган эди. Искандар кўплаб китобларни куйдирган, ажойиб биноларни вайрон қилган».¹

Мазкур фикрни Искандар билан келган юнон муаррихи Квинт Курций ҳам тасдиқлайди: «Тоғли қабиладан шикаст еган Искандар туртинчи куни Мароқанда шахрига етди. Унинг девори етмиш стадий узунликда бўлиб, қалъаси бошқа девор билан ўралган эди. Шаҳар мудофааси учун минг жангчини қолдириб, Искандар агрофтеваракдаги қишлоқларни талади ва ёндирди... Сўнг у Танаис дарёси томон юрди ва тўрт кун утиб Мароқандага қайтди... У энг гузал шаҳар бўлиб, уни айланиб оқаётган дарё туфайли яхши муҳофаза этилган».²

«... Маданият қандай вайрон қилинмасин, — деган эди В. И. Ленин, — уни тарихий турмушдан учириб ташлаш мумкин эмас, уни тиклаш қийин бўлади, аммо ҳеч қандай вайронлик бу маданиятни ҳеч вақт бутунлай йўқ қилиб юбора олмайди. Бу маданиятнинг бирон бир қисмини, унинг бирон-бир моддий қолдиқларини йўқ қилиб бўлмайди, уни тиклашгина қийин бўлади».³

Афросиёбни урганиш ишлари Октябрь инқилобидан сўнг кенг кўламда олиб борилди. 1965 йили Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Археология ва ЎзССР Маданият министрилигининг Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтлари ходимлари томонидан Афросиёбда сўғдийларнинг еттинчи асрга оид деворий расмлари кашф этилди.⁴ Қалъа деворларидан бирида бирмунча сақланиб қолган суратлар топилди. Жанубий деворда серҳашам либослардаги киши-

ларнинг фил, туя ва отларда кетаётган тасвири бор. Карвон олдида оқ фил. Ундаги тахти равонда малика. Оқ фил ортидан отларда уч аёл бормоқда. Улардан кейин туяларда икки киши. Булардан ўнгга тўрт қуш тасвири. Қушлар ортида саман отлиқ шаҳзода, отлиқлар. Ғарбий девордаги суратлар мазкур саҳнани бирмунча тўлдиради. Олдинда кетаётган уч киши қўлида тортиқ (тақинчоқ, газлама ва ҳ. к.). Уларни икки киши бошлаб бормоқда. Деворнинг бошқа бир бўлагида гилам устида утирган бир гуруҳ одамлар суҳбати тасвири. Улардан бирининг қўлигида китоб, бошқасининг чопони этагида эса сўғдийча ёзув бўлиб, унда Чағониён шоҳининг Самарқанд шоҳига юборган элчиси ҳақида гап боради. Ана шу ёзувга асосланиб, археолог Л. И. Альбаум жанубий деворда Чағониён подшоҳининг элчилари, шоҳнинг ўзи саман отда тасвирланган ва олдидаги малика эканлигини аниқлайди. Элчилар Самарқанд шоҳига тортиқ элтишмоқда. Ҳадялар орасида ажойиб қушлар, қимматбаҳо буюмлар бор. Ғарбий деворда яна Самарқанд шоҳига ҳадяларни топшириш саҳнаси тасвирланган. Чағониён элчиси шоҳга тортиқ билан бирга ўз шоҳи мактубини ҳам топширмоқда. Мактуб мазмуни бошқа бир киши этагида ёзилган. Мазкур тасвирлар анъана ва қадим асосга эга. Улар оддий табақанинг маиший турмушини акс эттирган. Мазмун нуқтаи назаридан улар феодал жамиятининг ижтимоий ҳаётидан ҳикоя қилади.

Термиз яқинидан, Тупроққалъа ибодатхонасидан топилган эрамининг биринчи ва учинчи асрларига доир тасвирий санъат намуналари: чангчи қиз, узум ва шафтоли тераётган аёл тасвири Ўзбекистон территориясида ўзига хос тасвирий — бадий марказлар бўлганидан далолат беради.

1908 йили Самарқанд область Биянайман қишлоғидан топилган сопол ва чинни идишлардаги тасвирлар ҳам диққатга сазовордир. Уларнинг бирида арк, пештоқида ислимий нақшлар, унинг устунлари ёнида тождор одамлар, қиличларида илон сурати, баъзиларининг қўлида манқал. Бу тасвирларда ўша давр деворий суратлари акс эттирилган. Холчаён тепалигидан топилган қалъа саройи деворий тасвирлари орасида дуторчи қиз, чангчи аёл, суворийлар тасвирланган. Тасвирдагилар асосан кушонлар подшоси оиласига мансубдир. Марказда тахт, шоҳ ва малика, уларнинг ҳомийлари

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I жилд. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1968, 83-бет.

² И. В. Пьянков. Древний Самарканд (Мараканды) в известиях античных авторов. Душанбе, 1972, стр. 12—13.

³ В. И. Ленин. Тула асарлар тўплами, 36 том. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1978, 52-бет.

⁴ Л. И. Альбаум. Живопись Афрасиаба. Ташкент, изд-во «Фан», 1975; Г. А. Шишкина. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII — начало XIII вв.) Ташкент, изд-во «Фан», 1979.

бўлимиш худолар тасвири. Икки томонда шоҳ ва унинг оила аъзолари тасвирланган.

1939—1940 ва урушдан кейинги йиллар Бухоро областидан топилган еттинчи-саккизинчи асрларга доир бухорхудотлар саройи Варахша тасвирий санъати топилмалари ҳам катта илмий ва эстетик қимматга эга¹. Варахша тасвирларининг тула композициясини тиклаш имкони бўлмаса ҳам уларнинг муайян мазмундаги саҳналардан ташкил топганини кузатиш мумкин. Тасвирлар нақшин намоёнлар билан ажратилган. Дарахтлар тепасида қизлар қиёфасидаги қушлар. Овчилар олдида кийиклар, алқорлар чопиб кетишмоқда. Умуман расмларда одамлар, ҳайвонлар ҳамда афсонавий шоҳдор махлуқлар ва турли усимликлар тасвирини кузатиш мумкин. Баъзи тасвирлар текис, баъзилари бўртоқ ёки ҳайкаллар тарзида ғоят жонли қилиб ишланган.

Варахша кошоналарининг бирида подшоҳнинг қабул маросими тасвирланган. Композиция марказида шоҳнинг беш-олти метрли сурати. У тахтда ўлтирибди. Тахт суянчиқлари қанотли туялар тасвири билан безатилган. Тахтнинг икки томонида серҳашам кийимлардаги аслзодалар. Уларнинг қўлларида турли идишлар. Тахт ёнида ёнаётган қурбонлик тасвири.

Самарқанд яқинидаги қадимий Панжикентнинг археологлар кашф этган олтмишдан ортиқ хонасида тасвирий санъат обидалари топилган. Уларда муқаддас оловга қурбонлик келтириш, жанг, базм, жаноза, ов, олишув, тўй маросими, наврўз, ҳовузда чўмилиш, шунингдек сўғдийларнинг хўжалик ва маънавий ҳаёти саҳналари чекилган. Мазкур маросимларнинг кўпчилигида хотин-қизларнинг ҳам иштирок этганлиги диққатга сазовордир. Тупроққалъанинг қадимий тасвирлари билан Панжикентнинг илк ўрта асрга доир тасвирлари катта эстетик қимматга эга. Тупроққалъа тасвирлари соддалиги рангларнинг эркин ва жозибали чекилгани, табиий чиққан композициялари билан ажралиб турса, Панжикентдаги илк ўрта аср одамлари тасвирида баъзи деталлар аниқлик билан ишланган бўлса ҳам кўпроқ шартлилик мавжуд. Баъзи тасвирларда қушни Шарқ халқларига хос ифода белгиларининг мавжудлиги

ўша давр халқлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларнинг мустаҳкамлигидан нишонадир.

Панжикентда VI—VIII асрларга оид саккиз метрлик девор панелида афсонавий ҳайвонларнинг ганж ва ёғочдан ишланган бўртоқ тасвирлари бор. Айниқса, бу ердан топилган ёғоч ҳайкал диққатга сазовордир. Улар ҳашамдор кийимдаги раққосалар ҳайкали бўлиб, кийимлари ва тақинчоқларигача нозик дид билан ишланган. Бундай ҳайкаллар Ўрта Осиёнинг бошқа жойларидан ҳам топилган. Ёғоч ўймакорлиги ва ҳайкалтарошлигининг араблар истилосидан олдин, қадимдан давом этиб келганлигини ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди. Масалан, муаррих Табарий Самарқандда Қутайбанинг кўплаб ёғоч ҳайкалларни гулханларга ташлатгани ҳақида ҳикоя қилади. Наршахий эса Бухорода йилига икки бор шундай ҳайкаллар сотиладиган махсус бозор ташкил этилгани ҳақида ёзади¹.

Ўзбек халқининг VIII асргача, яъни араблар истилосидан илгари ҳам ўзига хос тасвирий санъат анъаналари бўлганлиги ҳақида ёзма ёдгорликларда ҳам қайдлар учрайди. Бир хитой солномасида Кушония (ҳозирги Каттакўрғон) шаҳри биноларидан бири ҳақида қуйидагилар ёзилган: «Шаҳарнинг шарқий томонида бир-икки қаватли иморат бор. Унинг шимолий деворига ўрталиғ давлат ҳукмдорлари, шарқий деворида турк ҳоқонлари ва ҳинд ҳукмдорлари, ғарбий деворида форс ва рум ҳокимларининг рангли тасвири чекилган эди. Академик В. В. Бартольд бу тахлитдаги тасвирлар, яъни бир бино ичида Рим, Эрон, Ўрта Осиё ва Ҳинд ҳукмдорлари суратлари бўлишини Сўғдиёна давлатидан бошқа бирор жойда топиш қийин эканлигини айтади.

Солнома муаллифи Сўғдиёна давлатига қарашли Иштихон вилояти ҳақида ёзар экан, маҳаллий халқ баландлиги уч метрга яқин олтин маъбуда ҳайкалига сиғинишларини, Кушония подшоси эса қўй шаклидаги олтин тахтда ўлтирганини ёзади.

Миниатюра ва китоб безаш санъатига келсак, бундай ишлар энг аввало қоғоз билан боғлиқдир. Араб олими Ибн Надимнинг ёзишича, араблар 87 хижрий (мелодий 706) йилда дастлаб Самарқандга келганларида қоғозсозлик корхоналарини кўриб, ҳайратда

¹ В. А. Шишкин. Варахша. М., Изд-во Акад. наук СССР, 1963.

¹ Наршахий Мухаммад. Истории Бухары. Ташкент, 1897, стр. 30—31.

қолганлар. Чунки унғача араблар қуръонни мол терисига ёзганлар. Шу олим яна Самарқанд қоғозининг Хонбалиғ (Хитой) қоғозидан марғуб ва латиф бўлганини ёзади. Абубакр Хоразмий, Ибн Ҳавқал, Истахрий, Ас-Саолибийлар¹ Самарқанд қоғозининг жаҳонга машҳур бўлганини эслатганлар. Турфон (Қашқар) дан топилган Моний асарлари Самарқанд қоғозига битилганлигини аниқлаганлар. Унинг асарларидан намуналар ҳам топилган. X асрда ёзилган «Худдуд ул олам» («Оламнинг чегаралари») деган географик асарда ёзилишича, монавийлар (Моний таълимоти тарафдорлари) нинг Самарқандда эътибори кучли бўлиб, улар ҳижрий 372 (мелодий 982) йилгача катта нуфузга эга бўлганлар ва ижод этганлар. Шаҳарда уларнинг махсус йиғилишадиган жойи бўлиб, нағушок дер эканлар.

Араблар Урта Осиёни эгаллагандан кейин бутун санъат қошоналари, тасвири китоблар йўқ қилиб юборилди. Шундан, монавийлар Самарқандда яширин мусаввирлик билан шуғулланганликлари маълум бўлади.

X—XI асрларга келиб тасвирий санъат яна жонлана бошлаганини кўрамиз. Араб сайёҳи Ибн Ҳавқал X асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда бўлиб, унинг кўчаларидаги деворлардан бирида ҳайвонлар тасвирини кўрганини, маҳаллий халқ сарв дарахтидан от, туя, ҳўкиз ва алқорлар суратини яшашларини ёзади. Низомий Арузий Самарқандийнинг «Нодир ҳикоятлар» асарида шундай бир воқеий ҳикоя бор: Султон Маҳмуд Хоразмни бўйсундиргач, у ерда шуҳрат топган Абу Али ибн Сино, Абусаҳл Масиҳий, Абулхайр ибн Ҳаммор, Абу Райҳон Беруний ва Абунаسر Аъроқларни ўз саройига, Ғазнага юборилишини талаб қилиб, Хоразмшоҳга хат ёзади. Ибн Сино билан Абусаҳл Масиҳий Ғазнага боришдан бош тортишди. Шунда Хоразмшоҳ буларни яширинча Гургонга қочириб юборгач, қолган олимларини султон элчисига кўрсатади. Маҳмуд Ибн Синони қўлга тушириш мақсадида рассомлик ҳам қўлидан келадиган Абунаسر Аъроққа Ибн Сино расмини чизишни буюрди. Сўнг наққошларини чақириб мазкур расмдан қирқ нусха кўчиришни буюрди ва подшо фармони билан бирга ҳар томонга чопар юборди. Атроф-

даги ҳукмдорлардан «Мана шундай суратли киши бор, уни Абу Али ибн Сино дейишади, қидиринглар, ушлаб менинг ҳузуримга юборинглар!» деб илтимос қилди... Абу Али Ибн Сино йўлнинг машаққатларини чекиб, Гургонга етади. Гургон подшоси Қобус улуғ инсон, файласуф табиатли, Фозил киши эди. У Ибн Синони кўриши билан Маҳмуд юборган суратдаги одам шу эканини билди¹. Бундан маълум бўладики, Урта Осиёда ҳам тасвирий санъат билан қизиқишган, бу ерда ҳам миниатюра санъати анъаналари мавжуд бўлган.

Археологик топилмалар ва ёзма манбалар Урта Осиё халқлари ҳаётида тасвирий санъатнинг юқори мавқеида бўлгани, қадимдан бу ерда моҳир ҳайкалтарошлар, рассомлар ижод қилганидан далолат беради.

Академик Г. А. Пугаченковнинг тадқиқотлари натижасида Амир Темур ва темурийлар даврида Урта Осиё тасвирий санъати равнақининг асосий йўналишлари, белгилари аниқланди. Унинг ёзишича 1396 йили Самарқандга келтирилган мусаввир Абдулҳайнинг шогирди Пираҳмад Боғишамолий Боғи шамол чорбоғи биноларини безгани учун шу тахаллусни олган. Муаррих Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича Мирзо Улуғбек қурдирган расадхона тўққиз осмон кўриниши, гумбазлари, етти ёритгич сайёра, собит юлдузлар, иқлимлар, тоғ, денгиз, саҳро ва уларда яшайдиган ҳайвонлар тасвири ғоят нафис ва жонли чекилган. Бу тасвирлар гўзал ва ҳаққоний чиққани учун ҳам муаррих эътиборини тортган².

Абдураҳмон Суфининг 1437 йили Самарқандда кўчирилган юлдуз илмига доир рисоласи (Париж, Миллий кутубхона) айни шу тахлитдаги расмлар билан безатилган. Унда юлдуз туркумлари реал ҳаётий тасвирлар кўришида берилган.

Темурийлар замонида Урта Осиё тасвирий санъат мактабининг ривожини белгилаб берган услубий белгиларга асос солинди. «Тоғ манзараси», «Сарой аҳли чаманзорда», «Подшоҳ ва вазир» (Лондон, Кейр коллекцияси), шунингдек Истамбулдаги Тупқо-

¹ И. Абдуллаев. Аллома ва адиб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ. 1984 й., 2 ноябрь.

¹ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Форсийдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 79-80-бетлар.

² Г. А. Пугаченкова, Л. И. Рempel. Очерки истории искусств Средней Азии. М., «Искусство», 1982, стр. 154.

пу саройи кутубхонасида сақланаётган Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарини қўлёзмасига ишланган (1446—1447 йиллар) миниатюралар Улуғбек замони Самарқанд тасвирий санъати мактаби маҳсулидир. Бу тасвири қўлёзманинг Самарқандда кўчирилганига шу нарса далил бўла оладики, асарга илова қилинган муқаддимада Улуғбек ва унинг салтанати улуғланади. Қўлёзмани тасвири билан безашда икки мусаввир қатнашган бўлиб, шулардан бирининг — Султонали Бовардийнинг номигина қайд этилган. У қўлёзмадаги асосий тасвириларни чеккан ва зарварақларини безаган. Шундан унинг устод мусаввир ва наққош бўлгани маълум бўлади. У усталик билан қурилган композициялар, одамларни турлича ҳолатларда тасвирилаш, ҳар қайсисининг урнини алоҳида таъкидлаш билан ўзининг Ҳирот услубида ишловчи ҳамкасбидан ажралиб туради. Табиат кўринишидаги воқеаларни тасвирилаётганда пейзаж, табиат тасвири рангларининг гилам нақшларидек уйғунлигига эришади¹.

Шундай экан, қадимд² ва ўрта асрларда Ўрта Осиёда тасвирий санъат, айниқса, миниатюра санъати бўлмаган, деган баъзи мухолиф олимларнинг ўринсиз хулосалари тамоман асоссиздир. Бу фикрлари билан улар тарихий ҳақиқатдан кўз юммоқ истай-

дилар. Ёки ёнғоқ дарахтлари қирқиб ташланган ерда туриб олиб бу ерда ёнғоқзор бўлмаган, демоқчи бўладилар. Бу каби даъволар илгари ҳам бўлган эди. Масалан, француз санъатшуноси А. Сакисиан Мовароуннаҳр бу ерга келтирилган миниатюра санъати учун ноқулай муҳит бўлиб чиқди, деб ёзган эди. Ваҳоланки, инқилобдан олдин утган рус олими В. В. Стасов Ўрта Осиё миниатюра санъати обидалари билан танишиб чиқиб, «чигатой», яъни, Ўрта Осиё тасвирий санъати бадиий услубининг ўзига хослигини эътироф этган эди. Кейинчалик француз санъатшуноси Э. Блоше ва швед олими Ф. Мартинлар ҳам Ўрта Осиё миниатюра санъатининг узоқ тарихга эга эканлигини таъкидлаган эдилар.

Тўғри, Чигатой хонлари ва Амир Темур замонида яратилган тасвири қўлёзмаларнинг деворий суратлари бўлган қошоналарнинг талон-тароҷ қилингани тадқиқотчилар орасида «эрон санъати» ёки «араб санъати» сингари ибораларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Бу ўринда буюк мунаққид В. Г. Белинскийнинг қуйидаги сўзларини қайд этмоқ ўринлидир: «Ҳар қандай халқ бошқа халқдан урганиши мумкин, бироқ у олган ва тақлид қилган қарзига, сўзсиз, ўз даҳосининг муҳрини босади»¹.

Илос

Низомиддинов

XVI—XVII асрларда Мовароуннаҳр миниатюра мактаби

Миниатюра Шарқ мамлакатларида ўзига хос алоҳида йўналиш касб этган, маҳсус ихтисос даражасига кутарилган санъатдир. Унинг тарихи узоқ ўтмишдан бошланган бўлса-да, Шарқда бу санъат XIV—XVII асрларда камол топган. Бу даврларда Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон ва Араб мамлакатларида — «Бухоро мактаби», «Мўғул (Бобурийлар) миниатюра мактаби», «Шероз мактаби», «Исфаҳон мактаби», «Язд мактаби», «Бағдод мак-

таби» каби йирик санъат марказлари ташкил топган. Совет ва хорижий мамлакат олимлари ҳозирга қадар мазкур санъат марказларининг амалий фаолиятларига бағишланган кўпгина илмий асарлар яратганлар. Мана, йигирма-йигирма беш йиллардирки, республикамизнинг таниқли санъатшунос олими Г. А. Пугаченкова Мовароуннаҳрда (Ўрта Осиёда) миниатюра мактабларининг ташкил топиши тарихи ва бу мактабларнинг фаолияти

¹ Г. А. Пугаченкова, А. И. Ремпель. Цит. соч. стр. 155.

² В. Г. Белинский. Адабий орзулар. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 8-бет.

устида тинмай изланиш олиб бормоқда.

Мовароуннаҳр мактаби (яъни, «Бухоро мактаби», «Самарқанд мактаби» деб юритиш ҳам жоиз бўлиб келган) XVI—XVII асрларда тараққиётнинг янги босқичларига кутарилади. Бу борада турли сиёсий ва ижтимоий воқеалар (Темурийлар ўртасида ички феодал курашнинг авж олиши, аввал Шайбонийхон ва сўнг Эрон қўшинларининг бостириб кириши) таъсири натижасида «Ҳирот миниатюра мактаби»нинг таназзули ва мусаввирларнинг Ҳиротдан Бухоро томон келишлари муҳим роль ўйнаган. Шу билан бир қаторда Г. А. Пугаченкова асарларидан чиқадиган хулосага қараганда, XVI—XVII асарлар Мовароуннаҳр тасвирий санъати тараққиёти XIV-XV асрлар Урта Осиё (Мовароуннаҳр) миниатюра мактаби ва бу мактаб эришган ютуқларига ҳам асосланган. Шундай қилиб, Г. А. Пугаченкова XIII аср, жуда бўлмаганда XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда миниатюра мактаби ташкил топган, деб совет олимлари орасида биринчилар қатори янги фикр ва янги мулоҳазани илгари суради. Худди шу фикр юзасидан ленинградлик санъатшунос олим А. А. Иванов 1977 ва 1978 йилларда Москвада чоп этилган «Қадимги ва ўрта асрлар даврида Урта Осиё» тўплами саҳифаларида икки қисмдан иборат «Мовароуннаҳр (Урта Осиё) миниатюра мактабининг ўрганилиши тарихи» (История изучения Мавераннахрской (Среднеазиатской) школы миниатюры) номли мақоласини эълон қилди. Муаллиф мақоланинг биринчи қисмида Мовароуннаҳр миниатюра мактаби тарихини ўрганиш даврлари, Г. А. Пугаченкова ва В. Г. Долинская тадқиқотларида XIV—XV асрларда Урта Осиёда ёзилган деб топилган қўлёзма асарлар ва Мовароуннаҳр мактабига мансуб деб таърифланган миниатюралар тавсифи устида сўз юртади. Мақоланинг иккинчи қисмида эса, Мовароуннаҳр миниатюра мактаби намояндалари қаторига киритилган наққош ҳамда мусаввирлар ҳаёти ва фаолияти, XVI аср Мовароуннаҳр миниатюра мактаби ва баъзи мусаввирларнинг Урта Осиё (Мовароуннаҳр)дан Ҳиндистонга келишлари масаласига оид мулоҳазалар баён қилинган.

Мақолада ёзилишича, Мовароуннаҳр миниатюра тарихини ўрганишни XX аср бошларида француз тадқиқотчиси Э. Блоше бошлаб берган,

сўнг Ф. Р. Мартин ва К. Юарлар давом эттирганлар. Бу борада «Таворихи гузида — нусратнома» қўлёзма-сидаги миниатюраларни таҳлил этган рус олими В. В. Стасовнинг ҳам хизматларини назарда тутмоқ лозим. 20—30-йилларга келиб, бу масала Б. Денике ва бошқа совет олимларининг диққатини ўзига жалб этади. 40—60-йилларда қатор совет тадқиқотчилари Г. А. Пугаченкова, В. Г. Долинская, А. А. Семенов, О. И. Галеркина, М. М. Ашрафи, О. Ф. Акимускин, Н. В. Дьяконовалар Мовароуннаҳр мактаби ҳақида салмоқли асарлар яратадилар.

Шунингдек А. А. Ивановнинг ушбу мақоласида Г. А. Пугаченкова ва В. Г. Долинская томонидан XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган деб кўрсатилган тўққизта қўлёзма асарлар тавсифи ва уларга изоҳ берилган. Бу қўлёзмалар: Рашидиддиннинг «Жамъи ат-таворих» асарининг икки нусхаси, 1398 йил Газкираси, Бўстон музейи (Техрон)да сақланаётган «Хусрав ва Ширин», Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган «Шоҳнома», Абдурахмон ас Суфи рисоласи, СССР Фанлар Академиясида сақланаётган «Шоҳнома» ва ниҳоят Кеворкян коллекциясидаги «Шоҳнома». А. А. Иванов мазкур қўлёзмаларнинг бирортаси ҳам Мовароуннаҳрда кучирилмаган, деган мунозарали хулоса чиқаради. Тадқиқ-текширув навбати Мовароуннаҳр мактабига мансуб деб асосланган олтита миниатюрага етади. Ҳар хил миниатюра мактаблари усули ва услубларини муқояса қилиш асосида А. А. Иванов «Девор ёнидаги жанг», «Суворий шерни ов қилмоқда», «Ов», «Минорали манзара», «Темур портрети», «Улуғбек портрети» миниатюралари мовароуннаҳрлик санъаткорлар мўйқаламига мансуб эмаслигини исбот қилади. Шунингдек, А. А. Ивановнинг аниқлашича, Мовароуннаҳр мактабига раҳбарлик қилган ёки ушбу мактаб фаолиятини ўстиришга муҳим ҳисса қўшган деб саналиб келинган мусаввирлар — Устод Гунг, Жаҳонгир Бухорий, Пир Саййид Аҳмад Табризий, Хўжа Абдулҳай, Пир Аҳмад Боғи Шамоли, Шихобиддин Абдулла, Заҳириддин Азҳар, Бобо Наққош, Хўжа Аҳмад Убайдулло ва Низомиддин Аҳмад бинни Али Арзумлар умуман Урта Осиёга ҳеч қандай алоқаси йўқ шахслар бўлиб чиқадилар. Танқидчи ҳатто биринчи уч мусаввир тарихий эмас, балки мифологик шахс бўлишлари ҳам мумкин,

дейишгача бориб етади. А. А. Иванов Урта Осиёда қулёзма асарларни миниатюралар билан безатишлик, асосан XVI асрдан бошланганлигини қайд қилади ва шу асрга оид қулёзмаларни тавсиф этишда А. Г. Пугаченкова хронологик хатога (масалан «Тарихи гузида — нусратнома» йилини аниқлашда) йул қўйганлигини афсусланиб ёзади. Шунинг билан бир қаторда Г. А. Пугаченкова бир мусаввир асарини бошқа мусаввир (масалан Маҳмуд Музаҳҳиб асарини Мухаммадчеҳра Мухассин) муйқаламига мансуб деб ва баъзи ҳукмрон синф вакиллари (масалан, Темурий Навруз Аҳмадни) мусаввир қилиб таърифлаганини А. А. Иванов қўпол хато дейди.

А. А. Иванов, Н. В. Дьяконова тарафидан илгари сурилган ва Г. А. Пугаченкова, В. Г. Долинская қўллаб-қувватлаган XVI асрда Самарқандда махсус миниатюра мактаби ташкил этилган эди, деган фикрни ҳам асоссиз деб топади.

Шундай қилиб, А. А. Ивановнинг хулоса қилишича, XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр миниатюра мактаби бўлмаган.

Москвада нашр этиладиган «Искусство» журналининг 1979 йил иккинчи сониди А. А. Иванов мақоласига жавобан Г. А. Пугаченкованинг «XV аср Урта Осиё миниатюра тасвирий санъати мактаби ҳақидаги мунозарага доир» («К дискуссии Среднеазиатской школы миниатюрной живописи XV века») номли раддия — мақоласи босилиб чиқди. Бунда Г. А. Пугаченкова қўшимча манбалар асосида Абдурахмон ас-Суфининг астрономик рисоласи, «Тоғдаги ов» ва «Улугбек уз оиласи билан» номли қулёзма ва миниатюраларни қайта тавсиф этади ва у ҳозирги вақтда хорижий санъатшунослардан Д. Н. Уилбер, И. Шчукин, Э. Грубе, Р. Мереди-Оуэнс ва ҳатто Б. Робинсонлар «Улугбек портрети» Самарқандда чизилганлигини тан олмоқдалар, деб алоҳида таъкидлайди.

Ўзбекистонлик тадқиқотчилар Ҳамид Сулаймон («Бобурнома расмлари»га ёзган «Сузбоши»да), Наим Норқулов (Наим Норқулов, Илём Низомиддинов «Миниатюра тарихидан лавҳалар» Тошкент, 1970.), О. Усмонов («Камолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби», Тошкент «Фан» нашриёти, 1977 й. ва бошқалар) XIV—XV асрларда Урта Осиё ва хусусан, Самарқандда миниатюра санъати ривожланганлигини факт ва мисоллар

асосида тушунтириб берганлар. Ҳақиқатан ҳам мантиқан хулоса қилинса, VII—VIII асрларда Панжикент, Варахша ҳамда Афросиёбдаги сарой ва муҳташам бино деворларига ҳанузгача кишининг таҳсину офаринларига сазовор бўлиб келаётган мафтункор сирли ва сеҳрли нақшин безакларни солган халқ (Урта Осиё халқи) наҳот XIII асрдан то XVI асргача, яъни бутун бир 250 йилдан ортиқроқ давр ичида бутун Шарқ мамлакатларида санъатга айланган — қулёзма асарларни миниатюралар билан безашдек нафис ҳунар ва ихтисосдан четда қолиб келган бўлса?! Ахир Темур ва темурийлар даврида Самарқанд шуқуҳи ва кўрки бутун жаҳонни шу билан бир қаторда Ғарбий Европани ҳам лол этган эди. Улугбек ҳукмронлиги йиллари астрономия, математика ва бошқа табиий фанлар қаторида адабиёт ва маданият ҳам равнақ топган эди. Демак, XIV—XV асрларда Урта Осиё тасвирий санъат ва шунингдек, миниатюра мактаби бўлмаган бўлиши мумкин эмас. Лекин шуни айтиш керакки, XIV—XV аср Мовароуннаҳр миниатюра мактаби вакиллари ва улар томонидан яратилган асарлар ҳақидаги факт ва далиллар ниҳоятда қаноатланарсиз даражада.

Санъатшунос олимлар — Г. А. Пугаченкова ва О. Галеркинанинг «Урта Осиё миниатюралари» (Миниатюры Средней Азии, М., 1979.) китоби бу хилдаги ғайриилмий фикр ва мулоҳазаларни янада пучга чиқарди. Аммо асарда XIV—XV асрларда ташкил топган Самарқанд миниатюра мактаби ва умуман Урта Осиё миниатюра санъатига оид келтирилган маълумотлар, расмлар ҳали етарли эмас. Шунга қарамай, муаммо анча ойдинлашгандек кўринади. «Шарқ Рафаэли» ҳисобланмиш Камолиддин Беҳзод бошчилигида камол топган Ҳирот миниатюра мактабининг шаклланиши ва тараққиёти кўп ҳолларда Самарқанд миниатюра мактаби таъсирида амалга ошган. Самарқанд XIV—XV асрларда илм-фан ва санъат тараққиёти билан дунёга машҳур бўлган шаҳар эди. Ҳирот миниатюра мактаби ана шу катта санъат ва маданият уюғининг ажралмас бир қисми бўлган.

Аниқ тарихий маълумотларга кўра, Беҳзод миниатюра санъатини Пир Саид Аҳмад Табризийдан урганган. Пир Саид Аҳмад Табризий эса «Умдат ул-мусаввирин» (Мусаввирлар пешвоси) номи билан машҳур бухоролик устод Жаҳонгирнинг шогирди бўлган.

Устод Жаҳонгир эса темурийлар даври тасвирий санъатининг асосчиси бўлмиш устод Гунг (Соқов) дан таҳсил курган.

Беҳзод раҳнамолик қилган Ҳирот миниатюра мактаби намояндлари энг нозик, ута нафис асарларида реалистик тушунчаларни том маънода ифода этган. Агар биз Бухоро миниатюра мактаби асарларида асосан табиат манзараларига ошуфталик йулини кузатсак, Ҳирот мактабида эса инсон қиёфасини тасвирлаш — портрет жанрида катта муваффақиятларга эришилганлигининг гувоҳи бўламиз. Тасвирнинг объектга мослиги, ранглар уйғунлиги мусаввирнинг бош мақсади саналган. Беҳзод муйқаламига мансуб «Султон Ҳусайн», «Муҳаммад Шайбонийхон», Маҳмуд Музаҳҳибнинг «Алишер Навоий» (асл нусхаси Машҳаддаги Остон Қудс мажмуасида сақланмоқда), Қосим Алининг «Алишер Навоий ва ёш мирзо» (Истамбулда Тупқопу хазина музейида сақланмоқда) ва Беҳзоднинг Табриздаги шогирдларидан бири чизган, шу пайтгача топилган ягона сурати — «Қамолддин Беҳзод» (Истамбул университетининг кутубхонасида сақланмоқда) портрет асарлари буни яққол исботидир.

Олимлар Беҳзодни Шарқда портрет жанрининг асосчиси деб улуғлайдилар. Хуш, Ҳирот мактабига қадар Урта Осиёда портрет жанрига аҳамият берилганмиди? Фактларга эътибор берайлик. Г. А. Пугаченкова ва О. Галеркина китобида кўрилаётган масалага дахлдор иккита тасвир келтирилган. Улардан бири — «Самарқанд деворидаги жанг» (Истамбулдаги Юлдуз кутубхонасида сақланмоқда), иккинчиси — «Улугбек оила аъзолари ва сарой аҳллари билан лочин овида» (Вашингтондаги Фрир галереясида сақланмоқда) номли миниатюралардир. Биринчи тасвирда Самарқанд деворидаги камон отувчилар орасида Темурнинг невараси Ҳалил Султоннинг сурати ҳам бор. Унинг тасвири марказий уринда аниқ қилиб берилган ва ҳатто суратнинг ёнига унинг исми ҳам қайд этиб қўйилган. Ҳалил Султон Темур вафотидан сунг Самарқанд ҳукмдори бўлган эди (1405—1409).

Иккинчи тасвирда эса Улугбек дала шийпонда чордона қуриб ўтирибди. Унинг юз тузилиши аниқ ифода этилган. Қисик кўзли, мўгулбашара, урта осиеликларга хос соқол, бошида эса оқ тивит қалпоқ. Аёллар эса «мўгулча» кийинганлар. Сарой аҳлининг кийимлари ҳам аниқ тасвирланган. Асарда

Самарқанд миниатюра мактабига хос портрет аниқлиги ҳамда табиат манзараси ёрқин ифодаланган. Миниатюра 1441-42-йилларда номаълум, лекин Улугбекнинг ов машғулотида иштирок этган мусаввир томонидан чизилган бўлса керак.

Миниатюраларнинг яратилиш даври, уларнинг Урта Осиё тарихига оидлиги ва бу улка табиати фонида тасвир этилганлигини портрет жанри Ҳирот мактабига қадар амалга оширилганлигининг далили дейишимиз мумкин. Биз бу хусусда тадқиқотчилар назаридан четда турган яна бир янги маълумот келтириш ниятидамыз.

Ҳиндистоннинг бобурийлар сулоласига мансуб Жаҳонгир (1605—1627) миниатюра санъати шайдоси бўлган, у махсус мутасаддилар воситачилигида тасвирий санъат намуналари, миниатюралар билан безатилган қулёзма асарларни сотиб олиш билан шугулланган. 1613 йили Хони Олам бошчилигида Эронга юборилган элчилар қаторида мусаввирлар ҳам бўлиб, уларга Эрон шаҳарларидаги хусусий суратларни харид қилиш вазифаси юклатилган эди. Шундай расмлар орасида «Соҳибқироннинг (яъни Темурнинг) Тўхтамиш билан бўладиган жанг олди мажлиси» нинг тасвири ҳам бор эди ва унда Темур ҳамда саркардаю аёнларидан 240 кишининг сурати чизилган эди. Суратга «Ҳалил Мирзо Шоҳрух» деб имзо чекилган. Бу миниатюра ҳақида баъзи бир маълумотлар ёзиб қолдирилган. Жаҳонгир ўзининг «Тузуки Жаҳонгирий» номли мемуар китобида, агарда тасвирда мусаввир номи аниқ қилиб ёзиб қўйилмаганда, асарни Беҳзод муйқаламига мансуб деб ҳукм юритиш мумкин эди, чунки услуб нуқтаи назаридан мазкур тасвир Беҳзод ижодий мактабини эслатади, деб таъкидлайди. Модомики, «Мажлис» Беҳзод фаолиятдан анча илгари яратилган асар бўлгани туфайли унинг муаллифи Ҳалил Мирзо Шоҳрухнинг Беҳзод устозларидан бири бўлса керак, деб ҳисоблайди. Афсуски, Жаҳонгир хабар берган мазкур тасвирий лавҳа ҳали бирор бир мураққа ёки таснифда эълон қилинмаган.

Бу уринда биз баъзи бир илмий-назарий мушоҳадаларни уртага ташламоқчимиз. Гап шундаки, XIII—XIV асрларда ижод қилган урта осиелик мусаввирларнинг кўпчилиги ўз асарларига имзо чекмаганлар. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, асари таҳлил этилаётган мусаввирнинг номи

Халил Мирзо Шоҳрух бўлмаган. Мусаввир ўз асарини Темур вафотидан сунг Самарқандни эгаллаган Халил Мирзо — Халил Султонга бағишлаган ва асар ниҳоясига етиш даврида ҳокимият Шоҳрух (1409—1449) қўлига ўтган ва шу тариқа миниатюра муаллифи ҳар икки ҳукмрон номини атаган бўлиши мумкин. Демак, «Халил Мирзо Шоҳрух» деб имзо чекилган миниатюра ўрта осиелик мусаввирнинг ижодий самарасидир ва у, албатта, Темур даври саркардаларини яхши билган (асарда тасвир этилган 240 саркарданинг аниқ номи ёзиб қўйилган), Темур юришлари гувоҳи бўлиши ҳам мумкин. Умуман ана шу тасвирий санъат обидаси Ҳирот миниатюра мактаби портрет жанрининг ривожига салмоқли таъсир кўрсатган санъат намуналаридан бўлса ажаб эмас.

XV—XVII асрларда Ўрта Осие тасвирий санъати мактабларида портрет жанри ва тарихий воқеалар баёни миниатюраларнинг изчил ҳамда узвий мавзуга айланиб борганлиги кузатилади. Г. А. Пугаченкова ва О. Галеркинанинг асарларида бу фикрни тасдиқловчи етарли маълумотлар келтирилган. Масалан, Маъсуд ибн Усманий Кўхистонийнинг «Абдулхайрихон тарихи» асари саҳифаларида чизилган «Чингизхоннинг Сирдарё соҳилида ўз ўғилларини қабул этиши», «Ғазанхон Уржонда», «Абдуллахон портрети», Хотифийнинг «Темурнома» асарига ишланган «Темурнинг Ҳиндистонга юриши», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» китоби мазмуни асосида чизилган «Темур Самарқанд атрофида базми жамшидда» миниатюралари ва лавҳалари юқоридаги фикрнинг яққол далилидир.

Ибтидоси Ўрта Осиеда бошланган Ҳирот миниатюра мактабида ривожлантирилган портрет жанри Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлик қилган йилларда камолот даражасига етказилган.

Энди А. А. Иванов кўтарган бир масала юзасидан баҳслашиб олсак. Совет ва хорижий санъатшунослар асарларида Муҳаммад Мурод Самарқандий ва Муҳаммад Нодир Самарқандийлар аслида Мовароуннаҳр (Ўрта Осие)лик мусаввирлар бўлиб, XVII асрда Ҳиндистонга борганлар ва Ҳиндистон тасвирий санъатини ривожлантиришда муҳим роль ўйнаганлар, деб ёзилган. А. А. Иванов эса, Муҳаммад Мурод Ҳиндистонга бормаган ва Муҳаммад Нодир балки Ўрта Осиеда таваллуд топмагандир, «Самарқандий»

сузи ота-боболари шу шаҳарданлигини билдирувчи «нисба» бўлса керак, деб тахмин қилади. Ва шу хилдаги тахмин асосида у, XVI асрда Ўрта Осие билан Ҳиндистон ўртасида тасвирий санъат йўлида ўзаро алоқа ва таъсир бўлмаган, деган хулоса чиқаради. Фикримизча, бу хилдаги хулоса чиқармоқ тўғри ва мақсадга мувофиқ бўлмаса керак. Бунинг учун тарихга бир назар ташлайлик.

Ҳиндистонда Ҳумоюн ҳукмронлигининг (1530—1555) дастлабки йилларида «мунший» — котиблик вазифасида турган (Бобурнинг қариндоши) Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асарида кўрсатишича, бу даврларда Ҳиротдан Ҳиндистонга Беҳзод ва Шоҳмузаффар шогирдларидан бири Дарвеш Муҳаммад келган. Маълум вақт Муҳаммад Ҳайдар ундан хаттотлик ва мусаввирлик санъатини ўрганган. «Тарихи Рашидий» муаллифи Устод Фақир номи билан шуҳрат топган Дарвиш Муҳаммад тасвирларидан «Ўлдирилган шерни найза учида кўтариб турган суворий» миниатюраси устида сўзлаб, бу суратни бир донга гуруч ҳажмида тасвирлаганлигини уқтириб ўтади. Демак, XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ Темурий санъат мактаби намояндalари Ҳиндистонга кела бошлаганлар.

А. А. Ивановнинг фикрича, Муҳаммад Мурод Самарқандий 1616 йилда ҳам Бухорода бўлган ва у Саъдийнинг «Бўстон» асарига миниатюралар чизган. Сунг бу асар жуйбор шайхларидан Абдураҳим хўжага туҳфа қилинган. Лекин бу Муҳаммад Мурод Ҳиндистонга бормаган деган гап эмас. Ўрта Осие (масалан, «Матлаб ут-толибин») ва Ҳиндистонда (масалан «Тузуки Жаҳонгири») ёзилган тарихий манбаларда кўрсатилишича, Имомқулихон (1611—1642) ҳукмронлиги даврида Бухородан Ҳиндистонга жуйбор шайхи Абдураҳим хўжа бошлиқ элчилар юборилган. Элчилар ўзлари билан турли-туман қимматбаҳо мато ва ашёлар қаторида император Жаҳонгирга туҳфа тариқасида миниатюралар билан безатилган қўлёзма асарлар ҳам олиб келганлар. Абдураҳим хўжа (уни баъзи манбаларда Хўжа Абдураҳим хўжа деб ҳам тилга оладилар) 1627 йил император Жаҳонгир билан биргаликда Кашмир вилоятига қилинган сафарда вафот этади. Бу воқеадан кўп ўтмай Кашмирда ҳинд ҳукмдори дунёдан ўтади.

Инглиз санъатшунос олими П. Браун ўзининг мўғул (яъни бобу-

рийлар, Ҳиндистон) миниатюра мактабига бағишланган асарида XVII асрда Ҳиндистонда Муҳаммад Нодир Самарқандий билан бир даврда иккинчи бир урта осиелик мусаввир Муҳаммад Мурод Самарқандий фаол ишлаган ва бу ҳар икки ватандошлар портрет жанрида «сиёҳи қалам» деб аталган услубни қўллаганликларини баён қилади. Демак, Абдурахим хўжа тухфа қилган қўлёзма асарлар орасида Муҳаммад Мурод миниатюралар чизган нусха ҳам бўлиши ва Муҳаммад Мурод Ҳиндистонга Бухоро элчилари орасида келган бўлиши ҳам мумкин.

Маълумки, XVI аср иккинчи ярмининг бошларида Шимолий Ҳиндистонда тамомила янги тасвирий санъат мактаби ташкил топади. Бу мактаб Фарбий Европа тарихий адабиётида «Мўғуллар даври миниатюра мактаби» ёки қисқача қилиб «Мўғул миниатюра мактаби» деб аталган. Ҳозир баъзи илмий тадқиқотларда бу мактабни «Бобурийлар даври миниатюра мактаби» деб юритиш ҳам одатга кириб бормоқда. Мўғул миниатюра мактабига асос солганлардан бири мусаввир Мир Сайид Али бўлган. Олимлар яқин-яқингача Мир Саид Алига «Табризий» деб нисба бериб уни Эронли мусаввир деб билганлар. XVII аср ҳинд ёзма манбаъларида (масалан «Нафоис ул-маосирот», «Наштари ишқ» тазкираларида) ёзилишича, «Жудойи» тахаллуси билан ашъорлар битган Мир Сайид Али замонасининг кўзга кўринган мусаввири бўлиб, у Термизда таваллуд топган. Мусаввирлик касбини отаси моҳир rassom Мир Мансур (ёки Уста Мансур) дан ўрганган. Тирикчилик тақозоси билан Мир Мансур оиласи Термиздан Бадахшонга келган ва машҳур миниатюра санъати устоди Камолiddин Беҳзоднинг Ҳиротдан Табризга келганини эшитгач, ота-бола мусаввирлар ҳам Табризга жўнайдилар. Орадан бир неча йил ўтгач, Мир Сайид Али кексайган Мир Мансур билан Ҳумоюн таклифига кўра Ҳиндистонга келганлар.

Гавий Ҳамблэйнинг «Мўғуллар Ҳиндистони шаҳарлари» асарида (инглиз тилида, Деҳли, 1968) «Темуррийлар хонадони» ҳукмронлари ва шаҳзадолари миниатюраси келтирилган. Асар асосан Мир Саид Али ва қисман Хўжа Абдусамад ва бошқалар мўйқаламига мансуб, деб тахмин этилади, аслида эса уни ҳар икки сафдош мусаввир ҳамкорлиги маҳсули деб қараш мақсадга мувофиқдир. Хуллас, «Темуррийлар хонадони» расми Ҳиндистон

портрет жанрининг дастлабки намунасидир.

Гўзал табиат манзараси, уртада атрофи очиқ кўшк-айвонча, унинг ичида тўрт киши (Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир ва Шоҳи-Жаҳон) суҳбат қуриб ўтирибди. Кўшк пойидаги саҳннинг чап томонида эса бир қанча тиззалаб ўтирган кишилар тасвирланган. Улар (ўнгдан биринчиси) Темурнинг туртинчи ўғли ва вориси Шоҳрух Мирзодир. Кўшкдан чап томонда яна беш нафар шахс саф тортиб ўтирибди. Улар Бобур, Умар Шайх, Абусаид, Султон Муҳаммад ва Мироншоҳдир (Лондоннинг Британия музейида сақланмоқда).

Ижодини Урта Осиёдан Ҳиндистонга келиб давом эттирган мусаввирлардан Фаррухбек Бобур ва Акбар тасвирларини чизган, Муҳаммад Нодир Самарқандийнинг эса Британия музейида ўн битта, Париж ва Ленинград илмий муассаларида биттадан имзо чеккан портретлари мавжуд. Булар орасида Жаҳонгир, Шоҳи-Жаҳон, Шер Муҳаммад Наввоб, Кашмир ҳокими Иззатхон ва бошқаларнинг суратлари бор.

Портрет жанрида мусаввир Абул Ҳасан ҳам самарали ижод қилган, унинг бизгача «Жаҳонгир отаси Акбар суратини ушлаб турибди», «Шоҳи-Жаҳон» тасвирий лавҳалари етиб келган.

Ҳиндистон тасвирий санъат мактабида бош объект — инсон қиёфасини ниҳоятда аниқ, бўямасдан ифода этиш катта ўрин тутади. Шунга кўра, портрет ёки муайян тарихий шахснинг қиёфаси қатор мусаввирлар томонидан ишланган бўлишига қарамай, тасвирларда чеҳранинг умумийлиги, бир-бирларига ўхшашлиги кўзга яққол ташланиб туради. Профессор Ҳамид Сулаймон томонидан тўпланган ва изоҳланган «Бобурнома расмлари» (Т., 1970) альбомидаги тўқсон олти миниатюранинг қирқ олтитасида Бобур тасвири бор ва улар бир-бирига анча ўхшайди. Шунингдек, Акбар тасвирини ҳам қўлаб мусаввирлар чизишган (Говардхан, Басован, Нанха, Басаван-Дҳармдас, Кесу ва бошқалар). Агар диққат билан қаралса, бу тасвирларда кўз илғарли даражада фарқ топши қийин.

Миниатюраларга фақат санъат намунаси, гўзаллик рамзи, деб қараш бир томонлама бўлур эди, албатта, аслида у ўзида ижтимоий-сиёсий воқеаларни акс эттирувчи манба ҳамдир.

XIII—XIV асрларнинг бошларида яшаб ижод этган Хоразмнинг атоқли шоири ва мутафаккири Маҳмуд эл орасида «Паҳлавон» лақаби билан шуҳрат қозонган.

Паҳлавон Маҳмуднинг ҳинд полвони билан бўлган курашига доир чизилган миниатюралардан бири ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти фондида сақланади. Расм О. Галеркинининг «Мовароуннаҳр миниатюраси» (рус ва инглиз тилларида. Ленинград, 1980) асарида чоп этилган ва у «Паҳлавон Маҳмуднинг ёш ҳинд паҳлавони билан кураши» деб номланган. О. Галеркинининг таҳминига кура, асар Урта Осиё ва Ҳиндистон мусаввирларининг ҳамкорлигида XVII аср бошларида яратилган.

XVI асрда яшаб ўтган ҳинд рассоми Анант «Абдураҳимнинг саройга чақиртирилиши» деб аталган миниатюрасини яратган. Асар замирида тарихий ҳақиқат бор. Вояга етган ҳоким Акбар ёшлик даврида давлат ишлари билан шуғулланган, унга оталик қилган бош саркарда Байрамхонни Маккага ҳаж қилиш баҳонасида сургун қилади. Куп ўтмай, Байрамхон бир қасоскор томонидан ўлдирилади. Қилмишидан пушаймон еган Акбар «Хон Бобоси»нинг ягона фарзанди Абдураҳимга оталик қилиш ниятида уни саройга, ўз ҳимоясига чақиртиради. Кейинчалик Абдураҳим замонасининг етук кишиси, араб, форс, туркий ва ҳинд тилларида қалам тебратган забардаст шоир сифатида донг таратади. «Бобурнома»ни форс тилига тўла ағдарган ҳам Абдураҳим эди, уни

эъзозлаб Абдураҳим — Хони Хонон деб аташган.

Урта Осиёдан Ҳиндистонга келиб, тарихий воқеаларга атаб асарлар яратган мусаввирлар орасида, айниқса Фаррухбек ижоди алоҳида ажралиб туради. Давлатни мустақамлаш ниятида Акбар куп миллионли ҳиндлар билан тенглик сиёсатини тута бошлаган эди. Унинг бу хилдаги тадбири ўта реакцион мусулмон руҳонийларига ёқмайди ва улар Баҳодирхон Шайбоний бошчилигида Акбарга қарши исён уюштирадilar. Акбар эса қон тукмаслик йўлида исённи музокаралар йўли билан тинчитмоқчи бўлиб, Баҳодир Шайбонийхон ҳузурига Муиз ул-мулк Мусавий бошлиқ элчиларини юборади. Музокаралар жараёни мусаввир Фаррухбек мўйқалами воситасида ҳаққоний тасвирлаб берилган.

Хулоса қилиб айтганда, совет санъатшунос олимлари зиммасида имзо чекилмаган купдан-куп миниатюра асарларни қидириб топиш, уларни атрофлича ўрганиш, таҳлилдан ўтказиш ва шу асосда XIII—XIV асрларда Урта Осиёда мустақил тасвирий санъат мактаблари уюштирилганлигини аниқлаш ва исботлаш, Урта Осиё тасвирий санъатида портрет жанрининг келиб чиқиши ва унинг ривожланиши, бу жанрнинг Ҳирот миниатюра мактабига таъсири масалалари ҳамда Ҳиндистонга бориб ижод қилган Урта осийлик мусаввирлар ижоди асосида Урта Осиё Ҳиндистон тасвирий санъат аҳлининг ижодий ҳамкорлиги, бу хилдаги ҳамкорликнинг ҳар икки мамлакат халқлари маданиятини юксалтиришдаги баракали самараларини тадқиқ этиш вазифаси турибди¹.

¹ Среднеазиатские миниатюры XVI—XVIII вв. Вступ. статья Н. В. Дьяконовой. М., «Наука», 1964; Г. А. Пугаченкова, О. Галеркина. Миниатюры Средней Азии, Москва, «Изобразительное искусство», 1979.

XVIII — XIX асрларда Мовароуннаҳр миниатюра мактаби

Урта Осиё миниатюрасининг бадий қиммати (афзаллиги) нинг узига хос хусусиятларини тула англаб етмоқ унинг вужудга келишидан гуллаб-яшнашигача кечган поғоналаридан то сўнги тараққиети давригача бу санъат тури ўзгарувчан тарихий-маданий шароитларга мослашиб яшашда давом этгани, моддий ва маънавий борлиқни ўзлаштирмоқ ва инъикос эттирмоқнинг янгидан-янги усулларини ишлаб чиқишда давом этганини ўрганишни тақозо этади. Шунуқтаи назардан кейинги давр Урта Шарқ, хусусан Қожар ва Кашмир миниатюраси озми-кўпми ўрганилди ва ўрганилмоқда. Бироқ кейинги давр Урта Осиё миниатюраси ўрганилмади.

XVIII асрда Урта Осиёда қатор ижтимоий ва ташқи сиёсий таъсирлар туфайли сиёсий, иқтисодий ва маданий тушкунлик юз берди. Аммо XVIII аср охирига келиб хўжалик аҳволи изга тушди. Бухоро амирлиги, Хоразм ва Қўқон хонликлари — бу уччала давлат ҳоким табақа мавқеининг мустаҳкамланиши иқтисодий тараққиётга, маданий ривожланишга ва китоб санъати усталари ишининг жонланишига имкон яратди.

Бадий безакли қўлёмалар тузиш характери ва усулига таъсир кўрсатган факторлардан энг муҳими қарама-қарши куч ва шароитларнинг диалектик бирлиги ва кураши бўлди. Маданий-ижодий фаолиятнинг ўсуви билан бирга ўлкадаги сиёсий ўзгаришлар ҳам ўша давр қўлёмалари расмларининг услубий шаклланишини белгилаб берди.

XVI аср Урта Осиё адабий ҳаёти Эрон билан боғлиқ бўлса, XVII—XVIII асрларда сафавийлар Эрон шиа мазҳабини расман қабул қилганларидан кейин Мовароуннаҳр Эрон билан муносабатларини узади, Усмонли Туркия, Кашмир, Шимолий Ҳиндистонга эътиборини қаратади¹.

Шимолий Ҳиндистон ва Туркияда китоб чоп этила бошлангач, китоблар Урта Осиёга келтирила бошлайди.

Ҳинд мусулмон маданиятининг йирик марказларидан Бомбай, Канпур, Лакхнау, Лоҳур, Кашмир¹ Урта Осиёга китоб етказиб бера бошлади. Бу китоблар Шарқ муаллифларининг бадий асарлари бўлиб, форс, араб тилларидаги диний, фалсафий, ҳуқуқ, тарих ва бошқаларга доир эди.

Ҳиндистон ва Кашмир китобларининг кўплаб келтирилиши Урта Осиёда Ҳинд, айниқса, Кашмир услубида бажарилган миниатюраларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Қўлёмаларга асарларга чекиладиган расмларнинг услубий хусусиятлари ва характериға 1864 йили Туркистон ўлкасининг Россияга қўшиб олиншидек муҳим сиёсий воқеа чуқур таъсир қилади. Сиёсатдаги ўзгариш ва бу билан боғлиқ ўлка иқтисодий ва маданий ҳаётидаги силжишлар, Европа маданияти таъсирининг кучайиши ўлка маънавий шароитида бурилиш ясади.

Европа маданияти ва янгиликнинг кучайиб бораётган таъсири қаршисида туб ўзгаришлардан чўчиш давр ижодий-маданий потенциалнинг сезиларли ўсуви, реакциянинг кучайиши, баъзан эса ярамас тус олган диний ва миллий жаҳолатнинг авж олишига сабаб бўлди. Адабиётда бу ҳол мавзу ва сюжетнинг тор қобиққа ўралиб қолиши ва кишилар фикрий қизиқишларининг жиддий чекланганлиги билан ифодаланади.

Қўлёмалар китоб узининг анъанавий меросини, эстетик бойликларини эҳтиётлаб келди. Аммо барибир ҳаётдаги янгиликлар таъсиридан қутула олмади. Асар мавзуи тилининг демократлашуви, шунингдек, фольклор ва унинг образларидан кенгроқ фойдаланиш ҳаёт ва адабиёт ўртасидаги узилишни кучайтирди. Китобни тасвирлар билан безашнинг тасвирий ўлчамлари кўп жиҳатдан шартли эди.

¹ Е. Э. Бертельс. Литература на персидском языке в Средней Азии, «Советское Востоковедение», 1943, №4, стр. 227.

¹ Г. А. Дмитриев. Распространение индийских изданий в Средней Азии в конце XIX — нач. XX вв. Книга. Исследования и материалы. М., 1962, №6, стр. 240.

Унинг мавзу доираси, тасвир тематикаси ва услуби чеклаб қўйилган эди. Китобни тасвирлар билан безаш санъатининг гуллаб-яшнаган даврида расмларнинг сюжетлари феодализм мафкураси учун муайян аҳамиятга эга бўлган ҳукмдорни улуғловчи, унинг жангдаги зафарлари, жанг саҳналари, давлатни оқилона идора қилиш, фалсафий суҳбатлар, олимлар баҳси, ҳашаматли сарой тантаналари ва кўнгил очиш кечалари мавзуларидан иборат эди¹.

Мусаввир шахсига кейинги даврда ҳам айтарли аҳамият берилмасди. Илгаригидек мусаввир имзоси деярли қўйилмасди. Аммо бадий безакли қўлёзмалар бир неча унут бўлган ўрта осиелик мусаввирлар номини бизгача асраб келди. Уларнинг асарлари бадий ижод услублари ҳақида тасаввур беради. Булар машҳур бухоролик мусаввир Аҳмад Дониш, Мир Муҳаммад Сиддиқ (Хашмат) — амир Музаффарнинг «гуноҳкор» ўғли (XIX аср иккинчи ярми), қўқонлик Муҳаммад Амин Косоний, Муҳаммад Шокирбой, Хожа Носир...

Тасвир чекилган китобларнинг мавзу доираси ўлка умумий маънавий ҳаётининг барча хусусиятларини акс эттира олмаган. Аммо ўрта аср анъанавий асарларига хос ва давр утиши билан торайиб бораётган мутаассиб даврга мойиллик сезилади. Шарқ классикаси дурдонаси бўлган Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо»си (№ 5017—6217), XIX асрнинг иккинчи ярми, Бухоро, (№ 791—1188, 1913 йил УзФАШИ қўлёзмаси), Ҳаравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо»си (№ ХР—947, Дорвоз, XIX аср, Эрмитаж), Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» 1775 йилда кўчирилган, (№ 932—870, Марв, Тож. ССРФА., 1917 йил қўлёзмаси, Қўқон, № 1114, УзФА), Носир Ҳожининг «Лайли ва Мажнун»и, (XIX аср, № 159, этн. 127, УзФА Қўлёзмалар институти), Навоий «Хамса»си (1824 йил, № 23, УзФА Қўлёзмалар институти), Баёз (№ 7011, Хоразм, XIX аср) шундай асарлар жумласидандир. Муҳаммад Козимнинг тарихий «Номаи оламорои Нодирий» (Марв, 1749—54-йиллар, № Д—430, СССР Шарқшунослик институти Ленинград бўлими)², Бедилнинг фалсафий «Турт

унсур» асари, тарихий-ижтимоий асар — «Мажолис ул-ушшоқ» (Бухоро, XVIII аср бошлари, № 65 УзФАШИ қўлёзмаси), саёҳатномалар, географик асарлар, фолномалар ҳам тасвирлар билан безатилди. Илгари тасвирлар билан безаш расм бўлган Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомий «Хамса»си, Ҳофиз девонлари, Саъдий асарлари безатилмади. Илгариги машҳур тарихий асарлар ҳам йуқ. Бошқа жанрдаги тасвир чекилган асарлар сони ҳам камайган.

Кейинги давр Урта Осие миниатюраси мавзу ва бадий-услубий хусусиятларини таҳлил этар эканмиз, мураккаб манзараларга дуч келамиз. Унда миниатюра санъати бир хилда бўлмаган, ривожининг буронли даврини кечираётганини гувоҳи бўламиз.

Кейинги давр расмларида анъанавий классик мавзуларга содиқлик хислатини кўрамиз. Урта аср тафаккури ва тасвир йўлларига эргашишдан ташқари, уларда четга чиқишлар, қурама шакллар пайдо бўлди, уларда янгилик эскилик билан ажиб бир тарзда қориштирилди. Урта Осиенинг турли мавзулари чекилган тасвирларда янги белгиларни кўриш мумкин. Бу умуман, миниатюраларда янги талқин жараёндан дарак берарди. Қатор сабаблар миниатюранинг эркин тараққиётига монелик қилди. Унда жамиятдаги дунёқарашнинг ўзгаруви кузатилмасдан, эски мавзу қобикларида белгилар ривожига ва шу билан бир вақтда бузилишини кузатиш мумкин. Анъанавий мавзуларнинг чеклангани шароитида сюжет танлашда бўлган сезиларли силжишни кўриш мумкин. Хусусан, улардан баъзилари шарт ҳисобланса ҳам¹ камдан-кам ишлатиладиган бўлди. Бошқаларига эса эътибор янада оширилди. Илгари учрамаган мавзулар пайдо бўлади. Сюжет ривожига кўпчилиги рамзий маънода ва мос келмайдиган нақшдан иборат бўлса ҳам авж паллаларни тасвирловчи миниатюралардан ташқари одатдаги «авлиёанбиё»лар мавзуидаги сюжетлар ажратиб кўрсатилади. (Меърож, нажот изловчиларнинг Ҳизр билан суҳбати.) Зарварақ (фронтиспис)да ўрта аср диний китобларида кам учрайдиган муаллиф ёки бош қаҳрамон «портрети», қолган расмларда ҳам қаҳрамонларнинг «портрет»лари, ички кечин-

¹ Г. А. Пугаченкова, Л. И. Рempel. История искусств Узбекистана. М., 1965, стр. 317.

² Н. М. Миклахо-Маклай. Труд Мухаммада Казима и его значение для истории туркмен. «Известия Туркменского филиала АН СССР», Ашхабад, 1945, стр. 5-6.

¹ Л. Н. Додхудоева. Отражение литературных сюжетов в Средневековой миниатюрной живописи. Автореферат канд. дисс. Л., 1979, стр. 13.

маларини тасвирловчи саҳналар, суҳбат мавзуи бериладиган бўлди.

Авлиёлар ва пайгамбарни тасвирлаш темалари чеклана борди, меърожни тасвирлаш билан чекландилар. Традицион васфий мавзуларга муносабат бирмунча узгаради. Жанг ва ов саҳналари («Номаи оламорои Нодирий» бундан мустасно), мустақил пейзаж композициялари йўқолади, кўп кишилик базм манзаралари кам фигурали соқийлар билан алмашинади. Янги композицион ечимлар, схемалар пайдо бўлади. Кейинги давр қўлёзмаларидаги миниатюранинг урта аср услубига палапартиш риоя қилиши ва персонажларнинг табақавий характеристикасига алоҳида-алоҳида ургу бериши сезилиб туради. Булар сюжет билан бирга расмнинг композицион қурилишини белгиловчи муҳим томонлардир. Бунда индивидуал портрет белгиларига бефарқлик сақланади, ҳатто шунгача борадики, бир қўлёзманинг ўзида қаҳрамон чеҳраси, кўриниши турли услубий йўлларда берилди, этник кўриниши ҳам фарқ қилади (№ 5017, 12237 қўлёзмалари). Тасвирланаётган персонажларнинг ташқи ифодасидаги шартли метафорик воситалар ўз аҳамиятини сақлаб қолади (Юсуф бошидаги оловли хола, Мажнуннинг яланғочлиги ва уни мажнунтол ёнида тасвирлаш, Хизрни баҳайбат қилиб бериш, унинг яшил кийими, пайгамбар юзидаги парда ва б.). Миниатюра тасвирий воситаларининг узгарувчанлиги мавқе шартлилигига боғлиқ ҳолда персонаж ҳажмининг узгаришида ифодаланади, ҳаракатларнинг мавқе активлигига унинг ҳажми орқали ургу берилган.

Ҳис ва туйғулар ифодаси ҳануз шартли, аммо ички руҳий ҳолатлар тасвири ҳисобига бойиб боради. «Майдонни қисқартириш» усулидан фойдаланадилар. Қаҳрамоннинг асосий ҳаракатини бериш мақсадида фоннинг иккинчи даражали элементлари кичрайтирилади. Натижада расмдаги пропорциялар ва масштабларни бузиш кучаяди. Мусаввир дидининг янги ва турли шаклларга мойиллиги сезилади. Расм Кашмир услубида чекилади, халқчил фольклор йўлида — соддаликка мойиллик вужудга келади. Бунда мусаввирнинг ўз ифода ҳиссаси кучаяди.

Кейинги давр Урта Осиё миниатюраси усталари Кашмир услубига янгилик билан асл услубни ўзида мужассам этгани учун эътибор бердилар. Кашмир миниатюралари бадиий ҳоди-

са сифатида турли давр, Ҳинд, Эрон ва Урта Осиё миниатюраси муайян ютуқларини ўзида бирлаштиради ва умумлаштиради¹. Кашмир мусаввирлари ўзларининг ранго-рангликка, саҳналарнинг кам одамли бўлишига, содда фонга, сюжетни тор доирада ифодалашга қизиқишлари шароитида мазкур услубларни қабул қилдилар, лекин уларда Урта Осиё миниатюраларига хос композициянинг нақший ифодалигини оширувчи деталларга ва нақшларга сероблик етишмайди. Унчалик нафис бўлмаса ҳам ундаги эркин ва ҳаракатчан усул фигураларга жонлилик бағишлайди².

Характерли белги сифатида меъморий безак тарзида бобурийлар даври оқ мармар иншоотларидан, нисбатан илгариги ёлғиз дарахт ёки пейзаж фонини ясси, перспектив қисқартмаларсиз тасвирловчи Эрон — Урта Осиё усулидан фойдаланишни таъкидлаш мумкин. Уларда Кашмир этник типи, заргарлик тақинчоқларига бой миллий кийимда тасвирланиб, яшил ва кўкимтир ранглар билан бирга норанжий, бинафшаранг, қизил, олтин рангларининг муносиб уйғунлашувини кўра-миз.

Кашмирча услубда ишланган Урта Осиё миниатюраларида унинг муҳим жиҳатлари — композицион қурилиш, меъморий фон ифода этилади. Аммо этник тип ва колоритда муайян ўзгаришлар мавжуд,

Соддалик ва фольклор расмлар унинг табиий ривожини ва ички бузилиш жараёни сезилган классик миниатюранинг қайта қурилиши натижаси эди. Бу йўл тасвири соддалаштириш ва схематик қилишга уриниш, унинг ифодалилигини сусайтириш, ифода воситаларини соддалаштиришга уринишдан иборат бўлди. Расмларда тасвирдан кўра белгилар функцияси устунликни ола бошлайди. Фоннинг аҳамияти ўз эски қимматини йўқотади, унинг деталлари схематик қилинади, миқдори камайтирилади, фрагментлари тушиб қола бошлайди. Фрагменталлик принципга айлана боради. Фонга муносабат янгилик излаш ва Европача тасвир усулларига қизиқиш билангина ўзини оқлайди. Макон тузилишини қайта қуриш (чуқур макон ифодаси, предметларни ёруғлик ва соя томонларини ҳисобга олиб тасвир-

¹ Н. Адамова, Т. В. Грек. Миниатюры Кашмирских рукописей, Л., «Искусство», 1976, стр. 25.

² Там же, стр. 25.

лаш) бир меъёрда бормади, қарама-қаршиликлар билан бўлди. Мусаввир усулларни эскичаси билан қўшиб, баъзи ўринларда эски усуллардан бутунлай воз кечиб, янги, одат бўлмаган усуллардан фойдалана бошлайди. Бош ва иккинчи даражали персонажларни ажратиб кўрсатишда ўзгаришлар юз беради. Қаҳрамонларни тасвирлашдаги одоб ва қоидаларга ҳам риоя қилинмайдиган. Шу билан услуб бузилади.

Хукмдор, подшо амалдорлари тасвири энди расм марказида жойлашмайдиган, улар аста-секин тасвир ичкарисига, юқориси ёки чеккасига олинадиган, ўрнини воқеага ёки унчалик юқори мансаб эгаси бўлмаган персонажларга бўшатиб беради. Лекин бари-бир мусаввирнинг эътибори кўпроқ ўшанга қаратилади (Масалан, «Ризоқулихоннинг тўйи» саҳнасидаги раққосалар — «Номайи Оламорийи Нодирий» асаридан.)

Хукмдорлар тасвири баъзан пастроққа олинадиган. Энди улар унчалик тантанавор ва салобатли эмас, расм турига бўйсундирилади. Хукмдор бўйи баробар (тахт бўлиши шарт эмас) турган ҳолда ва бир неча машшота, пардоз-андоз қилаётган қизи билан суҳбат қилмоқда. (5017 рақамли қўлёзма.) Асосий персонаж (масалан, Мажнун) расм марказида эмас, пастда тасвирланиши мумкин. Бунинг устига унинг оёқлари расмга тушмай қолиши ҳам мумкин. Бунга илгари йўл қўйилмасди.

Баъзи миниатюраларда бутунлай бўлмас ҳам классик меросга нисбатан зид бўлган тасвирга — дастгоҳли ранг тасвирга хос элементлар пайдо бўла бошлайди. Текис ёруғлик туширилган пейзаж табиат кўриниши олдида нурсиздек, унинг ранглари баъзан қувноқлик, баъзида ҳаяжонли — гамгин ва жиддий.

Тасвирланаётган буюмга бўлган

муносабатнинг ўзгариши расм усулида ҳам сезилди. Образли ифодалаш сақлангани ҳолда расм соддароқ, чизиқлар шакллarga нисбатан сезилмай қолди. Аниқ чекилган киши фигуралари тахминий ва қўполроқ чизиқли расмлар билан, булар эса ўз навбатида дамшўйлар билан алмашинади. Ранглар ҳам текис берилмайди, қуюғу суюқ ранг доғлари ва белгилари тасвир мукамаллигини талаб қилмайдиган, аммо мусаввирнинг ўз гоъясини ифодалаш билан боғлиқ расмлар эстетикасини янгича тушунишнинг излари эди. XVI асрдан бошланган Эрон миниатюрасининг услубий йўлларида воз кечиш ҳаракати кучаяди. Эрон миниатюраси XVII—XIX асрларда Ҳинд миниатюраси каби Европанинг чуқур перспективали кенг қўламлилик ва кенг пейзаж фонига эга усулини тўла қўллаш бошлайди.

Шундай қилиб, кейинги давр Урта Осиё миниатюрасининг тасвирий воситалари ва усулларида сезиларли ўзгаришни кузатамиз. Классик даврда туғилган образли характеристика воситалари ўрнига олға силжиш натижасида иллюстрациянинг янги тасвир услубига ўтишга йўл очилади.

Халқ ижоди сарчашмаларига — фольклор одми тасвирига қайтиш — бир қараганда нозик ва гузал миниатюра санъати чуққиларидан орқага қайтишдек туюлса ҳам, эскиликка қайтиш бўлмасдан, вақтинчалик қайта тузилиш даври эди. Бу эса ўз навбатида коллектив истеъдодига Антей каби она-ерга яқинлашиб, кейин янгидан яратувчиликка киришмоқ учун ундан ҳаётбахш куч ва руҳий қувват олишга имкон яратди.

Аммо бу ижодий изланиш барча ижодий заҳира ва кучлардан тўла фойдаланиш йўлидан бормасдан, қайта бошдан бўлаётгандек эди. Нажот фақат ҳаётнинг турли-туманлиги, мураккабликлари ва қарама-қаршиликлари томон қадам қўйишда эди¹.

¹ Қаранг: Э. М. Исмаилова. Искусство среднеазиатской рукописной книги. Художественные черты и стилистические особенности, Ташкент, изд-во «Фан» УзССР, 1982.

Камолиддин Беҳзод

Моний муйқаламига ўхшаш унинг рассомлик муйқалами бутун дунё мусаввирларини унутишга мажбур қилади, унинг ажойиб ва муъжизакор бармоқлари эса Одам Атонинг авлодлари орасидаги барча рассомларнинг асарларини хира қилиб қўяди. Соф ҳақиқатни ўзида мужассам этган замонамиз ажойиботи бўлган бу мусаввир ҳозирги пайтда бутун дунё ҳукмдорларининг марҳаматига сазовор». Буюк рассомнинг замондошларидан бири бўлган ҳиротлик тарихчи Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сийяр» асарида Беҳзод ҳақида ҳайратланиб ана шундай деб ёзган эди. Рассомлар ҳақидаги машҳур рисолаининг муаллифи Қози Аҳмад мусаввир ҳақида: «Қисқа бир вақт орасида Беҳзод шу даражада моҳир мусаввир бўлиб етишдики, ранг-тасвир пайдо бўлгандан буён бу соҳада санъат аҳли орасида унга тенг келадиган йўқ эди, — деб ёзади»¹.

«Камолиддин Беҳзод замондош муйқалам соҳиблари орасида энг яхши мусаввир ва хаттотларнинг бошлиғи, ўз санъатининг чўққисига эришган улуғлардан эди», — дейди унинг бошқа бир замондоши, рассом, хаттот Дўст Муҳаммад.

«Нафис ва нозик истеъдодга эга рассом», «Рангтасвирчилар учун намуна», «Монийи соний» яъни Иккинчи Моний каби бу ўхшаш фикрлар ўрта аср Шарқининг буюк миниатюрачиси бўлмиш Беҳзоднинг шуҳрати нақадар баланд бўлганлигини кўрсатади.

Беҳзод қадимги Хуросоннинг катта шаҳарларидан бири, теурийлар пойтахти бўлмиш Ҳиротда, 1455 йилда туғилади. Тарихий асарларда ёзилишича Беҳзод ота-онадан жуда эрта етим қолиб, таниқли Ҳирот хаттоти ва рассоми Мирак Наққош Хуросоний қўлида тарбия олади. Мирак Наққош Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн (1469 — 1506) саройида шоҳ кутубхонасининг бошқарувчиси, китобдор вазифасида ишлайди.

Мирак Наққош Беҳзоднинг устозларидан бири эди. Унинг миниатюра санъати бўйича устозларидан яна бири, бухоролик устоз Жаҳонگیرнинг шогирди машҳур рассом Пир Сайид Табризий бўлган. Унинг устозлари ўз замонасининг машҳур рассомлари эди. Мирак Наққош манзара асарлар устаси ва ажойиб хаттот бўлиб танилган. Пир Сайид Табризий эса буюк мусаввир эди. Беҳзоднинг асарларидаги ўзига хос хусусиятларда устозларнинг таъсири каттадир. XVI асрнинг бошларигача Ҳирот шаҳри ривожланган маданият марказига айланган бўлиб, Ўрта Шарқда унга тенг келадиган шаҳар йўқ эди. Бундай муваффақиятларни қўлга киритишда Султон Ҳусайн Бойқаронинг хизмати жуда катта эди. Бобур ўз хотираларида завқланиб шундай ёзади: «Ҳириниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирининг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди»¹. Ҳақиқатан ҳам, Ҳирот шаҳри меъморчилиги масжидларининг салобатлилиги билан мадрасалар, меҳмонхоналар, шифохоналар, ҳаммомлар, тим (ёниқ бозор) ларининг, хуллас, барча қурилиш биноларининг аниқ қурилмалари ва уларни безаб турган нақшинкор кошнларининг ранг-баранглиги билан кишиларни ҳайратга солган.

Хуросоннинг ҳамма томонидан Ҳиротга қараб машҳур файласуфлар, олимлар, рассомлар ва шоирлар оқиб келарди. Бу ерда мушоиралар, мажлислар уюштирилар шунингдек файласуфлар, аскиячилар ва шоирларнинг мусобақаси ўтказиларди. Миниатюра ва хаттотлик асарларининг энг яхши намуналари муҳокама қилинарди.

Султон Ҳусайннинг ўзи ҳам шоир бўлиб, нафис санъатнинг нозик билимдони сифатида ўз даврининг моҳир ижодкорларига ҳомийлик қилар эди.

¹ Казн - Ахмед. Трактат о каллиграфиах и художниках. Введение, перевод и комм. Б.Н. Заходера, М., — Л., изд-во «Искусство», 1947, стр. 182.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобурнома, 252-бет.

Жомий ва Навоий, Мирхонд ва Хондамир, чиройли ҳуснихат муаллифлари хаттот Султон Али Машҳадий, Камолиддин Беҳзод уша пайтларда Ҳиротнинг гултожи эдилар.

Алишер Навоий ёзган эди: «Мен бойқаро саройидагидек бастакор ва шоирлар, мусаввирлар, хаттотларнинг буюк мусобақаси ўтаётган бирон-бир даврни билмайман». Султон Ҳусайннинг вазири ва дўсти бўлмиш буюк ўзбек шоири Алишер Навоий Ҳиротнинг маданий равнақ топишида катта меҳнат сарф қилади. Буюк Беҳзоднинг шаклланишида ҳам Навоий катта таъсир кўрсатди. «Буюк устод ўзининг ҳақиқий машҳур мусаввирлигига амир Низомиддин Алишернинг марҳамати ва ғамхўрлиги туфайлиги эришди», — дейди тарихчи Хондамир.

XV асрнинг 90-йилларидаёқ Султон Ҳусайн Беҳзодни ўз кутубхонасининг бошлиғи қилиб тайинлаган ва унга тез-тез ўзи учун Шарқнинг буюк ёзувчи ва шоирларининг асарларига миниатюра чизишни буюрар эди. Айтишларича, Султон Ҳусайн ҳатто Беҳзод учун ўз боғида устахона (ижодхона) қурдириб, унинг ишидан завқланиш учун тез-тез у ерга келиб турар, бу билан дунёнинг ташвишларини бирмунча унутгандай бўларди.

Султон Ҳусайн вафотидан сўнг 1507 йилда Шайбонийхон Ҳиротни босиб олади. Беҳзод Ҳиротда қолиб, теурийлар ижодхонасида ўз ишини давом эттиради. Шайбонийхон ҳам билимдон ҳукмдор бўлиб, машҳур рассомга алоҳида эътибор беради ва унга ўз портретини чизишни буюради. Шайбонийхон ҳалокатидан сўнг, 1510 йилда Ҳиротни шоҳ Исмоил босиб олгач, Беҳзод бошқа янги бир ҳукмдор хизматига ўтишга мажбур бўлади ва сафавийлар пойтахти — Табризга кўчиб ўтади. Сафавийлар сулоласининг асосчиси шоҳ Исмоил Беҳзод ижодини юқори баҳолайди. Турк тарихчиси Алининг ёзишича, туркларга қарши юриш олдидан шоҳ Исмоил шундай деган экан, «Агар мағлуб бўлиб, пойтахтим душман томонидан босиб олинган тақдирда ҳам, мен душманларим қўлига саройдаги, хаттот Маҳмуд Нишопурий ва моҳир устод Беҳзоднинг тушишини асло истамас эдим». 1514 йилда Чалдиран ёнидаги жангда муваффақиятсизликка учраган шоҳ Исмоил қайтиб келиши билан энг биринчи бўлиб уларнинг аҳволларини сураттирган. Ўзининг рассомга бўлган алоҳида ҳурматини аниқ билдириш мақсадида шоҳ Ис-

моил 1522 йилда махсус буйруқ билан Беҳзодни шоҳ кутубхонасининг бошлиғи — китобдор қилиб тайинлайди. «Аср ноираси, мусаввирлар пешвоси, музаҳҳиблар етакчиси Устод Камолиддин Беҳзодким, унинг чехра очувчи мўйқаламидан Моний жони хижил бўлди, суратга оро берувчи қаламидан Артанг лавҳалари хижолат чекди, шунга биноан унга шу нарса тааллуқ ва лозим топилсинким, пайваста қаламни ижроси вожиб фармонга беш чектириб, халифа нишонли подшоҳ оstonасининг мулозимати марказига унинг қадамини паргарми-сол мустаҳкам қўйиб, хисравона лутф ва шоҳона марҳамат бажо келтириб ҳукм этамизки, олиҳазрат китобхонаси аҳли, котиб, наққош, музаҳҳиб, жадвалкаш, ҳалқор, зарқуб, ложуварҳшўй ва паноҳидаги мамлакатнинг мазкур ҳунарларга мансуб бўлган бошқа жамоати унинг ихтиёрида бўлсинлар. Пок дилли амирлар, монанди йуқ ва-зирлар, олампаноҳ даргоҳдаги ноиблар... султон хизматидаги мубоширлар, умуман, девон ишлари мутасаддилари, шоҳ китобхонаси аҳолиси ва мазкур жамоат, хусусан мазкур устод зиммасига муставфий ва калонтарлик ишини топширилган ҳисоблаб китобхона ишларини адо этишни унинг зиммасига юклатилсин». Таҳрири 27 жумодилаввал, 928 й. ҳижрий (1522 йил, 24 апрель)».

Шоҳ Исмоилнинг урнига утирган шоҳ Таҳмосиб (1524—1576) баъзи бир манбаларда ёзилишига қараганда, Беҳзодни унча ёқтирмаган. Кексайиб саксонларга бориб қолган рассом ватанигига қайтиб келишга мажбур бўлди. 1535—36-йилларда рассом Ҳиротда вафот этади.

Беҳзоднинг Табризда яшаган пайтларида номаълум рассом томонидан ишланган портрети сақланиб қолган. Портретда у бор бўйича тасвирланган бўлиб, қўлида миниатюралар солинган жуздон ҳам бор. Унинг қомати бирмунча букчайган. Сал олдинга интилган гавдаси енгил чизилган, айниқса, характерини ажратиб кўрсатадиган давомли чизиқлар диққатга сазовордир.

Беҳзод яратган асарларнинг аниқ бир ҳисоби йўқ. Урта асрларда хаттотнинг меҳнати миниатюрочи рассом меҳнатига қараганда юқори баҳоланган. Шунинг учун ҳам кўпинча миниатюраларга имзо қўйилмаган, фақат баъзи пайтлардагина миниатюранинг бирор-бир бурчагида ёки саҳифа четида, ё бўлмаса, архитектура декорация-

— си орасида рассомнинг имзоси кўзга ташланиб қоларди. Беҳзод бизга бир нечта имзоли асарлар ва имзо чекилмаган купгина номаълум асарлар қолдирган.

Буларнинг кўли, асосан, алоҳида саҳифаларда Шарқ классикларининг асарлари иллюстрация ва миниатюралари бўлиб, улар «Мураққаъ» деб номланган махсус альбомларга киритилган. Портретлар Беҳзод ижодида алоҳида урин эгаллайди. У портрет жанрини маълум даражада ривожлантиради ва портрет санъатининг ноёб, асл намуналарини яратади.

Беҳзод ўз ишларида Шероз, Табриз ва Ҳирот миниатюра мактабларининг муваффақиятларини ажойиб равишда уйғунлаштиради. Рассом миниатюра санъати соҳасида янги бир йўналиш яратади. У жуда уста тарроҳ бўлиб, рангларни ҳам жонлантирар, шу билан бирга, миниатюра жанрига янги гоялар ҳаётийлик ва гуманизм руҳи барқ уриб турган янги сюжетлар олиб кирарди.

Рассом ўзининг ёшлик йилларида ишлаган илк асарларидаёқ (XV асрнинг 80-йилларида) масалан, 1467 йилда кўчирилган Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарига, 1478 йилдаги Саъдийнинг «Бўстон» асарига, (Честер Битти коллекциясидан) ва Низомийнинг «Хамса» асарига ишлаган миниатюраларида (1442 йил. Британия музейи) ва бошқаларда ҳаётни жиддий кузатувчи моҳир санъаткор эканлигини кўрсатади. Яна бир нарса ни таъкидлаб ўтиш керакки, Беҳзод иллюстрация қилинадиган қўлёзмадан шунақа сюжетларни танлаб олдики, бу сюжетлар унингча, ҳаётнинг турли лавҳаларини, мавжудотнинг доимо ҳаракатда эканлигини кўрсатиши лозим. Масалан, қалъаларнинг қамал қилиниши ва жанглар, масжидларнинг қурилиши, байрам йиғилишлари ва зиёфат кабилар. Жанг шиддатининг реал тасвири, меҳнат мароми ва турмушни ҳаққоний акс эттирган баъзи бир лавҳалари унинг композицияларини уша узоқ утмишга айланган даврнинг тенги йуқ ноёб ҳужжатларига айлантиради.

Шунгача ва шундан кейинги даврларда яратилган композицияларда Беҳзод унча катта бўлмаган саҳифаларда жуда кескин ҳаракат ва катта кенгликни ўзида мужассамлаштирган миниатюраларни яратиш учун алоҳида бир усулни қўллайди, у фигураларни миниатюра рамкалари билан кесиб қўяди (ёки баъзан ҳаракатни қўлёзма жадвалларидан четга чиқариб юбора-

ди) ва ушбу усул билан томошабиннинг хаёлида ҳаракат давом этаётганлиги тасаввурини туғдиради. Масалан, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сидаги «Хива қалъасининг қамал қилиниши» номли асари аниқ деталлар, курашаётган ва қамал қилинган мудофаачиларнинг композицион туғри жойлашганлиги туфайли тасвир ҳаққоний чиққан. Қалъа ҳали эгалланмаган, аммо галабага эришиш муқаррар. Душман отлиқлари қалъа дарвозасига ёпирилишган, яна бир оз ҳаракат қилинса дарвоза қулга олинади. Аммо қамал қилинганлар таслим бўлишмаяпти. Улар баланд девор кунгиралари, минораларидан туриб отишяпти, душман бошига тошлар ёғилаяпти. Беҳзод бу асарида душманга ён босишни истамаган инсон иродаси нақадар қудратли кучга эга эканини тан олади.

Масжид қурилишини тасвирлаётган картинада эса («Хамса» Низомий, Британия музейи, «Зафарнома») Беҳзод қурилиш ишларининг боришини кенг куламда кўрсатиб берган. Бу миниатюраларга қараб туриб, томошабин гўё иш бошқарувчиларнинг қичқириқларини, ҳунармандларнинг галаговурини, қурилиш материалларини ташиб келтираётган араваларнинг ёғирлашини эшитаётгандек бўлади. Иш жуда жадал бормоқда. Сарой қасри қурилиб безатилган, аммо ҳали қилинмаган ишлар жуда кўп. Қурувчилар масжид пештоқини қуришмоқда, усталар бинони безатиш учун оғир мрамар кошинларни ташишяпти, тош йўнувчилар эса мрамар тахталарга нақшлар уйишмоқда. Бошқа ишчилар эса гишт терувчиларга қоришма тайёрлашаётган бўлиб, дурадгорлар тахта йўнишяпти, назоратчи эса ношуд ишчининг бошида хипчин силкитяпти. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод жасоратини қанчалик куйлаган бўлса, Беҳзод ҳам ўз миниатюраларида Ҳирот шаҳрини обод қилган номсиз усталар ва ҳунармандларни муҳаббат билан тасвирлайди.

Саъдийнинг «Бўстон» асаридаги (Қоҳира кутубхонаси) машҳур «Доро ва чўпон» миниатюраси Навоийнинг инсонпарварлик гоялари таъсири остида яратилган. Бу қўлёзмадаги расмлардан бештаси Беҳзодники бўлиб, унинг тўрттасига муаллифнинг ўзи имзо чеккан. Бу миниатюра аҳмонийлар подшоси Доро ҳақидаги нақл асосида яратилган. Бир куни Доро ов қилиб юриб, ўз мулозимларидан орқада қолиб кетади ва нотаниш, шубҳали бўлиб қуринган чўпонлар орасига тушиб

қолади. Улар сиймосида ўз душманларини кўриб, унинг ёнига яқинлашган чўпонни ўқ-ёй билан отиб ўлдирмоқчи бўлади. Аммо чўпон подшоҳни ўз хизматкорларини танимаганлигидан изза қилиб, мен ўз уюримдаги ҳар бир отни дарҳол танийман, деб уни уялтиради.

Бу миниатюрада қояли тоғлар, баъзи жойлари буталар билан қопланган ям-яшил ўтлоқ, чўпонлар ва отлар ёрқин бўёқлар остида бир-бири билан уйғунлашиб кетган. Бу асарида ҳам Беҳзод байтал онасини эмаётган тойчоқ ва қимиз қуяётган чўпон бола каби ҳаққоний ва ҳаётий лавҳаларни тасвирлайди. Айниқса, кекса чўпон қомати жуда таъсирчан чиққан, у композициянинг марказида жойлашган бўлиб, ҳолати ва кўп ҳаракатлари ўз мулозимларини яхши танимайдиган ёш подшога қаратилган беҳад кесатиқ ва кинояни ифодалайди.

XVI асрда яшаб ижод этган тарихчи Зайниддин Восифий ўзининг «Баъдое ул-вақоеъ» асарида Навоий билан Беҳзод ўртасидаги бир қизиқ воқеани келтиради: «Алқисса кунма-кун, соатма-соат устоз (Беҳзод)нинг ҳунар ва мартабаси ўса борди. Чизган нақши туфайли у ғойиблик пардасидан чиқиб шуҳрат ва заковати сурати (яққол) намоён бўла борди. (Шундай бир ҳодиса) Машҳурки, устоз Беҳзод (сўврат чизилган) саҳифани буюк Амир Алишернинг фирдавсмонанд, осмон зийнатли мажлисига келтирди. Сўвратда тасвирланишича, ораста боғча у турли-туман дарахтлар билан қопланган ва дарахт шоҳларида хушсурат турли-туман қушлар, ҳар тарафда ариқчалар шилдираб оқиб ётибди. Очилган зангори гул туплари ва унинг орасида Мир (Алишер)нинг ёқимли хуш сурати. У асога таянган ҳолда турибди. Ёнида сочқи (одатини ижро этмоқ учун), зар тўла табоқларни қўйган. Ҳазрати Мир ул сўвратни мушоҳада ва мулоҳаза қилди: ул нафис боғлар ичра латиф ва шодлик гуллари, хаёлий ҳовузлар атрофи гузал ва ҳузур бағишловчи дарахтлар билан безалган. Боғдаги (шод) булбулдек (Алишер) завқ ва шавққа тўла кўнглидан «аҳсан-ул аҳсан» («жуда соз») садосини чиқарди.

Байт:

Наққош буди, хона мунаққаш карди,

Эй вақти ту хуш, ки вақти мо хуш карди.

Мазмуни: «Эй наққош сен келиб хонамизни безатдинг. Вақтинг хуш

бўлсин. Зероки, бизни бағоят хушнуд этдинг».

Сўнгра Мир мажлисда ҳозир бўлганларга қараб деди: «Азизларнинг хотирига бу муҳим саҳифа таъриф ва тавсифи учун нималар келди?»

Мир (Алишер)нинг устози ва Хуросон аҳлининг машҳур кишиларидан бўлган Мавлоно Фасиҳиддин бундай деди:

— Маҳдумлар! Кўз олдимдаги бу очилган раъно гулларни қўл чузиб усам-у, дасторимга санчсам?!

Мир (Алишер)нинг дўсти улфати Соҳиб Доро бўлса:

— Менда ҳам шундай истак бор эди. Аммо қўл чузсам, дарахтлар устидаги қушлар ҳуркиб учиб кетмасин, деб андиша қилдим, — дейди.

Хуросоннинг хуштаъб аҳлидан ва пешволаридан бўлган Мир (Алишер) билан доимо ҳазил-мутоиба қилиб юрадиган Мавлоно Бурҳон:

— Мен мулоҳаза билан қўлимни тортиб, тилимни тиймоқчиман: Агар суз қотсам, мабодо Ҳазрат Мир (Алишер) иразлайдилар ва юзларини буриштириб қошларини чимирадилар, — дейди.

Нозик табиатли ва Мир (Алишер) унга «Латифатарош» деб лақаб қўйган хуросонлик хушомадгуй (кишилардан) Мавлон Бадахший бўлса:

— Эй, Мавлоно Бурҳон, агар беодоблик ва густоҳлик бўлмаганда, сўвратдаги Мир (Алишер)нинг қўлларидаги асони олиб бошингга солар эдим, — дейди.

Ҳазрат Мир (Алишер) сўхбатни яқунлаб:

— Азизлар яхши сузлар айтишди ва маъно дурларини (жуда) маъқул сочишди. Агар Мавлоно Бурҳон ўша номаъқул ишни раво кўрмаганларида ва дағаллик қилмаганларида мен (сўвратда тасвирланган) табоқлардаги олтинларни дўстларнинг бошларидан сочмоқчи эдим, — дейди.

Шундан сўнг Алишер Беҳзодга эгар-жубдуқли от ва муносиб тўн, мажлис аҳлининг ҳар бирига (эса) ҳашаматли либос инъом қилади.¹

XV асрнинг 90-йилларидан кейин яратилган асарларида Беҳзод кўпроқ манзара жанрига эътибор беради. Манзара Беҳзод учун фақат муҳитни нафис ва нозик тасвирлашгина бўлиб қолмасдан, энг аввало, бир оз ғамгин,

¹ О. Усмонов. Камолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1977, 44–46-бетлар.

3 чуқур лирик кайфиятни бера билишдан иборат бўлди.

Беҳзод муйқаламига мансуб икки портрет бизгача етиб келган. Булар Султон Ҳусайн ва Шайбонийхон портретларидир.

Султон Ҳусайн портрети унча катта бўлмаган қоғозга график усулда ишланган. Баъзи бир жойларида ҳажми ифодалаш учун ранглар мутаносиблиги берилган. Султон Ҳусайн шарқликларга хос чордана қуриб ўтирибди. Унинг бутун диққат эътибори бизга кўринмайдиган ҳамсуҳбатига қаратилган. Беҳзод унинг тула гавдасида, қисик кўзли юзида қатъиятли, кучли лашкарбоши ва ҳукмдор тимсолини кўради. Ҳиротнинг энг сўнгги урфи бўйича тикилган шоҳона либосда, кийими, елкалари ва кўкракларига монанд қилиб нафис тикилган, бошида унча катта бўлмаган салла. Портрет Бобур томонидан Султон Ҳусайнга берилган характеристикани тўғри ифодалайди: «Қийиқ кўзлук, шер андом буйлуқ киши эди. Белидан қуйи ингичка эди. Бовужудким, улуг ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди, хушранг, қизил, яшил абришимни кияр эди... Харроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқийъ бўлуб эди, сузи ҳам хулқидек эди»¹.

Иккинчи бир ҳукмдор Шайбонийхон портрети эса 1507 йилда яратилган бўлиб, Беҳзоднинг ўз персонажлари характерини беришда хилма-

хил бадий усуллардан кенг фойдаланганлигини билдиради. Бу асарда энг асосийси рангдир. Қора, яшил, қизил рангларнинг контрастлиги хоннинг ўз ишларида аниқ ҳаракат қилишини кўрсатиб турибди. Саҳифа сатҳини Шайбонийхон гавдаси тасвири эгаллаб олган. У оёқларини чалиштириб олган ҳолда ўтирибди, қўллари эса тиззаларига тиралган. Унинг либоси оддий, ҳеч қандай бе-заги йўқ. Аммо, унинг олдида сиёҳдон, қалам, китоб турибди. Бу унинг фақатгина ҳукмдор бўлмай, балки шоиртабиат, билимдон ва зукко киши эканлигига ишорадир.

Беҳзоднинг бадий изланишлари ва муваффақиятлари рассомликда катта бир инқилоб ролини ўлаган. Буюк рассомнинг кўпгина шогирдлари устоз асарларидан унинг усулларини урганишарди. Уларнинг баъзилари устоз асарларининг ифода шаклига эътибор беришар, инсоннинг ички дунёсига, ҳис-туйғуларига чуқур кириб боришмасди. Инсоннинг ички дунёсига кириб бориш, унинг табиятини нозик ҳис қила билиш, ҳар қандай шарт-шароитларга ҳам қарамасдан унга ишониш буюк рассом ижодининг инсонпарварлик асосини ташкил қилади. Худди мана шу хусусиятларгина уни замондошлари орасида бўлган, бир қанча машҳур рассомлардан ҳам илгарилаб кетишига сабаб бўлди ва унинг номи-ю, асарларини мангу қилиб қолдирди¹.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома», 222-бет.

¹ Н. Норқулон. Камолиддин Беҳзод. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1964; О. Усмонов. Камолиддин Беҳзод ва унинг нақшошлик мактаби. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1977; Камолиддин Беҳзод. К 525-летию со дня рождения. Материалы научной конференции. Ташкент, Изд-ва «Фан» Узбекской ССР, 1984.

Алишер Навоий портретлари

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг ҳаётлик даврида унинг бир неча портретлари яратилган бўлиб, яна бир қатор расмларда шоирнинг сиймоси акс эттирилган деб тахмин қилинади. Бу расмларда унинг ташқи кўриниши, қиёфаси, ички маънавий дунёси қай даражада ёритилган? Алишер Навоий портретлари бир асарнинг шунчаки нусхаларими ёки рассомлар ижодий изланишлари, юксак маҳорати шахсий кузатишлари маҳсулими? Мазкур мақолада шу муаммолар хусусида фикр юритилади.

Алишер Навоий шахсияти туғрисидаги энг қимматли ва ноёб манбалар, албатта унинг ўз асарларидир. Шоирнинг ҳаёти ва ижодига оид кўплаб тадқиқотлар мавжуд, аммо уларда Алишер Навоийнинг ташқи кўриниши, қиёфасининг тўла ва мукамал баёни йўқ. Уша даврнинг машхур тарихчиси Ғиёсиддин Хондамир асарларида, аynиқса «Макорим ул-ахлоқ» китобида, ҳамда Зайниддин Восифийнинг «Бадойиъ ул-вақойиъ ва Заҳриддин Бобурнинг «Бобурнома»сида Алишер Навоий ҳаётидан қизиқарли ва ибратли лавҳалар, унинг характерини айрим қирраларини очиб берувчи муҳим кузатишлар баён қилинган. Бу қимматли маълумотлар шоирнинг тўлақонли мукамал образини яратиш учун айрим чизгилар бўлиб хизмат қилиши мумкин, холос.

Зайниддин Восифийнинг «Бадойиъ ул-вақойиъ» асарида келтирилган машхур ҳикояга асосланиб, ўз даврининг нодир ул-асри, устод Камолиддин Беҳзод Алишер Навоийни гуллаган боғда, асога таяниб турган ҳолатида тасвирлаганини қайд этишимиз мумкин¹. Яна тарихчи Қози Аҳмад Қумийнинг хаттотлар ва рассомлар туғрисидаги «Гулистони ҳунар» («Санъат гулистони») рисоласидаги маълумотдан Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини котиблар султони Султон Али Машҳадий ҳуснихат

билан кучиргани, қулёзма саҳифалари расмлар билан зийнатланган эканлигидан хабардор бўламиз¹. Лекин, афсуски, бу ёзма манбаъларда қайд этилган, аynи уша Алишер Навоий портрети, ҳамда «Мажолис ун-нафоис»нинг ўз даврида расмлар билан безатилган қулёзмаси ҳозирча бизга маълум эмас.

Ўзбекистонда машхур миниатюрист Маҳмуд Музаҳҳиб яратган Алишер Навоий портрети 1940 йили нашр этилгунга қадар, шоирнинг ташқи кўриниши, қиёфасини рассомлар ўзларича тасаввур қилиб, тасвирлар эдилар. Масалан, 1925 йили нашр этилган «Лайли ва Мажнун» достони муқовасидаги расмда рассом А.Дахно Алишер Навоийни улуг ёшдаги, соқоли узун чол сифатида акс эттирган².

Маълум бўлишича, Алишер Навоий ҳаётлик даврида устод Камолиддин Беҳзод, Қосим Али чеҳракушой, Маҳмуд Музаҳҳиблар томонидан унинг алоҳида портретлари яратилган экан. Устод Камолиддин Беҳзод яратган портрет ҳали топилмагани сабабли унинг туғрисида фикр юритиш мушкул. Зайниддин Восифий берган маълумотдан бизга шу нарса маълумки, Алишер Навоий тасвири жуда гўзал бўлган, ҳамда у асога таяниб турган ҳолатида тасвирланган.

Алишер Навоийнинг ҳозирча энг машхур портрети атоқли миниатюрист Маҳмуд Музаҳҳиб мўйқаламига мансуб бўлиб, 7×16 см.ли бу нодир расм Эроннинг Машҳад шаҳридаги Остони Қудс кутубхонасида сақланади. Бу асар биринчи марта 1931йили Лондонда ўтказилган Эрон миниатюралари кўргазмасида намойиш этилиб, унинг каталогига нашр этилгач, жуда машхур бўлиб кетди ва қайта-қайта нашр қилинди. Уни илк бор Ўзбекистонда проф. А.А. Семёнов «Навоий даври портретлари» (Ташкент, Гостехиздат

¹ К а з и - А х м е д. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введение, перевод и комментарии В.Н.Заходера, М. — Л., Гос. изд-во «Искусство», 1947, стр. 106,107.

² Н. З и г а н ш и н а. Искусство книги в Узбекистане. Ташкент. Изд-во литературы и искусства им.Гафура Гуляма, 1978, илл. 13.

¹ Бу лавҳа «Камолиддин Беҳзод» мақола-сида келтирилган.

УзССР, 1940, 13 илл. 1) рисоласида эълон қилди. Шундан кейинги республикамизда яратилган деярли ҳамма асарларда Алишер Навоий ташқи қиёфаси ҳақли равишда Маҳмуд Музаҳҳиб асарига асосланиб яратилган.

Маҳмуд Музаҳҳиб асаридаги Алишер Навоий образи жуда жонли, ҳаётӣ ва тулақонли чиққанини барча мутахассислар яқдиллик билан таъкидлайдилар. Сермашаққат ижод қаддини бир оз буккан, лекин ҳали ҳам тетик, мағрур шоир энги узун жомада, бошида оқ салла, оппоқ соқоли ўртача узунликда. Шоирнинг чеҳраси, айниқса, бир оз чимирилган қошлари жуда жонли ифодаланган, хиёл истеҳзоли кўзлари, нозик мижозидан далолат берувчи қимтинган лаблари, ҳаммаси Алишер Навоийнинг ўзига хос қиёфаси, кийими ва туриш ҳолатидан гўёҳлик беради. Дарҳақиқат, расмни кўрганда, Заҳириддин Бобурнинг сўзларини киши эслайди: «Алишербекиннинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг гуруридан тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандда эканда ҳам ушундоқ нозук мижоз экандур¹».

Ушбу расм тўғрисидаги адабиётшунос Пирмат Шермуҳаммедовнинг фикри ҳам диққатга сазовор. У ёзади: «Буюк шоир умрининг энг сўнгги йиллари, эҳтимол дақиқалари, онлари бўлса ҳам ажаб эмас. Юзи, кўзи ва пешонасидан нур ёғилиб турган, қараш-ю, ўткир нигоҳида доноликнинг излари зуҳур этган, ихчам ва тоза кийинган. Қўлида асо, хиёл жилмайганнамо».

Бу портретга разм солар эканмиз, беихтиёр равишда қуйидаги дил сўзлари хотирга келади:

Ғаҳе топдим фалакдин нотавонлик,
Ғаҳе кўрдим замондин комронлик.
Басе иссиқ-сонуқ кўрдим замонда,
Басе анчиқ-чучук тотдим жаҳонда².

Мазкур портретни илк тадқиқотчилар, жумладан йирик санъатшунос Арменаг Сакисиян уни XV аср охирида Ҳиротда яратилган деган хулосага келди. Бу хулосани кейинги тадқиқот-

чилар, жумладан проф. А.А.Семёнов ва бошқалар ҳам қабул қилдилар. Аммо яна бир йирик миниатюра тадқиқотчиси Иван Шчукин ўзининг «Тимурийлар қўлёмалари расмлари» (Париж, 1954, 95-бет) номли монографиясида Маҳмуд Музаҳҳиб портретини Беҳзод яратган, аммо бизгача етиб келмаган портрет нусхаси бўлиб, уни рассом XVI аср ўрталарида Бухорода яратган бўлса керак, деган мулоҳазага борди. Совет олимлари О.Ф. Акимушкин, М.М.Ашрафий, О. Усманов ҳам И.Шчукин фикри тарафдори бўлиб чиқдилар¹.

Маҳмуд Музаҳҳиб яратган портрет нусха ёки кейин ижод этилган деган фикр тарафдорларининг асосий далили шуки, расмоннинг кўпроқ маълум асарлари асосан XVI асрнинг йигирманчи — эллагинчи йилларида яратилган экан. Иккинчи далил эса, Зайниддин Восифий Беҳзоднинг Алишер Навоий портретини яратганини ёзиб қолдиргани.

Биринчи далилга келганда шуни айтиш керакки, Маҳмуд Музаҳҳибнинг ҳаёти ва ижоди ҳали мукамал ўрганилган эмас. Қолаверса, унинг Ҳиротда Беҳзод доирасида ва шогирдлари билан бирга ижод этганини тасдиқловчи фактлар бор. Масалан, Маҳмуд Музаҳҳиб Беҳзоднинг истеъдодли шогирдларидан бири Дўст Девона билан биргаликда расмлар ишланган мўъжазгина бир қўлёмза Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Салор жанг музейида сақланмоқда. Бундан ташқари, Маҳмуд Музаҳҳиб Абдураҳмон Жомийнинг «Девон»ининг Султон Али Машҳадий 1515 йили Ҳиротда кўчирган нодир қўлёмзасига ҳам бешта расм ишлагани маълум. Ҳозирги кунда бу қўлёмза Америка Қўшма Штатларидаги Лафайет колледжи мулкидир. Демак, биринчи далилни тула ишонарли дейиш қийин. Бу масалага эътибор берган П. Шермуҳаммедов ҳам Маҳмуд Музаҳҳиб яратган Алишер Навоий портрети Беҳзод асарининг нусхаси бўлиши мумкин деган хулосага қарши чиқиб, «Маҳмуд Музаҳҳиб Навоийни кўрган бўлиши ва ўша машҳур портретни буюк шоир

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар С. Мирзаев, П. Шамсиев, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1960, 233 бет.

² П. Шермуҳаммедов, Барчадин яхшироқ ҳаёт гули. Тошкент, Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 162-бет.

¹ О. Ф. Акимушкин. Портрет Навои. В кн. Искусство и археология Ирана. Всесоюзная конференция (1969). М., изд-во «Наука», 1971, стр.20—24; М. М. Ашрафий. Бухарская школа миниатюрной живописи. 40—70-е годы XVI века. Душанбе, Изд-во «Дониш», 1974, стр. 16,17; О. Усманов. Камолддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1977, 134-бет.

ҳақидаги таассуротлари асосида чизган ҳам бўлиши мумкин», — дейди.¹

Иккинчи далил хусусида фикр айтишдан аввал Алишер Навоийнинг ҳаётлик даврида яратилган бошқа портретларни ҳам урганиб чиқиш керак. Мана шундай портретлардан бири «Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо» портрети дир. Расмнинг пастки унг бурчагида «ал-фақир Али» деган майда ёзувни уқиса бўлади. Тахминимизча, бу нодир асар Камолддин Беҳзоднинг истеъдодли шогирдларидан бири устод Қосим Али чехракушой томонидан ижод қилинган. Чунки тарихчилар расмонинг номига «чехракушой» — портретист деб қўшиб эслатишлари бежиз эмас. Тарихчи Ғиёсиддин Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида Алишер Навоийнинг шахсий кутубхонасида ижод этувчи наққош-расмонлар қаторида унинг ҳам номини қайд этади: «Устод Қосим Али Чехракушой замоннинг етук мусаввири бўлиб, нозик таъб наққош (бу ерда расмон маъносида — М. А.) лар етакчиси дир. Бу фанни ҳидоят сифатли Амир Алишер кутубхонасида урганган. Он ҳазратнинг таълим-тарбияси орқасида оқил тенгдошларидан ўзиб кетди ва доимо унинг хизматига бел боғлаб, унинг катта инъом ва эҳсонидан баҳраманд».²

Баъзи мутахассислар Қосим Алини Алишер Навоийнинг шахсий расмони деб ҳам аташади. Қолаверса, Қосим Али мўйқаламига мансуб Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonига ишланган «Улуғ шоирлар анжумани» расмида ҳам шоир тасвири бор. Мана шуларнинг ҳаммаси «Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо» расмини Қосим Али ижод қилган дейишга тўла асос беради.

Мазкур расмда тасвирланган шахслар номи расм юқорисида, чап бурчада майда настаълиқ хатида қуйидагича ёзиб қўйилган: «Сурати дилпазир Чучук Мирзо бо амир бе шибҳу назир Низомиддин Алишер» (Чучук Мирзо ва беназир амир Низомиддин Алишернинг дилни шод қилувчи сурати). Чучук Мирзо Алишер Навоий ижодининг қизгин мухлиси, тарғиботчи-

си, унинг асли номи Султон Муҳаммад Мирзо бўлиб, уни Чучук Мирзо ёки Кичик Мирзо деб ҳам аташган. Чучук Мирзо Султон Ҳусайн Мирзонинг жияни бўлади. Алишер Навоий ўзи тартиб берган биринчи шеърлар тўплами «Бадойиъ ул-бидойа» девони деб очасида Султон Муҳаммад Мирзо ҳақида жуда самимий ва илиқ фикрлар билдирган. Шунинг учун бўлса керак, айрим мутахассислар Алишер Навоий ўзининг «Бадойиъ ул-бидойа» девонини Султон Муҳаммад Мирзога бағишлаган деб ўйлашади.

Қосим Али яратган расмда ҳам Алишер Навоий тик турган ҳолда, узун энгли қўнғир рангли жомада, тўқ кўк қабода, кўк кулоҳли, сипо уралган ошлоқ саллада тасвирланган. Унинг қўлида узун асо. Агар биз шоирнинг юзи тасвирига эътибор берадиган бўлсак, соқол-мўйловининг қоп-қоралиги, юзининг тўлалиги, қийиқ кўзлари, лабларининг қимтинганлиги, ҳали шоир ҳаётида муҳим воқеалар юз бермагани, хусусан, Астробод (1487—1489)га бормаганлигидан дарак беради. У томошабин наздида ўзининг юксак ижодий парвозларга қодир қараши, нозик диди, қаддининг ростлиги, ҳамда суҳбатдошига нисбатан ҳурмат ва эътибори билан диққатни ўзига жалб қилади. Агар бу расмдаги шоир тасвирини Маҳмуд Музаҳҳиб яратган портрет билан қиёсланса, иккала расмда ҳам бир шахс образи, аммо икки хил талқинда, узоқ муддат орасида яратилгани аён бўлади. Иккала расмда ҳам Алишер Навоийнинг туриш ҳолати бир хил, фақат Қосим Али расмида қадди тикроқ, асога таянган ҳолда, шоир асони номига тутиб турибди, айнан бир хил жома, салла ўраш тарзи. Аммо иккала тасвирдаги киши юзини қиёсласак, деярли икки олам. Албатта умумий аъзолар, соқол, лаб, кўз, бурун, пешона тасвири бири-бирига жуда яқин. Фақат Маҳмуд Музаҳҳиб тасвирлаган Алишер Навоийнинг юзида унинг ҳаётида юз берган фожеалари, устози ва дўсти Жомийдан ажралиш, заҳматталаб ижодий меҳнат асорати ўз аксини топган. Иккала расмларни қиёслаб, Қосим Али яратган портретда Алишер Навоий қирқ ёшларда бўлиши мумкин, деб тахмин қилса бўлади.

Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо портрети бугунги кунда Туркиянинг Истамбул шаҳридаги Тупқолу саройидаги Ҳазина музейидаги 2155 рақамли мураққаънинг 29

¹ П. Шермухамедов, Уша асар, 164-бет.

² Ғиёсиддин Хондамир. Хулосат ул-ахбор. Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б. Аҳмедов, Тошкент, Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 78-бет.

варағида сақланмоқда. Уни проф. А. А. Семёнов 1940 йили эълон қилган мақоласида қайд этиб утган эди.¹ Расм рангли ҳолда 1965 йили турк олими Огоҳ Сирри Леванднинг тўрт жилдлик «Алишер Навоий ҳаёти, ижоди, асарлари» (Анқара) китобининг биринчи жилдида эълон қилинган. «Шарқ юлдузи» журналининг 1968 йилги 9 сонида Алишер Навоийнинг юзи тасвири чоп қилинди. Расм яна рангли ҳолда «Совет Ўзбекистони санъати» журналининг 1981 йил 8 сонидан ҳам ўрин олди.

Алишер Навоий тасвири мавжуд яна бир миниатюрани проф. Ҳамид Сулаймон аниқлаб, узи тартиб берган «Алишер Навоий дostonларига ишланган расмлар» («Тошкент, «Фан» нашриёти, 1970) номли терма альбом (32та расми) да эълон қилган эди.² Бу расм юқорида қайд этилганидек, «Садди Искандарий» дostonига Қосим Али томонидан ишланган бўлиб, уни «Улуғ шоирлар анжумани» деб аташ мумкин. Расмда Алишер Навоийни Шарқнинг энг улуғ шоирлари «Хамса» дostonлар туркуми тугалланиши муносабати билан қутлаётган ҳолати тасвирланган. Унинг марказида Низомий Ганжавийнинг рамзий тасвири бўлиб, Абдурахмон Жомий Алишер Навоийни улуғ шоирга таништирамоқда. Бу расмда шоир устозлари, салафлари олдида ўта камтар шахс сифатида талқин қилинади. Унинг юзи тасвири бошқа портретларни жуда-жуда эслатади. Аммо бу миниатюрада Алишер Навоий оқ соқоли қилиб кўрсатилган. Расм яратилган қўлёзма 1485 йили махсус Бадиуззамон Мирзо учун тайёрланган эди. Қосим Али яратган икки расмдаги шоир юзи тасвирланган катта фарқ кишини ҳайратга соладиган даражада.

Шоир портретларини ўрганиш давомида Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланаётган Алишер Навоий асарлари мажмуаси қўлёзма (Дорн-55⁹) даги «Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги учинчи мақолага илова тарзида келтирилган ҳикояга ишланган бир миниатюра диққатни ўзига тортди. Унда даъвогар кампир Султон Ҳусайн Мирзодан фарзанди хунини

талаб қилиб, қозига олиб боргани тасвирланган¹. Расм марказидаги кўшк олдида, чап томонда басавлат қози, Унинг рўпарасида, ўнг томонда Султон Ҳусайн Мирзо гуноҳқорона юкуниб, бошини эгиб турибди, ёнида даъвогар кампир. Сал пастроқда, икки томонда учтадан одам тасвири. Қозининг орқасида, қўнғир рангли енги узун жомада, оқ соқол, оқ саллала, асога таянган киши тасвири бор. Бу Қосим Али яратган Алишер Навоий портретининг худди ўзи. Афсуски, киши юзидаги бўёқлар ўчган. Миниатюра ишланган ҳикояни Алишер Навоий ҳаётда ҳам гувоҳи бўлган эди. Шунинг учун бўлса керак, XV аср охирида Ҳиротда яратилган бу расмда ҳам биз шубҳасиз кўпчилик томонидан тан олинган шоир портретини, аниқроғи тасвирини кўраимиз.

Эроннинг миллий кутубхонасида устод Камолиддин Беҳзод мўйқаламига мансуб «Орифлар рақси» номли расм мавжуд. Уни Рукниддин Ҳумоюн Фарруҳ номли олим ўзининг «Эрон шоҳаншоҳининг китоб ва кутубхоналари» номли асарида (Техрон, 1345 ҳижрий) чоп қилган. Бу расмда гуллар қийғос очилган табиат қўйнида, куй ва қўшиқ журлигида бир гуруҳ тасаввуф намоёндалари рақсга тушмоқда. Бир неча киши четдан бу манзарани кузатмоқда. Кузатувчиларнинг чапдан учинчиси, юқорироқда, бизга Алишер Навоий портретларидан таниш қиёфада. Енги узун жомада, қўлида асо, бошини бир оз қўйи эгганча, хаёлга чўмган. Унинг жомаси, салла ўраш тарзи, асога таяниши, юз тасвири, соқоли, қош, кўзлари ҳам Алишер Навоий портретларини эслатади. Демак, устод Камолиддин Беҳзоднинг «Орифлар рақси» миниатюраси ҳаётини кузатиш асосида яратилган бўлиб, унда шоирнинг ҳаммага таниш образини киритган дейшимиз мумкин.

Тўртта расмда Алишер Навоийни тик турган ҳолатда, енги узун жома кийган, бир хил тарзда оқ салла ўраб, қўлида асо тутган ҳолда тасвирланиши, ҳамда Зайниддин Восифий зикр этган расмда ҳам шоирнинг қўлида асо бўлганлиги XV аср иккинчи ярми Ҳирот миниатюра мактабида унинг умумлашма рамзий образи шаклланиб, мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради. Лекин ҳар бир миниатюрада

¹ А. А. Семёнов. Гератское искусство эпохи Навои. Родоначальник узбекской литературы. Сборник статей об Алишере Навои. Ташкент, изд-во Узбекстанского филиала АН СССР, 1940, стр. 140.

² Ш. Қамбарова. Бир миниатюра баҳси. «Гулистон» (журн.), 1975, №3.

¹ Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1982, 65-расм.

рассом Алишер Навоийнинг умумий ташқи қиёфасидаги энг характерли хусусиятларни тасвирлаш билан бирга, унинг образи талқинига, расмда тасвирланаётган вақтдаги руҳий ва маънавий ҳолатини ишонарли ва юксак маҳорат билан акс эттирганлар. Бу расмларда шоир қиёфаси, унинг руҳий ва маънавий олами қанчалик тўлиқ ва мукамал тасвирланган деган саволга, унинг «Сабъаи сайёр» достонидаги рассом Монийнинг ўзи яратган портрети хусусидаги фикрини келтириш ўринлидир:

Гар беайниҳ ул ўлмасе бори,
Шак эмаским, эрур намудори.

яъни, Алишер Навоий ҳаётлик даврида яратилган ҳар бир портретида унинг образини ёритишга, бой руҳий ва маънавий оламини ифодалашга интилишнинг муваффақиятли самарасидир.

Алишер Навоий даҳо ижодкор ва мутафаккир бўлгани сабабли унинг рамзий ва хаёлий портретлари, суратлари бўлиши ҳам табиий. Мисол учун, ҳозирги кунда Англиянинг Виндзор сарой кутубхонасига бориб қолган «Хамса» қўлёзмасига XVI аср иккинчи ярмида ижод этган моҳир ҳинд рассоми Дҳанрож яратган «Алишер Навоий «Хамса» асарини Султон Ҳусайнга тортиқ қилмоқда» номли расмини олиб кўрайлик¹. Мазкур миниатюрани таҳлил қилиш жараёнида, баъзи мутахассислар расм ҳошиясидаги «Дҳанрож яратган Султон Ҳусайн Мирзо расми» деган ёзувга асосланиб, Султон Ҳусайн ёнида китоб топшираётган шахсни малик ул-калом Мавлоно Лутфий деб тахмин қиладилар². Ваҳоланки, расмда, бизнинг фикримизча, тарихчи Зайниддин Восифийнинг «Бадойиъ ул-вақойиъ» асаридаги Алишер Навоий «Хамса» асарини тугаллаб, уни Султон Ҳусайнга тақдим қилиш ҳолатининг баёни тасвирланган³. Маълумки, «Хамса» асарини яратилишини катта қувонч билан кутиб олган Султон Ҳусайн Алишер Навоийни ўзининг оқ отига миндириб, ўзига маънавий раҳбар деб тан олган

эди. Бу расмда дабдабали тахтда, бутун аёнлар ҳозирлигида ўтирган Султон Ҳусайнга Алишер Навоий ўзининг «Хамса» асарини камтарона лутф билан топширмоқда. Албатта, бу расмдаги Алишер Навоий, Султон Ҳусайн ва унинг аёнлари тасвири деярли 90—100 йил кейин тасвирлангани учун ва ҳинд рассоми ихтиёрида тарихий материаллар бўлмагани сабабли, унинг ўз тасавури маҳсулидир.

Яна матбуотда Алишер Навоийнинг янги топилган портретлари тўғрисида маълумотлар эълон қилинмоқда.⁴ Ана шуларнинг бири Ҳиндистон пойтахти Деҳли шаҳридаги Миллий музейда сақланаётган миниатюра бўлиб, «Фан ва турмуш» журналида эълон қилинишича, унда Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий тасвирланиб, устод Камолиддин Беҳзод яратгани тўғрисида ёзув бор экан. Лекин кейинги тадқиқотлар кўрсатишича, миниатюра «Беҳзод асарининг кейинги даврда ишланган нусхасидир» деган хулосага келиндикки, бу ҳам шубҳалидир.⁵

Алишер Навоий тасвири мавжуд миниатюралардан яна бири Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарининг 1495 йили Ҳиротда китобат қилинган нодир қўлёзмасининг 214а варағида экан⁶. Бу расмда шоир тасвири «қирқ-қирқ беш ёшлар атрофида». Бизнинг тушунишимизча, гап «Искандар ва етти донишманд» миниатюраси устида бормоқда. Дарҳақиқат, расм марказидаги Искандар сиймоси, хусусан юз тасвири рассом Қосим Али яратган Алишер Навоий портретини эслатади. Бунинг сабабини дostonдаги идеал шахс образи тасвирида миниатюрист ўзининг улуғ замондоши Алишер Навоий ташқи кўринишидан келиб чиққан бўлиши эҳтимол. Лекин бу дегани, XV аср иккинчи ярмида яратилган миниатюраларда Маҳмуд Музаҳҳиб ва Қосим Али яратган Алишер Навоий портретларига ўхшашлиги бор кишилар тасвирини шоирнинг янги портрети деб даъво қилишга етарлича асос бормикан?

Авваллари ҳам Алишер Навоий портретини аниқлашга ҳаракат қил-

¹ Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар, 83-расм.

² Ф. Сулаймонова. Навоий мусаввири кимлар? «Фан ва турмуш» (журн.), 1983, №2, 10-11-бетлар.

³ А. Н. Болдырев. Алишер Навоий расказах современников, В кн. Алишер Навоий. Сборник статей. Под ред. А. К. Боровкова. М. — Л., изд-во АН СССР, 1946, стр. 144.

⁴ Ф. Сулаймонова. Навоий мусаввири кимлар? «Фан ва турмуш», 1983, №2, 10, 11-бетлар; П. Шермухаммедов. Уш асар, 161—164-бетлар.

⁵ Нодир топилма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (газ.), 1985, 22 март.

⁶ Низомий «Хамса»сига ишланган расмлар, 82-расм.

ганлар. 1940 йили Тошкентда чоп этилган, Алишер Навоий юбилейига бағишланган тўпلامда ҳам бир миниатюра эълон қилиниб, уни «Алишер Навоий Султон Хусайн ҳузурда» деб номлаган эдилар¹. Лекин ҳеч қандай асос бўлмагани учун у расм ўз ўзидан унутилиб кетди.

Маҳмуд Музаҳҳиб яратган Алишер Навоий портрети Беҳзод асари нусхасими? — деган саволга рассом ўз устоди яратган портретдан хабардор бўлган, уни курган бўлиши мумкин, аммо ундан айнан нусха кўчирган эмас, деб дадил жавоб бериш мумкин. Акс ҳолда, рассом ўз устодига ҳурматини сақлаган ҳолда, «Беҳзод асаридан Маҳмуд Музаҳҳиб кўчирган нусха», деб ёзиб қўйган ҳам бўларди.

Алишер Навоий портретларини ўрганиш хулосаси сифатида шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, шоир ўз даври-

да аҳли фазл ва ҳунар, шу жумладан хаттот ва рассомларнинг ҳам тенгсиз мурабийси ва муқаввийси бўлганлиги сабабли, ўз ўрнида атоқли мусаввирлар ҳам миннатдорчилигининг рамзи сифатида Алишер Навоий образини яратганлар. XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларида ижод этган устод Камолиддин Беҳзод, устод Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб шоир ҳаётининг турли даврларидаги ҳаётий портретларини яратиб, Шарқ тасвирий санъатидаги атоқли кишилар образлари галереясига улуғ шоир ва мутафаккир сиймосини олиб кирдилар. Дадил айтиш мумкинки, Алишер Навоий сиймоси тасвирланган портретлар ва миниатюралар Шарқ миниатюра санъатининг ноёб обидаларидир. Улар келгуси санъаткорлар учун ҳам шоир образини яратишда бебаҳо манба бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

*Абдумажид
Мадраимов*

Алишер Навоий ва китобат санъати

Сурати хат лутфидин ул пок даст,
Эрур қаламрав шаҳига ҳамнишаст.

«Ҳайрат ул-аброр»дан

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асарларида китоб яратиш ёки китобат санъатига оид маълумотлар салмоқли ўрин тутди. Хусусан унинг «Ҳамса» таркибидаги дostonлари, «Ҳазойин ул-маоний» девони, «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларида китобат санъатига тааллуқли фикрлар, кузатишлар талайгина учрайди. Ушбу мақолада «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидаги китобат санъати аҳли тўғрисидаги маълумотлар таҳлил этилади. Аммо тазкирада номлари зикр этилган эллик ижодкорнинг китобат санъатига дахлдорлиги, уларнинг ҳар бири тўғрисида батафсил тўхташ бир мақола доирасида мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ижоди ҳали мукамал ўрганлмаган шахслар мисолида XV аср иккинчи ярмидаги китобат санъати тараққиёти қараб чиқилади.

Алишер Навоий даври китобат санъати, хусусан расм санъати ва

хаттотлик маълум даражада кўпгина тадқиқотчилар томонидан, шу жумладан А. А. Семёнов, Ҳамид Сулаймон, А. Муродов, Г. А. Пугаченкова, О. Ф. Акимушкин, А. А. Иванов, Н. Норқулов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Лекин бизнинг кузатишларимиз шундан далолат бермоқдаки, шу соҳа мутахассислари ўз тадқиқотларида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидаги мавжуд маълумотларни барчасидан етарлича фойдаланмаганлар. Бу эса, ўз навбатида Алишер Навоийнинг китобат санъати тўғрисидаги билимини объектив баҳолашга, ҳамда унинг китобат санъати аҳлига муносабатини батафсил ёритишга халақит беради, ўша давр китобат санъати аҳллари тўғрисидаги қимматли маълумотлар мутахассислар эътиборидан четда қолиб кетишига олиб келади. Ваҳоланки, шоир тазкирасидаги китобат санъати аҳли тўғрисидаги маълумотлар ҳатто махсус хаттотлик ва расм санъати тарихига оид рисоаларни ҳам маълум даражада тўлдиришга хизмат қилади.

¹Родоначалник узбекской литературы. Сборник статей об Алишере Навои. Ташкент, 1940.

«Мажолис ун-нафоис» тазкираси тадқиқотчиси олима Суйима Ғаниевнинг аниқлашича, бу асарда тўрт юз эллик тўққиз шоир, адиб, тарихчи, олим ва давлат арбоблари ҳақида маълумотлар келтирилган. Бизнинг кузатишларимиз мазкур ижодкорларнинг элликтаси китобат санъатига дахлдор эканлигини кўрсатди. Шу нарса алоҳида қайд этиш зарурки, тазкирада номлари зикр этилган барча ижодкорлар саводли, уқиб ва ёзишдан, яъни, китобатдан маълум даражада бохабар кишилар бўлган. Аммо биз, Алишер Навоий томонидан ижодкорнинг китобат санъатига махсус дахли бор деб таъкидлаган уринлардагина, уларнинг шахсига эътибор бердик. Бу уринда иншо ва иншо фани билан шуғулланган ижодкорларни ҳам, гарчи уларнинг фаолияти хаттот ва китобат аҳли ижоди билан айнан бир хил бўлмаса-да, яқинлигини эътиборга олган ҳолда, китобат санъати аҳли доирасига киритдик, чунки хат санъатидан яхши хабардор бўлмаган шахс иншо фани билан шуғулланиши гумон эди. Тазкирадаги китобат санъатига дахлдор шахсларни шартли равишда қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1. Китобат санъати аҳли — хаттотлар, наққошлар (рассомлар маъносидан) ва бошқалар; 2. Китобат санъатида ҳам ўз иқтидорини намойиш этган ижодкорлар; 3. Китобат санъати ҳомийлари.

Китобат санъатига дахлдор йигирма тўрт ижодкор номи Алишер Навоий томонидан тазкирада қайд этилиб, уларнинг машғулоти тури ва иқтидор даражаси ҳам ёритилади. Биз уларнинг номлари билан бирга, шоир томонидан ҳар бир шахснинг китобатга қай даражада тааллуқдор эканлигини билдирувчи ибораларни ҳам келтиришни лозим топдик: 1. Мавлоно Юсуф Шоҳ («китобат фанида мутаййин киши эрди», 51-бет)¹; 2. Мавлоно Мир Қарший («саҳҳофлик дўкони бор эрди», 68-бет); 3. Мавлоно Жамшид («ободон котиб ҳам бор», 101-бет); 4. Мавлоно Мажнун, машҳадлик («хушнавис йигитдур», 107-бет); 5. Мавлоно Мажнуний («китобатгина қила олар», 119—120-бетлар); 6. Мавлоно Фигоний Мир Саид Гўянда («мужалладлиғ ҳам билур ва нақшбарлиғда ҳунарманддур»); 7. Хо-

жа Мансур, журжонлик («битикчи қавмидиндир», 131-бет); 8. Султон Маҳмуд («битикчининг ўғлидур», 131-бет)¹; 9. Мавлоно Мир Али (135-бет)²; 10. Паҳлавон Котиб («китобат қилур», 135-бет); 11. Мавлоно Ҳожи Муҳаммад, машҳадлик (Алишер Навоийнинг шахсий китобдори — М. А. 149-бет); 12. Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ («хушнавис хаттотдур», 150-бет); 13. Шайхзодаи Пуроний («хутутни андоқ битидиким», 153-бет); 14. Мавлоно Нойи, сабзаворлик («иншо била нома хатин битирга машҳурдур», 154-155-бетлар); 15. Мавлоно Абдулвоси («иншо фанида моҳир», 155-бет); 16. Хожа Султон Муҳаммад, шорахлик («нома хатин доғи ширин битир», 155—156-бетлар); 17. Мавлоно Шер Али («настаълиқ хатини андоқ битидиким», 157—158-бетлар); 18. Мавлоно Султон Али Машҳадий («Қиблат ул-куттоб», 158-бет); 19. Мавлоно Султон Али Қойиний (158—159-бетлар); 20. Мавлоно Шариф Бағишаҳрий (158—159-бетлар); 21. Хожа Маҳмуд, сабзаворлик («хутутни яхши битир», 161—162-бетлар); 22. Мавлоно Соийлий, қаршилиқ («сариулқалам котиб», 186-бет); 23. Мавлоно Солиҳий, хуросонлик («китобдордур», 187-бет); 24. Мавлоно Ёрий, шерозлик («ободон наққош», 191-бет).

Ҳаммаси бўлиб, Алишер Навоий тазкирасида бир саҳҳофлик дўкони эгаси — Мир Қарший, иккита китобдор — Мавлоно Ҳожи Муҳаммад ва Мавлоно Солиҳий, бир саҳҳоф — Мавлоно Фигонийдан бошқа йигирмата хаттот ва наққош ижоди урганган. Улардан Мавлоно Султон Али Машҳадий, Мавлоно Шер Али, Мавлоно Султон Али Қойиний, Мавлоно Мир Али, Мавлоно Ёрий каби атоқли ва йирик китобат санъати аҳли туғри-сида махсус илмий рисолаларда, тадқиқотларда ҳам маълумотлар мавжуд. Бу маълумотларни ўзаро қиёслаганда ўтмишдаги хаттот ва наққошнинг китобат санъатига қўшган хизмати янада аниқ, тўлиқ ва мукамал бўлиши мумкин. Мисол сифатида ижодлари нисбатан кам урганган Мавлоно Ҳожи Муҳаммад ва Мавлоно Ёрий ҳақидаги маълумотларни таҳлил этиб кўрайлик.

Ноёб истеъдод соҳиби Мавлоно

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий текст, тайёрловчи Суйима Ғаниева. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1961. Кейинги бетлари ҳам шу нашрдан олинди.

¹ Хожа Мансур ва Султон Маҳмуд махсус битикчи номи уругдан бўлиши ҳам мумкин. М. А.

² Алишер Навоий Мир Алининг хаттотлигини махсус эслатмаган бўлса ҳам, у йирик санъаткор бўлиб этишган.

Ҳожи Муҳаммад тўғрисида Алишер Навоий самимият билан ёзади: «Кўпроқ авқот бу фақир (Алишер Навоий — М. А.) била мусоҳибдур ва фарзанд ўрнигадур, балки андин азизроқ. Аҳлоқда малакийдур, башар сурати билан келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зуҳур қилгон. Табъи софий ва тафаккури барча диққатларга вофий. Зеҳни мушкулкушо ва тааммули фунун ишколига расо»¹.

Машҳур тарихчи Ғиёсиддин Хондамир ҳам Мавлоно Ҳожи Муҳаммаднинг турли санъатлар соҳасидаги ёрқин истеъдодини юқори баҳолайди: «...турли фанлар ва илмлар соҳасида катта маҳоратга эгадур. Бунинг устига у гаройиб хаёлот нақшларини рўзгор лавҳига чизар эди; тасвир ва тазҳиб фанида тамом маҳоратликдур»². Сўнгра тарихчи Мавлоно Ҳожи Муҳаммаднинг кулоллик соҳасидаги тажрибалари ҳамда Алишер Навоий шахсий кутубхонаси учун ихтиро қилган бонг урувчи нақорали сандиқ соати тўғрисида ҳикоя қилади. Хондамир бу ижодкор ҳаёти тафсилотларини ҳам келтиради. Алишер Навоий Астрободга ҳоким сифатида жўнатилгандан сўнг Мавлоно Ҳожи Муҳаммад турли Форс, Ироқ ўлкаларида мусофир бўлиб, сўнгра Бадиуззамон Мирзо китобдори бўлиб хизмат қилади ва 1507 йили Ҳиротда вафот этади.

Бошқа бир тарихчи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар бу санъаткорни Ҳожи Бобо сифатида эслатиб, унинг мўйқалам воситасида тасвирлар яратгани, лекин зарҳаллашда бутун Хуросонда тенгги йўқ эди, деб таърифлайди. Тарихчининг ҳикоя қилишича, бир анжуманда дўстлари Ҳожи Бободан ўз маҳоратини намоиш этишини сураганларида, у элликта доира ва ярим доира чизган экан. Дўстлар паргор билан уларни ўлчаб кўрганларида, доира ва ярим доира орасида ҳатто қилча ҳам фарқ топа олмаган эканлар³.

Мавлоно Ҳожи Муҳаммад номи хат тарихчиси Қози Аҳмад Қумий томонидан ҳам ўз даврининг атоқли

рассомлари қаторида эслатилади.¹ Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўз истеъдодини ривожлантириш учун Машҳаддан Ҳиротга келган Ҳожи Муҳаммад Алишер Навоий ҳомийлиги ва тарбиясидан баҳраманд бўлиб, ўз замонасининг етук санъаткори бўлиб етишган.

Алишер Навоий музаҳҳиб Мавлоно Ёрийнинг Шероздан Ҳиротга келганлигини алоҳида эслатади: «Андинким, Хуросонга келди. Наққошликка мансуб эрди, аммо мубтади эрди, фақир (Алишер Навоий — М. А.) ани тазҳиб аҳлига сипориш қилдим. Оз фурсатта ободон наққош бўлди ва лекин андоқ маълум бўлдиким, гарази наққошлик ўрганмакдин нақшбозлик эркандурким, андин ажаб нақшлар иш юзага келди ва анинг шарҳининг тули бор»².

Мавлоно Ёрий ижоди тўғрисида қизиқарли маълумотлар тарихчи Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» номли асарида берилган. Унинг фикрича, Мавлоно Ёрийнинг хати тазҳибидан юксакроқ экан. Шундай бўлса-да, музаҳҳибликда у ўзига тазҳиб ургатган устози устод Валига нисбатан ҳам моҳир бўлиб кетган экан.³

Қози Аҳмаднинг «Гулистони ҳунар» асарида Мавлоно Ёрий Мавлоно Султон Али Машҳадий билан ҳамкорликда ижод этгани, ҳамда ўз замонасининг тенгсиз музаҳҳиби бўлиб етишгани таъкидланади⁴.

Алишер Навоий тарбиясидан баҳраманд бўлган атоқли наққош ва музаҳҳиб Мавлоно Ёрийнинг истеъдоди тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун шоирнинг «Хамса» асарининг нодир қўлёзмасининг Ленинграддаги М. Е. Салтиков-Шчедрин номли Давлат Халқ кутубхонасида Дорн — 560 рақами остида сақланаётган нусхаси ажойиб зийнатларини кўриш кифоя. О. Ф. Акимовкин ва А. А. Иванов худди шу мажмуада яна Ёрий томонидан зийнатланган учта муътабар қўлёзма мавжудлигини эслатишган.

«Мажолис ун-нафоис» тазкирасида китобат санъати аҳли ҳақидаги маълумотларнинг яна бир қимматли томони шундаки, бу асарда ижодкорлар харак-

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 149-бет.

² Н. Норкулов, И. Низомутдинов. Миниатюра тарихидан лавҳалар. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 121-122-бетлар.

³ Б. Грей, А. Биньон, Ж. Вилкинсон. Эрон миниатюралари. Лондон, 1933, 100, 101-бетлар.

¹ Қози Аҳмад. Гулистони ҳунар-Техрон, 1352 ҳ., 133-бет (форс тилида).

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 191-бет.

³ Б. Грей, А. Биньон, Ж. Вилкинсон. Уша асар, 191-бет.

⁴ Қози Аҳмад. Уша асар, 144-145-

герларнинг айрим, хат тарихчилари эътибор бермайдиган хусусиятлари ҳам зикр этилган. Мисол учун йирик хаттот Мавлоно Султон Али Қойинийга берилган таърифига эътибор берайлик. Алишер Навоий ёзади: «... дарवेश йигитдур ва ҳазрати Махдумий Нуран (Абдурахмон Жомий — М. А.) мулозамати шарафи анга даст берибдур ва алар мусаннифотидан узга нима оз китобат қилур ва... таъби ва салохияти кўпдур. Аммо бир кун анга китобат буюрилиб эрди, музд таъйин қилурда муболағани ул ерга еткурди-ким, ҳар бир байтим бир тангага арзир, деб. Бу маънидин йироқ ҳам эмас, ул сўзларким (шоир Жомий асарлари сўзлари демоқчи — М. А.) ул битир, ортуқроқ ҳам арзир»¹.

Султон Али Қойиний Ҳиротга келгунча бир неча ҳокимлар хизматида бўлиб, аввал Абдурахмон Жомий, сигра Алишер Навоий шахсий кутубхонасида хизмат қилган. Бу кўп ҳақ талаб қилган хаттот шоир асарларидан «Ғаройиб ус-сиғар» девонини Ҳиротда кўчирган ва қўлёзма расмлар билан зийнатлаган. Ҳозир бу нодир китоб Туркиянинг Истамбул шаҳридаги Университет кутубхонасида 5479 рақами остида сақланмоқда.

Китобат санъати аҳли ҳақидаги «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида келтирилган маълумотлар XV аср иккинчи ярмида Хуросон ва Мавароуннаҳрдаги маданий ҳаётда хаттотлар, наққошлар ва музаҳҳибларга эътибор катта эканлигидан далолат беради.

Алишер Навоий китобат санъати соҳасида ҳам уз иқтидорини ва истеъдодини синаб кўришга интилан йигирма тўрт ижодкор тўғрисида маълумотлар жамлаган. Улар қуйидагилардур: 1. Мавлоно Котибий (11-12-бетлар); 2. Мавлоно Абдулваҳҳоб («иншо фанида беназир эрди», 36-37-бетлар); 3. Хожа Ҳасан Ҳизршоҳ, астрободлик («настаълиқ хатин Мавлоно Жаъфар таърийқин таҳлил қилиб, ширин битир эрди», 53-54-бетлар); 4. Мавлоно Ҳавоий («наққошликдан бирор нима вуқуфи бор эрди, филжумла китобат ҳам қила олур эрди», 59-60-бетлар); 5. Мавлоно Садр Котиб («лавандлик муяссар бўлса эрди, на шеърдин ёд қилур эрди, на хатдин», 62-бет); 6. Мавлоно Риёзий, самарқандлик («етти қалам билан хатни хуб битир эрди», 69-70-бетлар); 7. Муҳаммад Али Ғарибий («хутутни хуб битир

эрди», 79-80-бетлар); 8. Ҳазрат Махдуми... Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий (83-84-бетлар); 9. Мавлоно Биноий («хатқа ишқ пайдо қилди. Оз фурсатта ободон битиди», 88-бет); 10. Мавлоно Солимий («хатға қушиш қилди», 98-бет); 11. Мавлоно Моний, машҳадлик («хуснихати бор», 100-бет); 12. Мавлоно Мушрифий, ҳиротлик («нависандаликдин бирор нима вуқуфи бор», 103-бет); 13. Мавлоно Асилиий, машҳадлик («настаълиқ хатин ёмон битмас», 103-бет); 14. Мавлоно Фазлий, ҳиротлик («наққошлик қилур эрди», 123-124-бетлар); 15. Мавлоно Айний, убалик («китобат ҳам қилур», 128-бет); 16. Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий («иншода мутайин ва машҳур ишлари бор», 143-бет); 17. Султон Иброҳим Мушашаъ («хаттот ҳам бор», 144-145-бетлар); 18. Мирхонд («иншо фанида беназирдур», 145-бет); 19. Устод Қулмуҳаммад, Шибирғондин («фазойили ҳам бор... наққошлиқдек, хатдек», 162-бет); 20. Мавлоно Шарбатий («иншодин соҳиби вуқуфдур... ва наққошлик ҳам билур», 162-бет); 21. Хожа Камолиддин Ҳусайн («нома хатин яхши битир», 168-бет); 22. Хожа Абдулло Садр («хутут фанида беназир бўлди ва иншо фанини ҳам камолга еткурди», 168-169-бетлар); 23. Муҳаммад Солиҳ («хатқа ҳам қобилияти бор», 174-175-бетлар); 24. Хожа Хурд, самарқандлик («иншо... фунунида ҳам иштиғол кургузур», 182-бет).

Бу маълумотларнинг энг қимматли томони шундаки, улар махсус китобат санъати тарихига оид рисолаларда деярли учрамайди. Худди шунинг учун ҳам, Алишер Навоий асарида номлари зикр этилган бу ижодкорларнинг биргина номлари ҳам уша даврдаги китобат санъати намоёндалари доирасини анча кенг эканлигини кўрсатади. Айрим маълумотлар бошқа манбаларда бўлмагани учун ҳам гоёта қимматлидир. Улар ижодкорларнинг турмушдаги характерлари баъзи қирраларини очишга ҳам хизмат қилади. Масалан, Мавлоно Ҳавоий тўғрисидаги Алишер Навоий келтирган маълумотга назар солайлик: «... Наққошлиқдан бирор нима вуқуфи бор эрди, филжумла китобат ҳам қила олур эрди. Ва зурафо дерлар эрдиким, уз ашъорин

¹ Абдурахмон Жомийнинг дастхат мактублари ҳақида қаранг. Письма — автографы Абдурахмана Джами из «Альбома Навоий». Введение, перевод, примечания и указатели А. Урунбаева. Ташкент, Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1982.

узи битиб, жадвал тортиб, тазҳиб қилиб, тайёр ясаб элга берурким, бу жиҳатдин шуҳрат тутқай. Анга айтилса, инкор қилиб, ҳазлу мутойиба била уткарур эрди».¹

Яна шундай қизиқ бир факт эътиборга сазоворки, уз иқтидорини хат ёки китобат санъатида намоиш этган шахсларнинг кўпчилиги бир йўла бир неча ижод соҳасида муваффақият билан шуғулланганлар. Бу ўринда, айниқса самарқандлик Мавлоно Риёзий ва шибирғонлик устод Қулмаҳаммад фаолияти алоҳида ажралиб туради. Алишер Навоий Мавлоно Риёзийнинг истеъдодини юксак баҳолайди: «Ғазални хўб айтур эрди. Жомеъ-ул-фазойил ва муқавиюд-далойил киши эрди ва етти қалам била хатни хўб битир эрди, ва ҳам мулло, ва ҳам ҳофизки, қуръони мажидни етти қиротат билан билур ва ўқур эрди, ва ҳам котиб, ва ҳам шоир, ва ҳам маолий эрди. Улум фанида ҳеч нимарса онга маҳжул қолмас эрди. Бу маънида тахаллуси анга далилдурким, ҳар нимарсаким, хаёл қилса эрди, айтур эрди ва дер эрди ва хўб боғлар эрди ва хўб тасниф қилур эрди. Илми мусиқий ва адвор, ва нужум, ва истиҳрожи рамал, ва ғайри золика ҳеч нимарсадин бенасиб эмас эрди».²

Уз даврининг машҳур созандаси устод Қулмуҳаммад ҳақида Алишер Навоий қуйидаги тафсилотларни келтиради: «Кичик ёшида ғижжак чолар эрди. Қобилияти осори ул фанда андин кўп зоҳир эрди, тарбиятига машғул бўлулди. Холо ул фан устодлари мутааддин анинг мусаннифотин ёд тутиб, шогирдлигига баъзи мубоҳибдурлар. Толиби илмликка доғи машғулдир, узга ушоқ фазойили ҳам бор: маърифати тақвимдек, наққошликдек, хатдек. Аммо уд ва ғижжак ва қўбузни асрида киши онча чола олмас, муаммо қавоидини ҳам мазбут билур».³

Ушбу санъаткор ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур суз юрита туриб, унинг Удий тахаллуси борлиги, ҳатто ғижжакка учта қил боғлашни ихтиро қилганлиги, ҳамда «аҳли нағмадин ва аҳди создин ҳеч ким мунча кўб ва хўб

пешрав боғламағон»лигини алоҳида таъкидлайди.¹

Устод Қулмуҳаммад Удий уз истеъдодини турли соҳаларда муваффақиятли намоиш этиши, хусусан унинг наққошлик ва хаттотлик билан ҳам шуғулланганлиги бир ибратли ҳолдир.

Расм санъатига оид рисолалар ва замонавий тадқиқотларда номи қайд этилмаган рассомлар ёки наққошлар Мавлоно Фазлий ва Мавлоно Шарбатий тўғрисидаги «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида келтирилган маълумотлар ҳам жуда қимматлидир. Алишер Навоий Мавлоно Фазлийни шундай характерлайди: «Кичик эрканда наққошлик қилур эрди ва назмгина ҳам айтур эрди. Узин тамом шоир хаёл қилғондин сўнгра тамоми наққошликни тарк қилиб, шоир бўлди».

Мавлоно Шарбатий шоир тарбиясидан баҳраманд бўлган истеъдод соҳибидур. Алишер Навоийнинг ўзи ёзади: «...ул ҳам фақир (Алишер Навоий — М. А.) қошида улғайибдур. Тарих ва иншодин соҳиби вуқуфдур ва шеър, ва муаммодин хабардордур ва наққошлик ҳам билур. Бир таснифи илкида борким, туганса кўп фавоид андин элга мутасаввирдур. Абнойи жинсида онча салоҳиятлик киши оздур. Фунун касбида ул мартабада моҳирдурким, кичик ёшида қориликни ҳам касб қилибдур».³

Юқорида келтирилган мисоллар шундан далолат берадики, хат ва расм санъати тарихига оид манбаларда фақат шу соҳанинг энг атоқли ёки иқтидорли намоёндалари ҳақида маълумотлар келтирилган экан, холос. Биргина Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси яна кўплаб истеъдод эгаларининг хаттотлик ва наққошлик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Қолаверса, уз даврининг атоқли ижодкорлари бўлмиш Мавлоно Котибий, Абдураҳмон Жомий, Мавлоно Биноий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳам хаттотлик санъатини эгаллашга ҳаракат қилганлиги диққатга сазовордир.

Китобат санъатига ҳомийлик кўрсатган икки давлат арбоблари Шоҳруҳ Мирзонинг ўгли Бойсунғур Мирзо

¹ Алишер Навоий. Уша асар, 59, 60-бетлар.

² Алишер Навоий. Уша асар, 69, 70-бетлар.

³ Алишер Навоий. Уша асар, 62-бет.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар С. Мирзаев, П. Шамсиев. Тошкент, УзССР «ФА» нашриёти, 1960, 244-бет.

² Алишер Навоий. Уша асар, 123, 124-бетлар.

³ Уша асар, 162-бет.

ва Султон Ҳусайн Мирзо ҳомийлик фаолияти «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида қайд этилган. Хусусан, Бойсунгур Мирзонинг ҳомийлик фаолиятини Алишер Навоий жуда юксак баҳолайди: «Хаттот ва наққош, ва созанда, ва гуяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай»¹.

Алишер Навоийнинг мактабдош дўсти ва шоир Султон Ҳусайн Мирзо ижоди таҳлилига тазкиранинг саккизинчи махсус мажлиси бағишланган². Албатта, XV аср иккинчи ярмида Ҳиротдаги маданий ҳаёт тараққиётида улуғ шоирнинг ҳомийлик фаолияти етакчи ва ҳал қилувчи ўрин тутди. Шунинг билан бирга, Алишер Навоийнинг бунёдкорлик ва ҳомийлик фаолиятини қўллаб-қувватлаган Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳам маълум даражада хизмати бор.

Алишер Навоийнинг ҳомийлик фаолияти ўз замондошларидан Давлатшоҳ Самарқандий, Гиёсиддин Хондамир ва бошқаларнинг юксак ва ҳақли баҳосига сазовор бўлган. Аммо шоирнинг бу соҳадаги хизматларини Заҳириддин Муҳаммад Бобур ихчам, лунда ва ёрқин таърифлайди: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, Бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда Бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққи муваффақ бўлғай»³. Юқоридаги баҳонинг тўғри-

лигини яна бир бор таъкидлаб, шоир саъй ва эҳтимоидан яна рассом, музаҳҳиб, хаттотлардан Мавлоно Хожӣ Муҳаммад, Мавлоно Ёрий, Мавлоно Шарбатий ва бошқалар ҳам баҳраманд бўлганлигини қайд қилиш зарур.

XVI асрда яратилган Дўст Муҳаммаднинг «Холоти ҳунарварон», («Санъаткорлар аҳволи») ва Қози Аҳмад Қумийнинг «Гулистони ҳунар» («Санъат гулистони») номли махсус хат ва китобат санъатига бағишланган рисолаларида Алишер Навоий даври машҳур хаттотлари, наққош-рассомлари ва музаҳҳибларига алоҳида эътибор берилган. Аммо «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидаги китобат санъати аҳли ҳақидаги маълумотлар ҳатто юқоридаги рисолаларни ҳам маълум даражада тўлдиради, кенгайтиради, машҳур ижодкорлар ҳаётига доир қимматли тафсилотларга бойлиги билан ажралиб туради, уша давр маданий ҳаётини мукамалроқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Шоирнинг мазкур асаридаги китобат санъати аҳли тўғрисидаги маълумотлар ўзининг ишончли эканлиги билан ҳам ажралиб туради, чунки тазкирада номлари зикр қилинган қалам аҳлининг кўпчилиги билан муаллиф шахсан таниш бўлган ёки ишончли кишилар маълумотларига таянган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоий фақат китобат санъати аҳлининг машҳур ва беназир ҳомийси бўлиш билан бирга, бу соҳани йирик билимдони бўлганлигини «Мажолис ун-нафоис» тазкираси мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Бу тазкиранинг XV аср иккинчи ярмидаги Хуросон ва Мовароуннаҳр маданий, адабий, бадий, хусусан китобат санъати тарихи ва тараққиётини ўрганишдаги аҳамияти бениҳоя каттадир.

¹ Уша асар, 199-бет.

² Уша асар, 208–256-бетлар.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Уша асар, 233-бет.

Анъаналар ва қайта тиклаш

НЕЛЛИ ЗИГАНШИНА.

Китобатга меҳр билан (Искандар Икромов)

АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Маҳобатли расмлар ижодкори (Чингиз Аҳмаров ижодида миниатюра анъаналари)

НЕЛЛИ ЗИГАНШИНА.

Миниатюрадан илҳомланиб (Тельман Муҳамедов)

ЧИНГИЗ АҲМАРОВ, АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Миниатюра санъатимизни тиклаб

РАФАЭЛ ТОҚТОШ, АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Миниатюра хусусида баҳс

ЧИНГИЗ АҲМАРОВ, АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ.

Нақш назокати

Китобатга меҳр билан

Ўзбекистон халқ рассоми Искандар Икромов махсус графика таълимини олган республикамизнинг биринчи ўзбек мусаввири бўлиб, китоб графикаси тараққиётининг бутун бир йўналиши унинг номи билан боғлангандир. 1929 йили Ленинград рассомлик техникумини битириб Тошкентга қайтгандан кейин Искандар Икромов Ўзбекистон Давлат нашриётининг китоб графикаси бўлимини бошқара бошлайди. Улуғ Октябрдан кейин қаддини ростлаган халқ билимга ташна эди. Китоб асосий савод чиқарув ва инқилоб ғояларини тарғиб этувчи воситага айланди. Одми, аммо аниқ-аниқ ҳарфлар билан терилган, ихчам, инқилоб нафаси уфуриб турган бу китоблар ўша оловли йиллар жилоси билан товланарди. Китоб безатувчи рассомлар ҳам китоб расмлари ёрдамида китоб ғояси, мазмуни руҳини оммага ёяр эдилар.

Босмахона ишлари технологиясини обдан эгаллаган, китоб сохти қандай бўлиши лозимлигини нозик фаҳмлаган ва ҳис қилган Искандар Икромов ўз амалий фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ нашриёт ишлари маданиятини оширишга тиришди. Шу мақсадда у китоб безаги ва нашр ишларига доир «Расм ўрганиш қўлланмаси» (1932), «Китоб ва журналлар қандай нашр этилади» (1933) ва бошқа рассомликдан дарс берувчи ўқувчилар, нашриёт ва босмахона ходимлари назарий билимларини оширишга мўлжалланган китоблар ёзди.

Ёш рассомларга китобга ихлос ва унинг сифатли нашрига эътиборни уйғотиш билан бирга Искандар Икромовнинг ўзи ҳам ижодий изланишлардан толмади. Безаган дастлабки китобларидаёқ даврининг жушқин руҳини ифода этган эди. Ундаги расмлар бадий ифодасида рамзийлик, муболага ва эмблематика устунлик қиларди. Уша шартли рамзий унсурларда ҳам мусаввир ишоравий шаклда бўлса ҳам бадий асар мазмуни, руҳини беришга интилди. Р. Абдулланинг «Енгдик» (1933) шеърлар китобчасининг қизил муқовасига мусаввир нозик оқ чизиқлар воситасида қуёшдан нур эмаётган

уйлар узра ҳилпираётган байроқларни, озод элнинг тантанасини таратаётган радио тўлқинларини маҳорат билан чеккан. Зиннат Фатхуллиннинг «Ниқоб йиртилди» (1934) китобини безатар экан, йирик ҳарфлар билан пьеса номини ёзади, ёзув тепасида эса кичик театр ниқоби ва уни гуё тилкалаётган, чарақлаётган уткир яшин расмини жойлаштирди.

Искандар Икромов ўзининг илк ижодий қадамларидан бошлаб қўлёзма китоблар безагига, утмиш масаввирларининг ҳудудсиз фантазияси, безакнинг жозоба қудратига маҳлиё бўлган эди. У ўзбек нақшларини кунт билан ўрганди, унинг мураккаб жимжималари сирини, бўёқлар товланишига эришув йўлларини эгаллади. Аста-секин ўзбек миллий нақш турларини, чоп этилажак замонавий китобларни безатишда ишлатишга қизиқади. Нозик чизиқлар билан чизилган буталар расми, ёки гулчамбарлар билан ўралган турли-туман медальонлар кўпчилик нашрларда қўлланилди. Медальонлар ўрталиғида китоб номи ёзиларди. У ранги муқова рангига мос ёки нақшини ёрқин очадиган бўёқ танларди. Мусаввир ўзбек нақшини боблар бошланиши ва охирларида чекиладиган лавҳаларда ҳам қўллай бошлади. Шу тариқа китоб бадий безагининг мавзуга мувофиқлиги ва мослигига эришилди. Бу йўлдаги биринчи уриниш А. Саидовнинг «Китоб техникаси» (1932) асарига чизилган расмларда кўринди. Унинг муқова жилди, муқова, унвон ва лавҳаларни Искандар Икромов чизди, расмларини эса — Уста Мўмин (А. В. Николаев) яратди. Нозик лавҳа ва хотималар муқовадаги медальонлар нақшига мослаб чекилганини И. Икромовнинг Умаржон Исмоиловнинг «Ғазаллар» китобида кўрамиз.

Китоб безаги ва нақшлари санъати ривожини 30—40-йилларда Алишер Навоий юбилеи муносабати билан чиқарилган нашрларда кузатса бўлади. Искандар Икромов, шунингдек, В. Рождественский, П. Шоҳназаров мутафаккир шоир асарларини безатар эканлар, халқ наққошлиги хазинаси-

дан унумли фойдаланиб, муқова ва китоб безаклари анъанавий битик китоблари тузилиши руҳида бўлишига ҳаракат қилардилар. Нақшлар, уларнинг мураккаб шакллари, гиреҳлар жозибаси, медальонлар зарофатидан руҳланган мусаввирлар муқова безатишда янги композицион ечимлар қидирдилар, нақшларга янги мазмун бердилар.

И. Икромов муқова безагига айниқса катта эътибор берарди. Алишер Навоий асарлари нашрларининг муқоваси қаттиқ, ледеринга ёки коленкорга босма буртоқ нақш солишда бронза ва Шарқда кўп қўлланиладиган фируза ранги ишлатилди. Баъзан муқованинг юзини тамоман нақш билан қопладилар. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» (1941) китобида катта турғибурчакли узун ва айланма нақшлардан иборат жадвал марказий қисмини гулли нақшлар ўраб олган. Уртасида фирузаранг фольга устидан лотин ҳарфлари билан асар номи ёзилди. Биринжийранг гулдор гиламча медальони муқованинг қолган қисми нозик нақшларига мос тушган.

Алишер Навоий асарлари нашрида мусаввирлар илк бор муқова жилди безагига эътибор бердилар. Уни китобнинг нақшларга бой узвий қисмига айлантдилар. Композицион жиҳатдан муқова нақшларига мослаб қолган китоб безаклари ҳам амалга оширилди.

Зарварақларни безатишда ҳам расомлар ўсимлик ва геометрик намоён, мадохил, бута, ғунча нақшларини қўладилар. Баъзида мазмунли суратлар ҳам ишлатдилар. «Лайли ва Мажнун» зарварағига Искандар Икромов ғарқ гуллаган боғ, буталарда қушлар ва нақшин боғ дарвозаси тасвирини чекди.

Шарқ адабиёти, айниқса классиклар асарларини нақшлар билан безаш Искандар Икромов ижодининг кейинги даври муҳим хусусияти бўлиб қолди. В. Рождественский, П. Шоҳназаров, С. Мальт, М. Шчировский, Г. Соколов ва бошқа расомлар томонидан қўллаб-қувватланган 40—50-йиллар нақшин китоб безаклари аксарият ўзбек китобларининг қиёфасини белгилайдиган бўлди. Қўлёзма китоблар бой тажрибасидан илҳом олиб, ўзбек каштачилиги, уймакорлиги нақшларидан руҳланиб, кандакорлик ва ҳақкокликнинг бетакрор безакларига маҳлиё бўлиб, халқ нақшларини чуқур идрок этган И. Икромов уларни китоб жисмига сингирди, ҳайратомуз ва мумтоз ўзига хос композициялар тузди.

Мусаввир муқова ва шероза (көрешок) нақшларини кашф этишда бой маданий меросимиз анъаналаридан илҳом олди. У ўзбек ва рус классиклари асарларини безаги билан кифояланиб қолмай, Д. Фурманов, Ойбек, Ғафур Ғулوم, Ҳамид Олимжон, Ҳасан Пулат ва бошқа ҳозирги замон муаллифлари асарларига ҳам қўл урди. Нашрларнинг ташқи безагини топишда И. Икромов илгариги ишларида бўлганидек жимжимадор нақшлар билан тулдириб юборишдан ўзини тияди. Анча ихчам, лунда ва ноёб безаклар излаб топади. У туркман, белорус, қорақалпоқ, грузин, корейс халқлари наққошлик санъатидан ҳам илҳомланиб, Г. Ломидзе, Т. Шевченко, Б. Кербобоев, Ким Цин Сон ва Ен Сен Нен ва бошқаларнинг асарларини сурат ва нақшлар билан безайди. И. Икромов туркман гилами нақшлари, корейс халқи санъатида севиб ишлатиладиган парахага ухшаш нақш ва гуллаб турган дарахт, шунингдек ҳарфлар шаклида ҳам, ранг беришда ҳам миллий ўзига хосликни ифода-лашда собит қолди.

Китобнинг ҳар бир жузви бадиий яхлитлиги билан китобхонга таъсир нуқтаи назаридан келиб чиқиб, Икромов унинг ҳар бир деталини, шрифтини ўйлаб ясарди. У расмлар билан безаган китобларда шрифтлар баъзан одми, адл, баъзан эса нашқлар билан ўраб ташланган, лекин ҳамиша келиштириб чекилган бўларди.

И. Икромовнинг миллий нақшга бўлган ихлоси кейинги йилларда Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирлари асарларини безаганида ҳам сўнмаганини гувоҳи бўламиз. Беруний, Ибн Сино ва бошқа донишмандларнинг ихчам безатилган китоблари шрифт ва безакларининг миллий характерли ранг беришдаги анъанавий услуби билан киши диққатини тортади.

И. Икромов безаган китоблар ватанимиздагина эмас, чет элларда ҳам эътибор қозонди. 1959 йили Лейпциг-да Халқаро китоб кургазмасида унинг ишлари юқори баҳоланди ва бронза медали ҳамда диплом билан тақдирланди. Улкан санъаткор И. Икромов истеъдоди Алишер Навоий «Лирика» китоби (1965)ни безаганда янада ёрқинроқ намоён бўлди. Аниқ, бежирим нозик муйқалам ёрдамида чекилган шеърийат рамзи товус расми, нозик гул бутаси расми билан уралган муқова жилди нозик ҳарфлар билан ёзилган китоб номига ҳамоҳанг ва китоб шерозасидаги нақшлар жимжимаси билан

64 уйғунлашган. Тасвир марказида шерозага кенгайibroқ ўтиб кетадиган товус думи; унинг духобадек товланувчи ранг-баранг майда қора нуқталар кулранг дурдек рангга ўтиши қимматбаҳо тошлар жилосини эслатади.

Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига тайёргарлик куришда И. Икромов мутафаккир шоир китобларининг анъанавий безакларига яна мурожаат этди.

Аммо, 40-йиллардаги нақшларга сероб безаклар ўрнини ихчам ва гузал ихтиролар эгаллади, улар кўп-жилдлик асарлар қиёфасини белгилайди.

Умрининг сўнги дақиқаларигача И. Икромов ҳаётининг асл мазмуни ўзбек китобига содиқ қолди. Унга узининг бор вақти, фикру зикри, ижодий изланишлари ва қалби ҳароратини бахшида этди.

*Абдумажид
Мабраимов*

Маҳобатли расмлар ижодкори

Ўзбекистон ССР халқ рассоми, СССР Давлат ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги республика Давлат мукофотлари лауреати, профессор Чингиз Аҳмаров ўзининг бетакрор маҳобатли деворий расмлари, кўплаб дастгоҳли рангтасвир асарлари ва нафис китоб безаклари билан ўзбек совет тасвирий санъати тараққиётига алоҳида ҳисса қўшган ва катта хизмат қилган атоқли санъаткордир. У тасвирий санъат ривожига СССР халқ рассомлари Урол Тансиқбоев манзаралари, Раҳим Аҳмедовнинг дастгоҳли расмлари, Ўзбекистон ССР халқ рассомлари Искандар Икромов китоб безаклари, Абдулҳақ Абдуллаев яратган замондошларимиз портретлари каби Чингиз Аҳмаров ўзининг монументал санъат бобидаги асарлари билан ҳисса қўшди. Рассомнинг машҳур деворий расмлар туркумлари, балки бутун ижоди Шарқ миниатюра санъати анъаналари, устод Камолиддин Беҳзод асарларидан илҳомланиш, улардан ўрганиш, уларни замонавий бадиий-эстетик талаблардан, маҳобатли санъат хусусиятларидан келиб чиқиб, қайта яратишга интилиш кучлилиги ва изчиллиги билан яққол ажралиб туради. У ўз асарларида нафис муъжаз расм хусусиятлари, анъаналарини ижодий ривожлантиришга ҳаракат қилган энг биринчи замонавий санъаткор бўлмаса-да, шу соҳада энг баракали, самарали, изчил ва муваффақиятли ижод қилган, асарлари жамоатчилик томонидан тан олинган атоқли ижодкордир. У кўплаб хилма-хил деворий расмлар, дастгоҳли

рангтасвир асарлари, китоб безакларини яратиш билан бирга, «Улуғбек юлдузи», «Икки дил достони» фильмларини яратишда қатнашган.

Чингиз Аҳмаров 1912 йили Урол тоғи яқинидаги Троицк шаҳрида, зиёли оиласида дунёга келди. Унинг отаси Абдураҳмон Шарқ мамлакатлари, айниқса Урта Осиё халқлари тарихи, маданияти, санъати ва адабиётига жуда қизиққан, Туркия, Саудия Арабистони, Миср ва бошқа мамлакатларга саёҳат қилган одам эди.

1927 йили Аҳмаровлар оиласи Урта Осиёга кўчиб келиб, аввал Қарши, сўнгра Самарқанд шаҳрида яшади. Бу вақтда Чингиз Пермь шаҳрида тузилган махсус бадиий билим юртида таълим олар, таътил кунларини Ўзбекистонда ўтказарди. Бу ердаги одамларни, ҳаётни, ўтмишдан қолган меъморчилик ёдгорликларини жуда қизиқувчанлик билан ўрганарди. Ёш рассом ўқишни битириб келиб, Самарқанд шаҳрида ижод қилаётган бир гуруҳ санъаткорлар П. Беньков, А. Сиддиқий, О. Татевосьян ва бошқалар билан ёнма-ён ишлаб ўз бадиий маҳоратини ўстиради. Самарқанддаги илк ижодий жараён, ўзидан катта ва малакали рассомлар билан мулоқотда бўлиш ёш санъаткорда яна ўқиш билимини ошириш истагини уйғотади.

1935 йили Чингиз Аҳмаров Москвадаги Олий бадиий институтга ўқишга кирди. Уни тугатгач, институт қошидаги аспирантурани ҳам битириб чиқди. Институтдаги муаллимларнинг аксарияти атоқли совет рассомлари, санъатшунослари бўлиб, улар совет

тасвирий санъати тараққиётига алоҳида хизмат қилган кишилар эдилар. И. Грабарь, В. Фаворский, Н. Чернишев ва бошқалар раҳбарлигида Чингиз Аҳмаров рассомлик сирларини қунт билан урганди, жаҳон тасвирий санъати тарихи, улуғ рус реалист рассомлари ижодини янада мукамалроқ ўзлаштирди, уларнинг таъсирида ёш рассомнинг дунёқариши бойиб, шаклланиб боради.

Эллик йилдан ортиқ ижоди давомида Чингиз Аҳмаров кенг жамоатчиликка манзур бўлган, турли мавзу ва соҳалардаги кўп ва хуб асарлар яратди. Буларнинг ҳаммасига хос умумий бир хусусият уларда муштараклик, яхлит услуб, бадиий-эстетик принцип мавжудлигидир. Бу ҳам бўлса, бизнинг фикримизча, асарлардаги чизиқлар назокати, ранглар уйғунлиги, тарҳининг мукамаллиги, образларнинг кутаринки, шоирона руҳида бўлиб, улар ҳаётни, кишиларни янада гузалроқ, олижаноб ва яхшироқ бўлишга ундайди.

Чингиз Аҳмаров ижодий принциплари, ҳаётининг позицияси жиҳатидан Искандар Икромовга жуда ўхшайди, уларнинг ижоди бири китоб безаги, бири маҳобатли деворий расм яратиш бобида ҳамма ҳам ва яқин туради. Икки забардаст ижодкор маълум даражада ўз асарларида ўтмиш мусаввирлари, наққошлари ва китобат санъати аҳли ижодий мероси ва анъаналарини замонавий санъат талабларидан келиб чиқиб, ривожлантирдилар ва бу соҳада катта муваффақиятларни қўлга киритдилар. Шунинг учун ҳам, уларнинг асарлари халқимиз учун тушунарли, яқин ва қадрлидир.

Ўтмиш мусаввирлари ижодий мероси, анъаналари таъсирида яратилган энг биринчи ва ёрқин асарлар сифатида Чингиз Аҳмаров томонидан Неъмат Қўзибоев билан ҳамкорликда Алишер Навоий номли Ўзбек Давлат Академик Катта театр залларини безаш учун 1944—1947 йиллари чизилган нафис ва дилбар маҳобатли деворий расмларни кўрсатиш мумкин. Бу расмлар ёш ижодкорга дастлаб шуҳрат келтирган, уни элга танитган йирик асари бўлиб, уларда улуғ ўзбек шоири ва мутафаккирининг барҳаёт инсонпарварлик гоёлари сингдирилган «Хамса» туркумидаги тўрт дoston «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» мазмунидан олинган энг муҳим воқеалар тасвирига бағишланган. Айтиш керакки, расмлар сюжети

жуда талабчанлик билан танланган эди.

Расмларнинг бирида «Айн ул-ҳаёт» чашмасидан «Баҳр ун-нажот» ариғига сув очган Фарҳод қўли кўксига, севгилиси Ширинни қарши олмоқда. Янги «Баҳр ун-нажот» яъни, нажот ариғига қараб очилган сувнинг равон оқишидан беҳад шод бўлган Ширин юзидаги парда — бурқабсини олиб, Фарҳодга ўз миннатдорчилигини изҳор қилмоқда. Бутун халқ нажот ариғига сув очилганидан, асрий орзуси ушалганидан беҳад хурсанд ва шод. Ҳўеки, шоир тасвирлаганидек:

Халойиқ ичра гавго тушти ҳарён,
Улус ичра алоло тушти ҳарён.

Бу ажойиб манзара даҳо шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги энг муҳим воқеага бағишланган бўлиб, у расмда юксак маҳорат билан тасвирланган. Рассом фойдаланган нафис ранглар уйғунлиги, нозик ва оҳангдор чизиқлар, фон учун танланган нақшинкор бино кўриниши, қийғос гуллаган дарахт шохлари, кишилар кийимларидаги безаклар ва расм четидаги ганч нақшлар барчаси асосий воқеа — янги нажот ариғига «Айн ул-ҳаёт» чашмасидан сув очиш маросимини жуда кутаринки руҳда, хурсандчилик билан ўтказилаётгани, кишилар ҳис-ҳаяжони ва шоду хуррамлигини ёрқин ифода этишга хизмат қилади. Бу расмдаги шоирона лирик кайфият, нафис ва жозибали рангларнинг ўзаро мутаносиблиги, ҳар бир деталнинг аниқ тасвирланганлиги, асар тарҳининг пухталиги, чизиқлардаги нозиклик атоқли рассомнинг театрдаги барча асарлари учун характерлидир.

Бошқа бир расмда «Лайли ва Мажнун» достонидаги, жамият нуфузлари томонидан рад этилган, пок муҳаббати туфайли даштга чиқиб кетиб, жониворлар ва табиат билан ҳамдард бўлган Қайснинг олдига севгилиси Лайлининг бориши, уларнинг учрашув ҳолати акс эттирилган. Ошиқларнинг ушбу висол — учрашув они Алишер Навоий томонидан беқиёс эҳтирос билан куйланган. Воқеа рассом мўйқаламида эса, ўз характеридан ёки маҳобатли расм хусусиятидан келиб чиққан бўлса керак, бир оз бошқача талқин этилиб, у ҳазин, лирик ва интим оҳанг касб этган.

Яна бир расм «Сабъаи сайёр» достони бош қаҳрамонлари Баҳром ва Дилоромнинг овдаги баҳсига, бошқаси эса «Садди Искандарий» досто-

нига бағишланган бўлиб, унда Искандарнинг ёвуз кучлар тимсоли Яъжуз ва Маъжуздан халқни ҳимоя қилиш учун улкан девор қурдираётгани тасвирланган. Барча расмлардаги умумий нафислик чизиқлар назокати катта залдаги ажойиб ганч безакларига жуда монанд тушган.

Алишер Навоий асарларига, хусусан дostonларига деярли беш аср давомида мусаввирлар, наққошлар, хаттотлар ва китобат санъати аҳли қайта-қайта мурожаат қилганлар, улардаги илғор ва тараққийпарвар ғоялардан илҳомланиб, таъсирланиб ҳамда руҳланиб жуда кўплаб ва турли савиядаги бадиий расмлар, нақшлар яратганлар. Уларнинг бир қисми «Алишер Навоий дostonларига ишланган расмлар» (Тошкент, 1970) номли терма ва «Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар» (Тошкент, ЎзКП МК нашриёти, 1981) номли альбомларда чоп қилинган. Бу ажойиб китобат санъати намуналари шоир асарлари асрлар давомида илҳом манбаи бўлиб келганини кўрсатади.

Театрдаги деворий расмларда рассом қатор ўтмиш мусаввирлари томонидан қайта-қайта мурожаат қилинган анъанавий мавзуларни танлаб олган бўлса-да, баъзи уринларда уларнинг ижодий ютуқларидан ўз меъёрида ва жойида фойдаланиш билан бирга, образлар талқинида, воқеаларга муносабатда бутунлай янгича йўл тутди. Натижада шоир дostonларидаги анъанавий мавзулар Чингиз Аҳмаров мўйқаламида янгича талқин қилинди. Бизнингча, бу деворий расмларда Алишер Навоийнинг замонамизга ҳамоҳанг ўлмас ғоялари — меҳнат ва муҳаббат, тенглик ва адолат тўғрисидаги орзулари Улуғ Ватан урушидан кейин вайрон бўлган шаҳар ва қишлоқларни тиклаётган ғолиб совет халқининг яратувчилик фаолиятига мос бўлиб кўринади. Гуёки, шоир беш аср муқаддам тараннум қилган илғор ва тараққийпарвар ғоялар ўзбек совет рассоми асарларида янги оҳанг, янги жило ва сайқал топгандай.

Чингиз Аҳмаров театр деворларига расм ишлаш жараёнида улуғ шоир асарларининг бир умрлик мухлиси бўлиб қолди ва кейинги фаолиятида ҳам уларга қайта-қайта мурожаат қилди. Айни Алишер Навоий асарларига ва унинг даврига бағишланган деворий расмларда ва дастгоҳли асарларида ўша давр улуғ миниатюристи устод Камолiddин Беҳзод ва унинг шогирд-

лари ижоди таъсири яққол сезилиб туради.

Театр деворидаги расмлар Совет Иттифоқидаги кенг мутахассислар томонидан тан олинди, рассом бионинг бошқа яратувчилари академик А. Шчусев, наққошлар уста Ширин Муродов, Тошпўлат Арслонқулов ва бошқалар қаторида биринчи даражали СССР Давлат мукофотида сазовор деб толилган. Ҳақли равишда бу ажойиб расмлар ўзбек совет тасвирий санъати тўғрисидаги кўплаб фундаментал тадқиқотларда ўрганилмоқда, таҳлил этилмоқда ва махсус альбомларда қайта-қайта эълон қилинмоқда.

Алишер Навоий номли Адабиёт музейининг катта залидаги шоир шеъриятига бағишланган расмлар ҳам атоқли рассом ижодида (шогирди Тўхтабек Соипов билан биргаликда яратган) алоҳида урин тутди. Бу ўнта расм лавҳаларда ўзбек тилида «кўб ва хўб» шеър айтгон» беназир Алишер Навоий шеъриятининг мавзу доираси кенглиги, юксак бадиий савиясини намоиш этадиган ғазаларидан олинган байтлар мазмуни акс эттирилиб, улар шоир маънавий-бадиий олами мазмунан бой, юксак ижод маҳсули эканлиги ва инсонпарварлик ғояларини тараннум этилиши яна бир карра, тасвирий санъат образлари воситасида таъкидланади. Расмларда шоирнинг ажойиб байтлари рассом мўйқаламида янгича ифода ва таъсир кучига эга бўлгандай кўринади.

«Навоий шеърияти» номли расмларда Чингиз Аҳмаров ўтмиш мусаввирларининг яна бир анъанаси, хаттотлик ва рассомликнинг ўзаро ҳамкорлигини тиклади. Бу расм лавҳаларда ягона композицион мавзу асосида яратилган бўлмай, ҳар бири алоҳида-алоҳида, мустақил мазмунга эга шеърий парчаларни тасвирлашга бағишлангандир. Лекин ҳар бир мустақил лавҳа расмлар қадимий миниатюра санъати анъаналарига биноан ягона, умумий фонда яхлит асардай, катта полотнодай туюлади. Қолаверса, уларни умумий услуб ва шоир шеърияти бирлаштириб тургандай. Ҳар бир лавҳа расм Алишер Навоийнинг энг яхши ва характерли ғазалларининг матлаъси — биринчи бошлангич байтининг мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Дид билан танлаб олинган ўнта ғазал бошланиши ҳам шоир шеърияти нафақат кўплиги, балки

Шарқшунослик институтидаги эпик деворий расмлар Чингиз Аҳмаров шоғирлари Тўхтабек Соипов, Жавлон Умарбеков, Баҳодир Жалолов билан ҳамкорликда яратган барча маҳобатли асарлар ичида кенг куламлиги, воқеаларга бойлиги, қаҳрамонлар кўплиги ва юксак маҳорат билан яратилганлиги билан ажралиб туради. Уларда ижодкор ҳаёт фалсафаси, тарих яхши ва ёмон воқеалар силласидан иборат, доим эзгулик голиб келади, деган гоёни тасвирлайди. Расмларда ҳам доимий ўзгариш, ривожланиш лавҳалари — тинчлик, инсон ҳаётининг гўдаклик, йигитлик чоғлари, босқинчилик урушлари, яна қайта қуриш, яратиш манзаралари акс эттирилган. Ижодкор асосий фикрини, гоёсини бир неча ҳаётӣ воқеалар, кўплаб қаҳрамонлар, кишилар фаолияти орқали кўрсатган. Ушбу деворий расмлар тўғрисидаги санъатшунос А. Умаров фикрида ҳам уларда Шарқ миниатюра таъсири, анъаналари мавжудлиги алоҳида қайд қилинади¹.

Москвалик санъатшунос В. Н. Докучаева Чингиз Аҳмаровнинг Шарқшунослик институтидаги деворий расмларда яратган нуроний донишманд мўсафидлар сиймоларини Ғарб Уйғониш даври атоқли намоёндаси Микеланджело тасвирлаган пайғамбарлар образлари билан тенглаштиради². Бу бежиз эмас, албатта.

Чингиз Аҳмаровнинг сўнги йилларда яратган йирик маҳобатли асарларидан бири В. И. Ленин номи Тошкент метрополитенининг Алишер Навоий номи бекатининг безакларидир. Ушбу ишнинг атоқли рассомга топширилиши ҳам унинг улўғ шоир ижодини тасвирий санъатда ифодалашда тўплаган катта тажриба ва хизматини тан олиниши деб тушуниш мумкин. Бу асарларни рассом ҳайкалтарош Аҳмаджон Шоймуродов, тажрибали кулол Аҳмад Аминов, ёш рассомлар Икром Қажумов, Умар Маматбоев, Саъдулла Маматхоновлар билан ҳамкорликда яратган.

Метро станцияси кираверишида кишини Алишер Навоийнинг нуроний сиймоси қарши олаётгандай. Унинг икки тарафида, унғ ва чап

томондаги бештадан деворий лавҳаларда шоир шеърияти қаҳрамонлари образлари буртма расмда акс эттирилган. Уларнинг аксарияти бевосита улўғ шоир шеърларидан руҳланиб, илҳомланиб яратилган бўлса, баъзилари умумлашма образлардир. Бу лирик қаҳрамонлар сиймоси билан танишар экан, киши беихтиёр Алишер Навоий шеърларини эслайди. Мана шоирнинг маҳбубасини тасвирини яратишга интилаётган мусаввир. Унга қараб Алишер Навоий:

Юзидек мумкин эрмас, эй мусаввир чекма
заҳматким,
Қуёш журмин қушиб ҳал айласанг ранг улғуси
зоё.—

дегандек.

Ёки:

Мусаввиреки қилур куйи гардининг рақамин,
Қуюнғки, кўзга чекай сурма милидек қаламин.

Бошқа бир лавҳа расмдаги гузал маҳбубага қараб, улўғ шоир қуйидаги шеърни битган кўринади:

— Эй кўнғил, яхши икки дунёдин,
Бир назар қилса, санга дилдоринг.

Созанда маҳбуба образи эса Зухро сайёрасининг рамзий сиймосига қиёсланаётгандай:

Зухра йўлида тузиб наво зер,
Мутриблардек бўлиб, миёнғир.

Алишер Навоийнинг шеърияти шунчалик ёрқин образларга бойки, рассомлар улардан энг характерли шеърӣ парчаларда ёхуд, бир неча ғазалларда қайта-қайта куйланган умумлашма қаҳрамонлар сиймоларини яратишган кўринади. Шунинг учун бўлса керак, бир лавҳа расми кўриб, улўғ шоирнинг бир неча бири-бирига яқин келадиган ёхуд ўхшайдиган шеърӣ парчаларни ёдга олиш мумкин. Мана, мисол учун қийғос очилган гуллар ва шаъмга қиёсланаётган маҳбуба сиймосини олиб кўрайлик. Расми кўргач, Алишер Навоийнинг:

¹ А. Умаров. Чингиз Аҳмаров. Ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида очерк. Тошкент, Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 49—53-бетлар.

² Чингиз Аҳмаров. Образы Востока. Альбом. Автор текста и составитель В. Н. Докучаева. Москва, «Советский художник», 1984.

Жонни жанон истаса, қилмоқ тааллул хуб эмас,
Найласун жон, улки булғай, сен киби
жанона хуб,—

байти асосида яратилган дейиш ҳам мумкин. Ёхуд:

байтини ҳам эслаш мумкин.

Ижодкорлар ҳар бир образ, ҳар бир ашёни яратишар экан, ундан фойдаланишда бевосита улуғ шоир шеърятига, уша даврда ижод этган миниатюристлар асарларига мурожаат қилишган, уларнинг дунёқарашини, диди, орзу умидлари ва бадиий-эстетик оламини очишга, улардан ижодий фойдаланишга ҳаракат қилганлари яққол сезилиб туради. Бу айниқса, кийим-кечак тарзи, ашёлар, бино нақшларида ижодкорлар маълум даражада Алишер Навоий даври руҳини, уша даврга хос хусусиятларни қайта тиклай олганлигида кўринади. Шунинг билан бирга, расмларда замонамиз руҳи, йигирманчи аср нафаси ҳам уфуриб туради. Улуғ шоир лирик қаҳрамонлари ёрқин сиймолари яратилар экан, рассомлар Алишер Навоий шахсиятини ҳам четлаб ўтмаганлар. Чап томондаги шоир сиймосининг қуйидаги фахрияси асосида яратилган деса бўлади:

Дедим: Назм аҳлининг сарҳайли ким бўлгай?

Деди хотиф:

Навоий бўлгай, улким, сен тилайдурсен агар
бўлгай.

Қизғин ижод билан банд улуғ шоир сиймосини кўрган одам унинг ўзи тўғрисидаги қуйидаги байтини хотирлайди:

Менки эдик йил чекиб гам, тозмадим
хушвақтлик,
Топмаенму умрнинг эдики ўтмиш хушроғи.

Умуман, метро станцияси кириш залидаги улуғ шоир шеърятини қаҳрамонлари сиймолари билан танишиш шуни кўрсатадики, Чингиз Аҳмаров раҳбарлигидаги ижодкорлар гуруҳи ажойиб образлар анжуманини яратилганки, бу жойни шеърят ва нафосат маскани деб атаса бўлади.

Алишер Навоий дostonлари қаҳрамонлари тасвирланган станция асосий зали афсонавий ер ости қасрини эслатади. Юқорида гулдор гумбазлар, баланд устунлар, икки томон деворига нақшинкор гиламлар осилгандай.

Қаср уртасида эса Алишер Навоийнинг «Хамса» тўпламидаги тўрт дostonлар мазмуни асосида яратилган бўртма расмлар жойлаштирилган. Улар ҳам гилам услубидаги

нақшин композициядан иборат бўлиб, марказий доираларда асосий қаҳрамонлар сиймолари акс эттирилган. Унг томондаги деворда «Сабъаи сайёр» дostonи бош қаҳрамонлари Баҳром ва Дилором тасвири туширилган. Ёнидаги расмда эса «Садди Искандарий» дostonи қаҳрамони Искандар ва бош меъмор — муҳандис. Бош меъмор — муҳандис сиймосида ҳам ижодкорлар Алишер Навоийни эслатувчи характерли юз тузилишини тасвирлаган. Бунинг билан ижодкорлар Алишер Навоийнинг ўз давридаги қурилишларга кўрсатган ғамхўрлиги ва амалга оширган кўплаб ободончилик ишларини яна бир карра эслатмоқчи бўлган кўринади.

Чап томондаги деворда «Фарҳод ва Ширин», ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonи қаҳрамонлари тасвири бор. Нажот ариғи битиши муносабати билан уюштирилган базмда Ширин Фарҳодни меҳмон қилмоқда, унга ибo билан шарбат узатмоқда.

Ёнидаги расмда эса Лайли ва Қайснинг даштдаги учрашуви акс эттирилган. Бу воқеа бошқа расмлардагидан фарқли хазин оҳангда, ғамгин йуналишда яратилганки, ошиқ-маъшуқ сиймолари кишида ҳамдардлик ҳиссини уйғотади. Шунинг таъкидлаш ҳам керакки, бу бўртма расмлардаги ҳар бир қаҳрамон ўз характерига мос ҳолатда тасвирланган. Масалан, Баҳром ҳаддан зиёд узига бино қўйган, мағрур. Фарҳод улкан ишларни бажарган камтарин халқ қаҳрамони. Искандар ва бош меъмор образлари ҳам Алишер Навоий дostonидаги қаҳрамонлар характерига мос келади.

Улуғ шоир дostonлари асосида яратилган бўртма расмларни театр биносидаги деворий расмлар билан қиёслаш шуни кўрсатадики, метро қасри ижодкорлари ҳам анъанавий сюжетлардан фойдаланган ҳолда, асосий образлар талқинида характерларини чуқурроқ очишга муваффақ бўлганлар. Шунинг билан бирга, иккала расмлар ҳам республика тасвирий санъатидаги навоийшунослик ҳамда, Шарқ миниатюралари анъаналаридан фойдаланишда янги босқичдир.

Чингиз Аҳмаров ўзи мустақил ва бошқа шоғирдлари билан ҳамкорликда кенг кўламли, мураккаб композицияли, кўп персонажли монументал деворий расмлар қаторида алоҳида, мустақил дастгоҳли рангтасвир асарларини ҳам катта маҳорат ва юксак дид билан яратади. Бунга мисол тариқасида «Алишер Навоий мажлиси»

номли катта полотнони, Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги етти иқлим гузалари тасвири, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги санъатшунослик институти деворидаги расмларни ва бошқаларни эслатиш мумкин. Албатта бу расмларда ҳам Шарқ миниатюра санъати таъсири, унинг анъаналари, хусусан гузал, мукамал инсон сиймосини яратишдаги рассом орзуси, идеалида намоён бўлади.

Санъаткор ижоди хусусида фикр юритилганда кўпчилик санъатшунослар унинг ўтмиш аждодлар бадиий меросидан, миниатюристлар анъаналаридан, жаҳон тасвирий санъати ютуқларидан баҳраманд бўлганлигини қайд этадилар. Лекин бу рассом фақат ўтмиш мусаввирлари тажрибасига таяниб, улар ижодий ютуқларини, анъаналарини айнан қайтаради, деган гап эмас.

Халқимиз тарихига оид расм яратадиган ҳар бир ижодкор ўтмишни, Шарқ миниатюраларини ўрганиши, яхши билиши, ўша даврдаги воқеа-ҳодисаларни ўз ижодий услуби, прин-

ципларидан келиб чиқиб тасвирлайди. Чингиз Аҳмаров ижодида биз худди ана шундай миллий ва жаҳон тасвирий санъати, хусусан миниатюристлар анъаналаридан ижодий фойдаланиш жараёни ва уларни XX аср тасвирий санъати талабларидан келиб чиқиб тараққий эттирганининг шоҳиди бўламиз. Шунинг учун бўлса керак, унинг асарлари кенг жамоатчилик томонидан тан олинган. Унинг тарбиясида санъаткор бўлган ва у билан ижодий ҳамкорлик қилган рассомларни Чингиз Аҳмаров мактаби намоёндалари десак ҳақлимиз. Устоз санъаткор ижодидаги асосий тенденция фақат республикамиз бир қатор рассомлари Тўхтабек Соипов, Жавлон Умарбеков, Темур Саъдуллаев, Шомаҳмуд Муҳаммаджонов, Маъруф Салимов ва бошқалар ижодидагина эмас, балки қардош Тожикистон ва Озарбайжон ёш рассомлари ижодида ҳам намоён бўлмоқда. Бу эса атоқли рассом ижоди фақат Ўзбекистондагина эмас, ундан ташқарида ҳам катта обрўга эга эканлигидан гувоҳлик беради¹.

*Нелли
Зиганшина*

Миниатюрадан илҳомланиб

Шарқ миниатюраси санъати асрлар оша ўзининг ҳаётий жон томирлари билан замонамиз руҳига сингиб, кўплаб мусаввирларимиз ижодига илҳом бағишлаб келмоқда. Истеъдодли мусаввир, туғма талант эгаси Тельман Муҳаммедовга бағишлади. Рассом ҳаётдан барвақт куз юмган бўлишига қарамай жуда кўп мухлису шогирдлар қолдирди.

Тельман Муҳаммедов Тошкент шаҳрида туғилиб вояга етди. У оддий халқ турмуши ва урф-одатларини яхши биларди. У ҳамма билан тил топишиб кетаверар, кўнгли очик йигит эди. Одамлардаги ва ҳаётдаги кулгили жиҳатларни дарров илғаб олар ва шўх ҳангомалари ва ичакузди тасвирларида уларни ўрнига қўйиб ишлата олар эди. Мусаввирнинг ўта кузатувчанлиги ҳаммани ҳайратга соларди. У кўпчилик назарига тушмайдиган хос ҳолатларни нозик илиб олар, ёки аксинча, маълум ҳодиса ёки одам табиати, туриш-турмуши, бошини қимирлатиши ёки қўлларини ёзишидаги ғайритабиий-

ликни пайқарди. Муҳим жиҳатларни ушлаб олиш, асл моҳиятини тушуниб етмагунча тиниб-тинчимаслик унинг яратилажак бетакрор асарларидаги образларнинг тулақонли чиқишини таъминлаган ноёб хислат эди. Иккинчи даражали нарсалар асарда акс эттирилмас, бир ўтиришда, мўйқаламнинг дастлабки тебранишларидаёқ образ туғиларди. Тасвирда ҳамма нарса ўз ўрнини топар, заррача ортиқча чизги топиш амримаҳол эди.

Ҳазил-мутойиба, аскияга мойиллик Тельман Муҳаммедовни ўспиринлигидаёқ «Муштум» билан ошна қилди. Майин, бежирим юмор ва ўткир ҳажв, дўстона ҳазил ва тигдор мубо-

¹ А. Умаров. Чингиз Аҳмаров. Ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида очерк. Тошкент, 1974; Чингиз Аҳмаров. Ўзбекистон санъат усталари. Альбом. Альбомни тузувчи ва сузбоши автори А. Умаров. Тошкент, 1979; Чингиз Аҳмаров. Образы Востока. Автор текста и составитель В. Н. Докучаева. Москва, 1984; Т. Махмудов. Эстетика живописи Узбекистана. Ташкент, 1983.

лага — барчаси долзарб масалаларда чекилган мусаввир асарларида яққол кўриниб турарди. Тельман Муҳаммедов энгил ҳазил-мутойиба билангина эмас, аччиқ таънадор киноя, кесатиқни ҳам ишга солиб, кишилардаги нуқсонларни фош этар, турмушда муомала чоғида ҳам муттаҳамлик, тўрачилик, сохта обрўга нисбатан бефарқ қола олмасди.

А. Н. Островский номидаги Тошкент театр ва рассомлик институтини тугатишига бир йил қолганда, 1968 йили у республика бадий кўргазмасига ўзининг «Кинначи», «Ўртоқлик суди», «Кафе» номли учта график асарини тақдим этади. Шу-шу у республика, Бутуниттифоқ ва халқаро кўргазмаларига қатнашадиган бўлди. Кўргазмаларда К. Чуковскийнинг «Доктор Айболит» (1969), Фафур Ғуломнинг «Шум бола» (1969), «Ўзбек халқ эртаклари» (1970—1971), «Афанди латифалари» (1970—1971), Мирмуҳсиннинг «Меъмор» (1975) китобларига чизган ишлари, шунингдек «Онам портрети» ва «Автопортрет» (1971—1975) асарлари намойиш этилди.

Фафур Ғуломнинг «Шум бола» повестига чизган асарларида рассомнинг ўта ижтимоий ҳушёрлиги, қувноқ ҳазилни ёқтириши, хушчақчақлик хислатлари «мана мен» деб турарди.

Ургимчак тўридек нозик чизгилар оппоқ саҳифа узра майин таралар экан, кишилар пайкари ёки ашёлар шакли намоеън булар эди. Рассом энгил сиёҳқалам билан кифояланар, тасвирнинг ёруғлик ёки соя томонларига аҳамият бермасди. Мақсад — тасвирнинг перспектив қурилиши ҳам эмас. Бу билан китоб расмлари сифатига ҳам путур етмайди, аксинча, китоб шундай расмлар билан безатилиши лозимлигига қаноат ҳосил қиламиз. Тельман Муҳаммедов асарларида биз унинг турмуш таассуротлари, кузатишларини кўп учратамиз. Аммо улар бадий асар мавзусига тааллуқли, уни тўлдирадиган, чуқурлаштирадиган бўлади. Баъзан мусаввир асар мавзусидан ташқари чиқади, унга талқин руҳини, киноя ва некбинликни беради.

Китоб муқоваси, зарварақ ва расмларида рассом турли ҳаёт шароитларида, турлича одамлар даврасида болани тасвирлар экан, унинг образини янада бўрттиради. Зукколик, топқирлик, турмуш тасодифларига дуч келганда ҳам қизиқчиликка мойилликни йўқотмайдиган «шум бола» образига мусаввир катта ҳурмат туяди,

ҳамдардлик ва киноя билан муносабат билдиради. Эшон, бой, дарвешлар, бангиларнинг образлари таъкидан ҳажвиёна чекилган.

Турли асарларга чеккан иллюстрацияларида мусаввирнинг ўткир ижтимоий ҳушёрлиги билан қувноқ латифа, юморга мойиллик қоришиб кетади. Расмлари маънадор ва пурифода. Ҳажвий иқтидор ва маҳорат эгасигина шу тахлит сатирик образлари ғайритабиий уйдирма туюлмасдан, воқеа-ҳодисанинг ўзидан келиб чиқадиган таъсирчан тасвирлар чека олади. Бундай пайтларда Тельман Муҳаммедовнинг муболағали ҳажв услуби чегарали. Унинг мўйқалами хўппасемиз чеҳрани чекиб, мўйлов бурами билан кўз йиригини сал ўзгартириб, жуссасини бошқачароқ қийшайтирсаяю, кўз илғамас қўл силтовини ифодаласа бўлди — образ ўзининг яп-янги қирралари билан кўзга ташланади ва сизни жилмайишга ундайди, завқ бағишлайди.

Мусаввирнинг халқ табиатини, урф-одатларини чуқур билиши Афанди латифалари ва ўзбек халқ эртакларига чизган рангли расмларида намоеън бўлди. Бу асарлар бутуниттифоқ, В. И. Ленин таваллудининг юз йиллиги ва СССР ташкил топганининг эллик йиллигига бағишланган халқаро кўргазмаларда, шунингдек, Германия, Венгрия, Чехословакия ва Муғилистондаги кўргазмаларда намойиш этилди.

Мазкур асарларда Тельман Муҳаммедов истеъдодининг муҳим қирраси — халқ ижодкорлиги ва миниатюра санъати анъаналарига садоқати намоеън бўлди. У чеккан суратларнинг тасвир воситаси оддий ва табиий, тасвирланаётган бадий асар услубидек одми. Мусаввирнинг истеҳзоли топилдиғи тигдор, шунингдек халқ ижоди дурдоналарига хос некбинлик, ҳаётийлик руҳи билан суғорилгани туфайли жозибали. Тельман Муҳаммедов асарлари муҳим ахлоқ тушунчаларига даҳлдор, баъзи «қаҳрамон»ларини бошқалар билан биргаликда қораласа, ҳақнинг ёлғон устидан ғалабасини, олижаноблик, саховат, беғаразлик тантанасини бўрттиради. Персонажлар тавсифида мусаввирнинг ўз шахсий муносабати яққол сезилиб туради.

Миниатюра анъаналаридан келиб чиқиб, Тельман Муҳаммедов ўз асарларида унинг сержило рангларда бадий таассуротини тиниқ ва ёрқин бўёқлар жозибасини, шакллар аниқ-

лиги ва ҳаракатларнинг эркин маромини сақлашга интилади. Бундай асарларида унинг ранглар жилосини уйғунлаштирувчи уста рассом эканлигини кўрамиз.

Тельман Муҳаммедов асарларида биз миниатюра тасвирий санъати анъаналари мавжудлигидан ташқари, унинг бу санъатга чексиз меҳри, уни нозик ҳис қила олиши ва тушунишини туямиз. Бир куни у ўтмиш мусаввирларининг перо эмас, мўйқалам ишлатганлари, уни тик ҳолда тутиб ҳайратомуз асарлар ярата олганликлари ва усулларини билиб олади. Ўзи ҳам шу даражада маҳорат касб этишга бел боғлайди. Тинмай машқ қилади. Бу мушкул ва шарафли услубни ургана бошлайди. Лупа ёрдамида мўйқаламнинг нозик нуки билан чекилаётган тасвирнинг ўргимчак тори каби ингичка деталларини чиза оладиган бўлди. Мўйқалам энди унинг қўлида мўжизалар ярата бошлади.

Бундай иштиёқда мусаввир табияти, ўз касбига ўзини бутунлай бағишлай олиш хислатларини кўрамиз. У ўз ижодига ўта талабчан эди. Образни ўз ички шуури билан тасаввур қилиб, уни тасвир этмаса тура олмайдиган чоқдагина қўлига мўйқалам оларди. Шуурда етилган нарса ташқари чиқишни талаб этарди. Шунда мусаввир бир нафасда, ҳордиқни ҳам унутиб саҳифаларни тўлдиришни бошлар эди. Тельман Муҳаммедов ҳеч қачон ўзига эрк бермасди. Иши ўзига ёқмай қолса, қаттиқ хафа булар, ишнинг шошиличилигидан қатъи назар қайта-қайта чизаверарди. Унинг учун ҳар бир асар ижодий саналар ва уни улкан масъулият ҳисси билан ижод этарди. Эҳтимол, касбдошлари, дўстлари унинг одилона ва ҳаққоний эътироз ва танбеҳларга қарамай, гапини ерда қолдирмасликлари ва қадрлашларининг ҳам боиси шундадир.

Тельман Муҳаммедов поғонамапоғона ўтмиш мусаввирлари ижод сирларини, миниатюралар қурилишидаги ранглар уйғунлиги, образларнинг ифодаланиши, нафис ижроси, ифодавий воситалар гармониясини эгаллади. Ўрта аср мусаввирлари сингари энг майда деталларгача эътибор билан чеккани, тасвир композициясидаги ҳар бир буюмни «гапириб» юборгани, ҳис-туйғуга, маънога тўлиқлиги, такрорланмас ва типик муҳит ярата олганидан ҳайратга тушиб, унинг асарларини соатлаб томоша қилиш мумкин.

Асардан асарга ўтар экан Тельман

Муҳаммедовнинг миниатюра санъати сирларини яхши ўзлаштираётгани, уларни моҳирона амалда қўллаётгани сезиларди. Афанди латифаларига чекилган дастлабки откриткалар напшида унинг тасвир тили ёрқин бўёқлар, рангли саҳналар муқоясасига асосланган эди. Кейинроқ чекилган нусхаларида, шунингдек, ўзбек халқ эртаклари напшига ишлаган тасвирларида миниатюра санъатига хос шу хислатни сақлаб қолди, бироқ муайян рангли саҳна тасвирида у нимранглар жозибасини намойиш эта олди, нозик жилоланишлар ясай олди.

Миниатюра санъати намояндаларига эргашиб атроф-муҳит, бинолар, бино ичкараси безаклари, кийимлар ва турмуш икир-чикирларини эътибор билан чизди. Айни пайтда унинг асарларида замонавий санъаткор қўлини ҳам кўрамиз, улар жонли, яъни миниатюра санъати қоидаларига ҳозирги замон кишиси идроки билан ёндошгани эътиборга лойиқ. Миниатюрлардаги сингари гавдалар мавзунлиги, тасвирнинг бир текисликда ифода этилиши, ранглар ва чизгилар гармонияси, композициянинг поғонавийлигига қарамай Тельман Муҳаммедов асарларида замонавий талқин мавжуд. Бундай ҳол персонажлар тавсифидан келиб чиқади. Улар эртаклардагидек, баъзан ҳаётий ҳолатларда бир оз ҳажв, ҳикоя аралаш тасвир этилган жонли оламлардир. Мусаввир уларнинг ҳар бирини ўзига хос ташқи кўринишда, туриш-турмушида тасвир этар экан, ҳар бирини такрорланмас ва белгили қилиб қўяди. Тасвирдаги воқеа кечаётган ҳолат тўғрисида ҳам, шу фикрни айтиш мумкин. Агар бу ҳовли бўлса, ўзбекларга хос ҳовли кўриниши — настак паҳса уйлар, деворлар, тандир ва ёнида тайёр ўтинлар, нақшин эшик ва ҳоказолар, булар тасвири миллий руҳ ва халқ ҳаётининг хазон билмас тароватини беради. Агар мусаввир бошқа тахлитдаги эртак, персонажлар иштирокидаги ҳолатни, амалдорларни тасвирламоқчи бўлса, томошабинни уларнинг ҳаёт тарзини, одатини майда-чуйдасигача ифодалашга интилади, бу ерда ҳамма нарса дабдабали, безаклари бой, бўёқлар чарақлайди.

Шундай қилиб, мусаввир лўнда ва умумлашма тасвирлардан ўз изланишларида схематик образлардан чуқурроқ ва батафсилроқ тавсиф-тасвирларгача бўлган йўлни босиб ўтди.

Вафотидан сал бурун, 1975 йили Т. Муҳаммедов «Автопортрет» яратди. Унда ракурс танлаш, тасвирнинг саҳи-

фада жойлашуви, буюқлар муносабати, миниатюрага хос ҳафсала ва моҳирлик билан чекилганлиги, ҳаққоний ифода ва образнинг психологик тавсифини жонли яхлитлаштира олди. Эшик тирқишидан кичик устахона куринади. Унда дераза ёнида кичик стол ёнида кукимтир жинсий кийган мусаввир ултирибди. Бир оз бурилиб, бизга жилмаяди. Кузлари қувлик билан қисилиб турибди. Оғзи ярим очик, гуё мусаввир бир кулгили латифани айтиб бўлди-ю, энди мўйқалам олиб бизга ниманидир чекиб беради. Жонли, ҳаракатчан бир ҳолатда уни билганлар хотирасида қолган.

Т. Муҳаммедов асарларига ҳар гал дуч келганимизда бизга кутилмаган янгиликлар бахшида этади, биз учун некбинлик, яхшиликка ва адолатга ишонч сари етакловчи узига хос байрам булади.

Т. Муҳаммедов истеъдоди ёрқин, тугма ва чуқур миллий руҳдир. Унинг ижоди Ўзбекистон санъатида

муҳим ҳодисадир. Аслида у Ўзбекистон замонавий графикасидаги бутун бир йўналишга асос солди. Унинг ижодий изланишлари изсиз кетмади. Мусаввир ҳаётлиги чоғидаёқ унга хайрхоҳ ва бирдамлик қилувчи рассомлар пайдо бўлди, ҳозир ҳам кўпчилик график рассомлар унинг ижодига мурожаат этадилар.

Шуниси қизиқки, бундай рассомлар яратган асарлар миниатюра санъатига хос белгиларга эга бўлиб, бу таъсир Т. Муҳаммедов ижодий лабораторияси орқали ўтгандек. Баъзида уста мусаввир санъати услубига эргашиб яққол сезилиб туради. Қай даражадалигини айтиш амримаҳол бўлса ҳам, бу бор гап. Аниқки, ҳар бир рассом ўз ўтмишдоши ижодига мурожаат этар экан, ҳар қалай санъатда ўзича бир сўз дегиси келади, ундан бирор янгилик кутамиз. Муҳими, юзаки ухшатма асар бўлиб чиқмаслигида, ҳодисани чуқур англаб, янги-янги қирраларини ва имкониятларини кўрсата билишда.

*Чингиз Аҳмаров,
Абдумажид Мабраимов*

Миниатюра санъатимизни тиклаб

Ҳозирги ўзбек тасвирий санъатининг ўсиши ва тараққиётида замонавий изланишлар, ўтмишнинг машҳур ижодкорларининг ютуқларига таяниш, уларни ривожлантириш гоёлари яққол сезилади. Бу ривожланишда Европа классик санъати, улуг рус реалист рассомларининг анъаналари, атоқли совет ижодкорларининг тажрибалари ҳамда шарқ миниатюра санъати ютуқларидан таъсирланиш ва замонавий изланишлар муҳим аҳамиятга эга. Лекин шу кунгача ўзбек халқининг замонавий тасвирий санъатида шарқ халқларининг умумий, муштарак маданий мероси бўлган бой миниатюра санъати анъаналари муносиб жой олмаган.

Ваҳоланки, бундоқ уйлаб кўрилса, санъатнинг баъзи соҳаларида, хусусан ҳозирги ўзбек совет бадиий адабиётида классик адабиётдаги традицион жанрлар — ғазал, рубоий, дoston, ўзбек совет музыкасида — мақом, лапар кабилар энг замонавий жанрлар ва турлар қаторида яшаб келмоқда. Улар совет халқининг фидокорона

меҳнатини куйлашга, кишиларимиз орзу умидларини, ҳис-ҳаяжонларини, кечинмаларини бадиий шаклда акс эттиришда, ҳозирги давримизни тасаввур қилишда муваффақиятли хизмат этиб, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимизнинг ажралмас қисмига айланган.

Албатта, бутун дунёни ўзининг юксак маҳорати билан ҳайратда қолдирган моҳир мусаввирларнинг санъат хазинасига қўшган муносиб дурдоналари бўлмиш — Шарқ миниатюрасининг таъсирини айрим ўзбек совет рассомларинигина ижодида, қай бирларининг эса баъзи асарларидагина қисман кўриш мумкин эди.

Ўрта Осиё халқлари тасвирий санъати тарихида миниатюра ёки қадимги нодир қўлёмаларни зийнатлаш учун яратилган нафис мўъжаз расмлар жуда катта урин тутуди. Бунинг кейинги йилларда совет санъатшуносларининг олиб борган йирик тадқиқотлари, эълон қилинган қатор рангли альбомлар ҳам яна бир карра тасдиқлайди.

Шарқ миниатюра санъатини урганишдаги совет олимлари ва санъатшунослари Б. В. Веймарн, Г. А. Пугаченкова, С. И. Тюляев, О. Ф. Акимушкин, А. А. Иванов, О. И. Галеркина, Н. В. Дьяконова, Т. В. Грек ва бошқалар 1960—70-йиллар давомида самарали ва салмоқли натижаларга эришдилар. Жумладан, Ленинград шаҳридаги жаҳонга машҳур хазиналар бўлиши М. Е. Салтиков-Шчедрин номли Давлат халқ кутубхонаси, Давлат Эрмитаж, СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти Ленинград бўлими, Москвадаги Давлат Шарқ халқлари санъати музейларидаги Шарқ миниатюра санъатининг энг нодир ва ноёб намуналарини альбом ҳолида чоп эттирдилар. Улуғ шоир ва мутафаккирлар Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур асарларининг муътабар қўлёзмаларига ишланган нафис муъжаз расмларнинг ажойиб намуналарини юксак матбаа савиясида рангли альбом сифатида эълон қилиниб, кенг жамоатчилик, барча гўзаллик, нафосат мухлислари маънавий мулкига айлантирилди.

Етмишинчи йилларда, хусусан улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий туғилган кунига 525 йил тулишини нишонлаш муносабати билан яратилган аксарият тасвирий санъат асарларидан ташқари, рассомлар Тўхтабек Соилов, Жавлон Умарбеков, Иван Кириакиди, Темур Саъдуллаев, Абдуоқи Фуломов, Темурғолиб Жамолиддинов ва бошқалар ижодида ҳам миниатюра санъати анъаналарига мурожаат қилиш сезиларли даражада кучайган эди.

Безакчи рассом Михаил Воронский бир неча йиллар давомида Алишер Навоий номли Давлат Адабиёт музейи, Ойбек номли Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Андижон адабиёт музейлари учун кўплаб нодир миниатюраларни икки барабар ва ундан ҳам катталаштириб нусхаларини яратди, ўзича Мавлоно Лутфий, Мирзо Бедил портретларини ижод қилди, ҳамда машҳур кулол Муҳитдин Раҳимов билан бирга миниатюраларни сополга ўтказиш бўйича ҳамкорликда тажрибалар олиб борди. Бора-бора рассом ўзи ҳам мустақил Шарқ миниатюраси ва китобат нақшларидан келиб чиқиб, мустақил нақшлар ҳамда миниатюралар ярата бошлади. М. Воронский асарлари айнан миниатюранинг ўзи эмас, аммо улар Шарқ

миниатюра санъати, устод Камолиддин Беҳзод ва ўтмиш мусаввирлар ижодини тарғиб қилишда жуда катта маъруфий роль ўйнамоқда.

Гарчи Шарқ миниатюра санъати тараққиёти ютуқларини ижодий ўзлаштириш жараёни аллақачон бошланган бўлса-да, ҳозирги ўзбек совет тасвирий санъатида бу масала бутунлай ҳал қилинган дейиш қийин. Хусусан, ўзбек совет рассомлари олдида халқимиз тарихи, адабиёти ва маданияти тараққиётини бугунги кун нуқтаи назаридан тасвирий санъат асарларида ёритишда қатор ижодий муаммолар мавжуд. Бу ҳам бўлса, халқимиз тарихи, адабиёти ва маданияти тараққиётини илк манбалардан кенг ва пухта ўрганиб, замонавий тасвирий санъатнинг юксак талабларига тўла жавоб бера оладиган муносиб асарларда акс эттиришдир. Мана шундай муҳим муаммога дадил киришган умидли ёш рассомлардан бири Шомаҳмуд Муҳаммаджоновдир.

Аксарият рассомлар Шарқ миниатюра расм санъатидан безаксифат шаклларнинг ўта ихчамлигини, тарҳига хос хусусиятларни, ҳар бир деталнинг аниқлиги, соф ва ёрқин рангларнинг ажойиб гармонияси, кўтаринки руҳдаги образлар силсиласи, бадий услубини ўзлаштиришга ҳаракат қилган бўлсалар, Ш. Муҳаммаджонов эса, ўтмиш мусаввирларининг нафис муъжаз расм яратиш жараёнини айнан қайта тиклашга ҳаракат қилди ва бу соҳада муваффақиятли ижод қилмоқда. Йўл-йўлакай у атоқли миниатюристлар маҳорат сирларини ҳам ўрганиб бормоқда. Натижада, бугунги кунда Ўзбекистонда Шомаҳмуддай Шарқ миниатюра мактаблари тарихи ва услубини яхши билган ва пухта ўзлаштирган миниатюрист-рассомни топиш амри-маҳол.

Ш. Муҳаммаджоновнинг Шарқ миниатюрасини яратиш жараёнини қайта тиклашда унга озарбайжонлик йирик санъатшунос олим, профессор Одил Юсуф ўғли Қозиевнинг «Ўрта аср қўлёзмаларининг бадий-техник материаллари» (Баку, 1966, рус тилида) китоби жуда катта ёрдам берди. Чунки озарбайжон олими ўз монографиясида миниатюрочи рассомларнинг расм яратиш жараёнини кўплаб Шарқ қўлёзмаларидаги маълумотлар асосида ўрганиб чиққан эди. Шундай бўлса-да, мазкур китобда баён этилган ўтмиш санъаткорларининг расм яратиш жараёни сирларини амалда ҳаётда синаб кўриш керак эди.

Худди шу мақсадда рассом мустақил форс ва араб тилларини ўрганишга киришди, Шарқ миниатюра расм санъатига оид кўшлаб тадқиқотлар, мақола-ларни мутолаа қилди, альбомларда чоп этилган ва асл нусха нафис муъжаз расм намуналарини синчиклаб кўздан кечирди, ўрганди. Ниҳоят, у қадимги мусаввирлар мўйқалами нозиклигига, рангларининг софлиги ва ёрқинлигига ҳамда бўёқ ва қогоз тайёрлаш сирларини эгаллаб, катта муваффақиятларга эришди. У ҳозир СССР Рассомлар союзи аъзоси, кўплаб асарлари мамлакатимиз ва чет элларда намоиш этилган, унинг асарларини тўққиз чет мамлакат, шунингдек Америка Қўшма Штатлари ва Япония санъат ихлосмандлари сотиб олган, ижоди ва асарлари тўғрисидаги маълумотлар республика газета ва журналларида, марказий матбуот органлари, хусусан «СССР халқ амалий безак санъати» (1985, 11) да ҳам эълон қилинди.

Шомаҳмуд расм чизишга жуда эрта қизиқди. Бола характерида сеҳрли ва ажойиб санъат сирларини эгаллашга катта иштиёқ уйғонди. Илк машқлар бажариб юрган пайтларида унинг қўлига «Жомий асарларига ишланган расмлар» номли миниатюралар альбому тушиб қолди-ю, Шомаҳмуд бир умрга ўтмишнинг атоқли мусаввирлари ажойиб ишларининг мафтунлиги бўлиб қолди. Миниатюра расм санъатининг энг яхши намуналарига бўлган қизиқиш ун уч яшар рассомни ўша вақтда, яъни 1968 йили янги ташкил қилинган Алишер Навоий номли Давлат Адабиёт музейи залларига қўйилган миниатюра расмлари нусхалари ва диапозитивларини янада чуқурроқ ўрганишга ундади. Шомаҳмуд буш вақт топди дегунча адабиёт музейига келиб, соатлаб миниатюраларнинг бетакрор сирларини қайта-қайта синчиклаб ўрганар эди.

Рассом П. Беньков номли республика бадий билим юртини муваффақиятли тугатар экан, диплом иши сифатида қўлёзма китоб яратиш жараёнини акс эттирувчи тўртта миниатюра расм ижод этди ва устозлари олқишига сазовор бўлди. Шомаҳмуднинг миниатюрани айнан қайта тиклашга бўлган уринишларини кўрган малакали рассом М. Воронский ҳам ғоятда ҳайратда эди. Чунки бу рассом қайта кўчирган миниатюра нусхалари Тарих ва Адабиёт музейи залларида томошабинларга эстетик завқ бағишлаб келаётганига қарамас-

дан, у миниатюраларни айнан улчамда такрорлай олмаган эди. Балки у расмларни икки-уч барабар катталаштириб, сувбўёқ технологияси асосида тиклар эди. Миниатюралардан айнан нусха кўчириш, уларни қайтариш мумкин эмаслигини мамлакатимиздаги энг малакали муляжист (нусхачилар) ҳам қайд этган эдилар. Жумладан, марҳум профессор Ҳамид Сулаймон Алишер Навоий номли Давлат Адабиёт музейи учун янги экспонатлар яратиш мақсадида Ленинграддаги энг машҳур муляжистларни йиғиб, Салтиков-Шчедрин номли Давлат Халқ кутубхонасида сақланаётган нодир миниатюралар нусхаларини ҳар қандай маблағ эвазига бўлса ҳам тайёрлаб беришларини илтимос қилганда, улар бу иш қаршисида ожиз эканликларини тан олган эдилар.

Ёш рассом биринчи муваффақиятга жуда эрта эришди. У 1972 йили Чехословакия пойтахти Прага шаҳридаги кўргазмага жўнатган, халқимизнинг мўгул босқинчиларига қарши олиб борган озодлик учун курашини акс эттирувчи икки расми учун ўша кўргазманинг биринчи даражали дипломи билан тақдирланди.

Билим юртининг рангтасвир бўлимини битирган Шомаҳмуд Совет Армияси сафида хизмат қилди, аввал «Совғалар» фабрикасида ва кейинча республика Рассомлар союзи қошидаги халқ санъати «Усто» бирлашмасида ижод билан банд бўлди. Ҳозирги кунда у Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида таъмирчи рассом-миниатюрист бўлиб ишламоқда. Қўлёзма китоб яратиш жараёнини пухта ўзлаштириш бўйича ижодий изланмоқда.

Ш. Муҳаммаджоновнинг ноёб қобилиятини биринчи бўлиб пайқаб, унга маълум вақт мураббийлик ва ҳомийлик қилган киши профессор Ҳамид Сулаймон эди. Унинг маслаҳатига биноан ёш рассом атоқли ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг машҳур «Меҳробдан чаён» романига ишланган унта расм-лавҳалари мутахассислар томонидан маъқул топилиб, Алишер Навоий номли Давлат Адабиёт музейига қабул қилинган ва ўша ерда сақланмоқда. Бу расмларда XIX аср охиридаги ўзбек хонадонига хос хусусиятлар ёрқин акс эттирилган. Қолаверса, уларда Шарқ миниатюрасига хос эпиклик ва кўп планлилик, ҳар бир детални аниқ тасвирлаш, образлар силсиласининг таъсири яққол сезилади.

Ижодининг бошларида «Ёдгорлик» фабрикасида ижод қилган рассом (1976—1981) бир гуруҳ ўз тенгдошлари Маъруф Салимов, Қобил Орифжонов, Миржамол Алимуҳаммедов, Абдуғани Султонов, Ориф Аъзамхужаев ва бошқаларни ҳам Шарқ миниатюра санъати сирларини урганишга жалб қилиб, ўзининг бу соҳада эришган муваффақиятлари билан ўртоқлашди, уларга етакчилик, раҳбарлик қилди. Бу коллектив томонидан яратилган кўплаб совғалар шарқ миниатюраси услубида безатилган бевосита ишлаб чиқаришга тадбиқ этилган, энг яхши намуналари турли конкурс ва кўргазмаларнинг дипломлари ва мукофотлари билан тақдирланган эди.

Шомаҳмуд асарларида шарқ миниатюра санъатининг энг яхши бадиий хусусиятлари — табиатни бир оз идеаллаштириб, ёрқин ва соф рангларнинг ўзаро уйғунлиги, баъзан эса кескин қарама-қарши қўйилиши, жуда нозик, нафис, аммо моҳир хаттотларнинг ёзувини эсга солувчи текис ва равон чизиқлар, тарҳининг оригиналиги, ихчам сатҳда жуда аниқлик билан яратилган шакллар, танланган мавзу моҳиятини қунт ва юксак маҳорат билан очиб бериш мавжуд.

Рассомнинг бир туркум асарлари «Совет Ўзбекистони санъати» журналининг 1980 йил 5-сонида ва «Гулистон» журналининг 1981 йил 12-сонида chop қилинган бўлиб, улар бир неча йиллар давомида, бир неча услубда яратилган асарлардир. Бу миниатюраларнинг муваффақиятли чиққани ҳеч қандай мақтовга муҳтож эмас. Образларни кўтаринки руҳда идеаллаштириб тасвирлаш, нафис чизиқлар назокати, сюжетнинг очиб берилиши, ёрқин ранглар гармонияси — бу миниатюраларнинг истеъдодли санъаткор томонидан яратилганини билдиради. Шомаҳмуд мўйқаламида ўтмиш устод мусаввирларининг кўҳна ва деярли унутилган бўёқларига янги ҳаёт, янги, ўзгача жило бахш этилди. Унинг расмлари томошабин қалбига бевосита йўл топа оладиган нафис тасвирий санъат намуналаридир. Бироқ унинг барча асарларини бир хил юксак бадиий савияда яратилган дейиш қийин. Баъзи лавҳа расмлар ҳали илк ижодий изланишлар натижаси бўлгани учун, баҳсли ўринлар, маромига етмаган образлар учраши табиий. Энг муҳими, бизнингча, бу асарлар томошабинни бефарқ қолдирмайди. Улар ёш рассомнинг катта ижодий йўл

бўсағасида турганлигидан далолат беради.

Шомаҳмуднинг аксарият асарлари ўтмиш бадиий адабиётидаги турли сюжетлардан ёки тарихий асарлардаги турли воқеалар баёнидан таъсирланиб, илҳомланиб яратганлиги сабабли бугунги кун томошабинининг бу миниатюра сюжетини тўла тушуниши учун қисқагина изоҳ ёки шарҳ талаб қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шомаҳмуд биринчи бўлиб, ўзбек рассомлари ичида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит — турк» асарига мурожаат қилди, авторнинг портретини ҳамда, мазкур асардаги қадимги халқ қўшиқлари ва афсоналари асосида икки туркум лавҳа расмлар яратди. Биринчи туркум Маҳмуд Кошғарий портрети ва саккиз миниатюрадан иборат бўлиб, уларнинг олтитаси «Ёшлик» журналининг 1982 йилги 7-сонида саҳифаларида эълон қилинди. Бу миниатюраларни яратишда ёш мусаввир бадиий услуб ва ранг танлашда қадимги миниатюра ёки тасвирий санъат услубини эмас, балки халқчиллик ғояси ғоят кучайган XIX аср миниатюралар услубидан келиб чиқиб ижод қилди, ҳар бир расмда асар учун танланган қўшиқ руҳини акс эттиришга интилди.

Маҳмуд Кошғарий портрети ва «Девону луғотит — турк» асаридagi қадимги халқ қўшиқларига ишланган расмлар биринчи туркумни ташкил қилганликлари учун ҳам, уларнинг ҳаммаси бир, яхлит бадиий услубда яратилган. Бу асосан табиат, кишилар, жониворлар тасвири талқинида, чизиқлар нозиклигида, рангларни танлашда яққол кўзга ташланади.

Шомаҳмуд кейинча яна Маҳмуд Кошғарий асарига қайта мурожаат қилиб, ундаги ўзига ёққан мавзуларни танлаб, қирқ саҳифали қўлёзма яратди. Унда ун етти миниатюра бўлиб, халқ қўшиқлари эски ёзув услубида рассом томонидан қўлда ёзиб чиқилган эди. Мана шу расмлардан иккитаси «Шарқ юлдузи» журналининг 1985 йил 9-сонида эълон қилинди. Қўлёзма эса Америка Қўшма Штатларидан келган фирмаларнинг бири томонидан олиб кетилди. Ундаги миниатюраларда рассомнинг чексиз фантазияси, ёрқин истеъдодидан ташқари, унинг ҳам этнограф, ҳам тарихчи сифатида олиб борган ижодий ва илмий изланишлари самараси ҳам намоён бўлган.

Рассом тажриба сифатида «Калила

ва Димна» асаридаги кунгилчан угри туғрисидаги қиссани ҳам махсус миниатюрали қўлёзма китоб қилиб яратди. Бу қўлёзма расмларида санъаткор асосан XV аср иккинчи ярми Ҳирот миниатюра мактаби услубидан таъсирлангани сезилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, Шомаҳмуд «Усто» бирлашмасида ижод қилган 1981—1985 йиллари икки қўлёзмадан ташқари биргина Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарига уч юзга яқин миниатюра, яна икки юзга яқин लोकли миниатюралар билан безатилган қутиларни ҳам яратди, яъни жуда сермаҳсул ижод қилди. Шунинг билан бирга баъзи тенгдошлари ва ҳамкасбалари билан ўзи билган Шарқ миниатюра санъати сирларини ўртоқлашди.

1981 йили Ўзбекистон Рассомлар союзининг қошидаги халқ санъати «Усто» бирлашмасининг миниатюрачилар гуруҳи ташкил этилиши маданий ҳаётимиздаги катта воқеа бўлган эди. Утган давр ичида бу ерга қатор рассомлар жамланиб, улар ўзларига замонавий миниатюра санъатимизни қайта тиклашни асосий мақсад қилиб олган эдилар. Мазкур миниатюристлар ижодий изланиш, шаклланиш, ва тикланиш жараёнини бошдан кечирмоқдалар. Бирлашмага келган қатор рассомлар ўз истеъдодини миниатюра санъати соҳасида синаб кўрмоқдалар.

«Усто» бирлашмаси составида миниатюристлар гуруҳининг пайдо бўлишини кенг жамоатчилик қизғин кутиб олди. Палехлик рус миниатюристлари ёрдам қўлини чузишга тайёр эканликларини билдирдилар, амалда ҳам ўзбек биродарларига ҳар томонлама ёрдам бериб келмоқдалар. Миниатюра санъати қайта тикланаётганини, ёш рассомларимизнинг бу соҳадаги илк ижод намуналарини республика-миз газета ва журналларида ёритилди, эълон қилинди.

Бирлашмада ижод қилаётган серқирра истеъдод соҳиби Ниёзали Холматовнинг миниатюра санъатини қайта тиклаш борасидаги фидойилиги алоҳида таҳсинга лойиқ. У लोकли миниатюра санъати асосларини машҳур рус миниатюра усталаридан ўрганиб, кейинча Тошкентга келиб, мазкур санъатни қайта тиклаш борасида жонкуярлик қилди. Янги миниатюристлар гуруҳи ташкил этилганда Ниёзали ушбу санъат сирларини бошқа рассомларга ўргатди. Унинг аксар

миниатюраларида, жумладан «Али Бобо ва қирқ қароқчи» эртагига ишланган ёки «Ов» миниатюралари ижодкор расмининг бадиий услуби, рангларнинг танланиши, кийим-кечак тарзида XVI аср Шарқ миниатюра анъаналаридан келиб чиқиб ижод қилгани маълум бўлади.

Умидли ижодкор Ғайрат Камолов гарчи Тошкентдаги Н. Островский номли театр ва рассомлик институтининг рангтасвир бўлимини тугатган бўлса-да, кейинча миниатюра санъати сирларини ўрганишга астойдил киришди. Ҳозиргача Ғайрат томонидан яратилган миниатюраларни кўздан кечириш шундан далолат берадики, бу ижодкор нафис мўъжаз расмларни яратишда ўзига хос бадиий услуб, кўнглига яқин образларни қидирмоқда. Лекин ижодий изланишларида у ҳам XVI аср Шарқ миниатюраси услубидан келиб чиқишга, унинг анъаналарини ривожлантиришга ҳаркат қилмоқда.

«Усто» бирлашмасида бир гуруҳ рассома қизлар ҳам миниатюра санъатини ўрганишга киришиб, улар ҳам ижодий изланиш билан банд бўлганлар. Булар Зулфия Шамсиева, Мунира Сотиболдиева, Бурихол Буронова, Дилбар Иминова бўлиб, улар ҳам йигитлар қаторида ўз ижодий услубларини қидириш билан банд.

Хуршид Назиров ҳам П. Беньков номли бадиий республика билим юртини битириб келиб, «Усто» бирлашмасидаги миниатюристларга қўшилди ва бу соҳада баракали ижод қилмоқда. У нафис мўъжаз расм сирларини Ниёзали Холматов ва Шомаҳмуд Муҳаммаджоновдан ўрганиб, ҳам қутичаларни लोकли миниатюра билан безаш, қоғозда алоҳида миниатюра яратиш бўйича ижодий изланиш олиб бормоқда. Рассомнинг асарларини кўздан кечириш унинг Шарқ нафис мўъжаз расм санъати асосий услубидан яхши хабардор эканлигидан гувоҳлик беради. Унинг миниатюраларида XV аср Ҳирот ва XVI аср Бухоро миниатюра мактаблари анъаналарига хос хусусиятлар таъсири кўзга ташланади.

Замонавий миниатюристлар сафида ижод қилаётган Мирҳамид Собиров, Алишер Йўлдошев, Интизом Асқархўжаев, Валентин Луговской, П. Беньков номли республика бадиий билим юртида В. Ан раҳбарлигида таълим олаётган миниатюристлар гуруҳлари мавжудлиги бу соҳанинг келажаги порлоқ эканидан далолат беради.

Аввал таклиф этилган бир масала, Шарқ миниатюра санъати тараққиёти, унинг атоқли намоёндалари ҳаёти ва ижодий йўли тўғрисида мактаб ўқувчиларимизга ҳам тушунча бериш керак. Чунки бу қадимий ва жаҳонга машҳур санъат тараққиёти ижодий ютуқларидан замонавий китоб графикасида, амалий безакли санъат соҳасида, маҳобатли деворий расмлар-

да ва бонқаларда муваффақиятли фойдаланишга кенг йўл очиб беради. Бу эса ҳозирги ўзбек совет тасвирий санъатида миллий анъаналардан ижодий фойдаланган ҳолда, ҳозирги бадиий-эстетик талаблардан келиб чиқиб, янги услуб, янгидан-янги мактаб ва йўналишларни келтириб чиқаришга кенг илмий-амалий асос яратиб беради.

*Рафаэл Тоқтош,
Абдумажид Мадраимов*

Миниатюра хусусида баҳс

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, санъатшунослик доктори Рафаэл Тоқтош билан шарқшунос-санъатшунос Абдумажид Мадраимов ўртасидаги баҳс.

Шарқшунос: Рафаэл Ҳодиевич, Сизнинг Шарқ миниатюра рассомлигига муносабатингиз қандай?

Санъатшунос: Мен Шарқ миниатюра рассомлигини, хусусан бу нодир санъат дурдоналарини жуда юксак санъат асарлари деб баҳолайман. Лекин профессор Чингиз Аҳмаровнинг бу санъатни тиклаш ва бадиий ўқув юртларида махсус курс сифатида ўқитилиши лозим деган фикри тарафдори эмасман. Чунки бу ишни амалга ошириш қийин. Замон ўтди. Ҳақиқий анъанавий миниатюрачилар вафот этиб кетдилар. Китоблар ҳам бошқа техник воситалар билан ишлаб чиқарилмоқда. Қадимий классик миниатюра бетакрордир. Уни қайта жонлантириш мумкин эмас.

Шарқшунос: Сиз Шарқ миниатюра рассомлигини бадиий ўқув юртларида махсус курс сифатида бўлғуси санъаткорларга, хусусан рассомларга ўқитилиши тарафдори эмассиз, лекин ўзбек совет тасвирий санъатида алоҳида мактаб яратган рассомлардан бири Чингиз Аҳмаровнинг кўп йиллик ижоди ҳозирги замон рассомлари томонидан Шарқ миниатюра ютуқларини илмий ўрганиш натижасида давримиз руҳига мос, халқимизга тушунарли ва севимли асарлар яратиш мумкинлигини тасдиқлайди-ку.

Санъатшунос: Чингиз Аҳмаров ижоди ҳақида гап кетганда, мен шуни алоҳида таъкидлашни хоҳлар эдимки, бу санъаткор ижодининг асоси фақатгина Шарқ миниатюра

рассомлигидан иборат эмас. Унинг яратган асарларида замонамиздаги реал шахслар тасвири ҳам мавжуд.

Чингиз Аҳмаров Москвадаги Суриков номи бадиий институтда малакали домлалардан профессионал таълим олгани, рус, Фарбий Европа ва умуман, жаҳон тасвирий санъатини яхши билиши, кўпгина нодир тасвирий санъат намуналарини ўз кузи билан кўриб, урганганлигини ҳеч қачон эътибордан четда қолдирмаслик керак.

Шарқшунос: Чингиз ака расмлари менга классик музикамиздаги ҳеч зериктирмайдиган мақом каби, шеърятимиздаги формаси ва мазмунига монанд ажойиб газалдай туюлади. Чингиз Аҳмаров ўз асарларида фақат шoirона рассом эмас, ҳатто тасвирланаётган объектни чуқур биладиган синчков тадқиқотчи ҳам. Аммо айрим рассомлар ижодида кўзга ташланаётган, миниатюрага бўлган катта қизиқиш асосида юзаки сохта «ўзлаштириш» ёки тақлидчиликлар ҳам мавжуд. Мен назарда тутаётган ишлар: бу айрим кулолчилик асарлари, пластинка гилофларига бузиброқ кўчирилган миниатюралар ёки Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» («Ёш гвардия» нашриёти, 1979) асари фронтисписидаги, «Бобурнома» расмлари ичидаги рассом Падоратнинг «Зағизгонлар» расми каби асарлар бўлиб, булар хусусида қандай фикрдасиз?

Санъатшунос: Янги тасвирий воситалар излаб айрим санъаткорларнинг миниатюра рассомлигига мурожат қилиши табиий ҳол, аммо рассом тасвирий санъатнинг бошқа ютуқларини ҳам ижодий ўзлаштириши, ҳаётдаги ўз кузатувчанлигини бадиий

асарларида маҳорат билан намоёништириши асосидагина юксак санъат дурдоналарини яратиш мумкин.

Шарқшунос: Аммо ҳозирги Шарқ миниатюра рассомлигига «интилиш», унга тақлид бу санъат моҳиятини айрим рассомларимиз чуқур ўзлаштирмаганлигидан, яхши тушунмаслигидан келиб чиқади, деб уйлайман.

Санъатшунос: Биласизми, мен Шарқнинг гениал рассоми Устод Камолиддин Беҳзод асарларини қайта-қайта кўриб завқ оламан, ҳар сафар қайтадан ҳайратланаман. Унинг тенгсиз санъаткорлигини, бўёқлар билимдони, уткир тарроҳ ҳамда меъморчилик обидалари нақшларининг беназир устаси бўлиш билан бирга ўзи тасвирлаган ҳар бир персонаж маънавий дунёсини, психологик ҳолатини юксак маҳорат билан очиб бера оладиган рассом ҳам эканлигини тан олдим. Агар Устод Камолиддин Беҳзодни атоқли санъаткорларга тенглаштириш жоиз бўлса, яратган образларининг ёрқинлиги, улар маънавий дунёсини катта маҳорат билан очилиши, ҳар бир характернинг оригиналлиги, ўзига хослиги ва ҳаётийлиги жиҳатидан улуғ инглиз драматурги ва шоири Вильям Шекспир билан тенглаштирар эдим.

Шарқшунос: Ҳозир республика-мизда Улуғ Октябрнинг шарофати, халқлар дўстлиги натижасида барча соҳаларда, экономикада, илм-фанда ва маданиятда жуда катта ютуқларга эришилганки, буни ҳатто энг ашаддий гоёвий муҳолифларимиз ҳам тан олишга мажбур. Лекин улар тасвирий санъат соҳасида миллий анъаналар барҳам топган, деб бўҳтон қилишади. Ваҳоланки, кўпчилик томонидан тан олинган СССР халқ рассоми, СССР бадиий академиясининг ҳақиқий аъзоси Урол Тансиқбоев, СССР бадиий академияси муҳбир аъзоси, СССР халқ рассоми Раҳим Аҳмедов, Ўзбекистон ССР халқ рассоми Абдулҳақ Абдуллаев ва бошқаларнинг замонамиз руҳини ёрқин акс эттирадиган юксак бадиий асарлари қаторида юқорида қайд этилган Чингиз Аҳмаров асарларини, Ўзбекистон халқ рассоми Искандар Икромовнинг китоб безакларини, талантли ҳажвчи рассом Тельман Муҳаммедовнинг ўзбек халқ эртақларига яратган лавҳа расмларини, Жавлон Умарбековнинг илк оригинал асарларини, қолаверса, «Совет Ўзбекистони санъати» журналининг 1980 йил 5-сонида илк бор нашр этилган Шомаҳмуд Муҳаммаджонов миниатюраларини кўрсатиш мумкин. Лекин,

менимча, бу соҳадаги изланишларни бир оз кучайтириш ва рағбатлантирилиши зарурга ўхшайди.

Санъатшунос: Искандар Икромов ижоди хусусида шуни айтиш зарурки, бу санъаткор асарлари фақатгина муътабар Шарқ қўлёмалари ёки тошбосма асарлар безаклари асосидагина шаклланди, деб бўлмайди. Искандар ака ўзига нисбатан жуда талабчан, шу билан бирга кузатувчан ва синчков шахс эдилар. У киши халқ амалий санъати асарларидан завқланар, меъморчилик обидалари нақшларини ҳавас билан ўрганар ва уларнинг ҳаммаси китобий безакларда ўзининг бадиий аксини топар эди. Искандар ака янги ўзбек алифбосини яратгани ҳам маълум. Яна у киши новатор санъаткор сифатида китоблар муқоваларига муаллифларнинг зарбли расмини амалга оширганлар. Искандар ака яратган ажойиб китобий безаклар ўзбек тасвирий санъатининг энг яхши намуналари қаторига киради.

Талантли рассом Тельман Муҳаммедов табиатан ҳазилга, юморга мойил рассом эди. Уни шахсан билишим рассом ижодини яқиндан кузатишимга имкон яратган. Хусусан Тельман ҳақиқатан ноёб асарлар деб баҳолаша арзийдиган ўзбек халқ эртақларига ишланган миниатюраларини профессор Г. А. Пугаченкова шахсий кутубхонасидаги Шарқ миниатюралари дурдоналари билан танишганидан сўнг яратди. Афсус, ҳар бир персонажни оригинал қилиб яратишга интиладиган санъаткор ҳаёти бевақт тухтади. У жуда умидли рассом эди.

Шарқшунос: Менимча, Тельман Муҳаммедовнинг ижодига унинг «Муштум» журналида ишлаганлиги таъсир қилганлиги яққол кўриниб туради. Агар Шарқ миниатюра рассомлиги анъаналари Чингиз Аҳмаров ижодида шоирона, лирик йўсинда талқин қилинса, Тельман Муҳаммедов асарларида уларга ҳажвий нуқтаи назардан ёндашилган. Бу оригинал ижодкор меросига чуқур ҳурмат билан ёндашиш билан бирга, машҳур ўзбек халқ эртақларига ишланган расмларнинг баъзиларида, хусусан, «Шам кутарган мушук» ва «Карнай кутарган йигитча»¹ асарларида айрим бош кийим намуналари, хусусан XVI асрда ўзларини қизилбошлар деб атаган ислом дини шиа мазҳаби

¹ «Совет Ўзбекистони санъати» журнали, 1979, 6-сон.

вакилларининг бош кийимлари ноурин ишлатилганини қайд этиш зарур. Чунки, ўзбек халқи тарихида қадимдан ислом динининг сунний мазҳабига мансуб бўлиб келгани маълум.

Санъатшунос: Ҳа, Тельман буни эътибордан чиқарган бўлиши мумкин. Лекин мен миниатюра рассомлигини бўлажак рассомлар томонидан кенг ва чуқур урганилиши улар ижодида тақлидчилик ва стилизация (фигура, шахсларга безак руҳини бериш)ни кучайтириб юборади, деб ўйлайман. Ахир, замонамиз рассоми ижодида шахсий кузагишлар, ўз замонасининг актуал муаммоларини ҳал қилишга бўлган интилиш, замондошлар ички дунёсини оча билиш биринчи ўринда туриши зарур. Шу ўринда ёш рассом Шомаҳмуд Муҳаммаджоновнинг Алишер Навоий ва Лутфий газалларига ишланган расмларида самовий гўзаллар образини оригинал чиққан, деб айта олмайман. Бу образлар айрим Эрон рассомларининг Умар Хайём рубойиларига яратилган бадий жиҳатдан бўш расмларидаги қаҳрамонларни эслатиши менда яхши таассурот қолдирмади. Муҳаммаджонов миниатюралари эклектик элементлардан холи эмас. Уларда классик миниатюраларга тақлид сезилади.

Шарқшунос: Ёш рассом Шомаҳмуд Муҳаммаджонов миниатюраларига баҳо берар экансиз, фақатгина муваффақиятсиз чиққан икки образдан келиб чиқиш Сизнинг унинг ижодига нисбатан ҳаддан ташқари талабчанлигинингизни кўрсатади. Ахир, бу расмлар ёш ижодкорнинг илк жиддий асарлари-ку.

Санъатшунос: Юксак санъатда ҳар қандай асарга, ҳар бир образга, ёшидан қатъи назар, ҳар бир кишига катта талаблар қўйилади. Айниқса, Шомаҳмуддай қобилиятли ва талантли ёшларга нисбатан. Агар у ҳақиқий катта ижодкор бўлишга бел боғлаган экан, унда ўз вақтини бекор ўтказмагани маъқул, ҳар бир асарини яратишда, ҳар бир персонаж образи тасвирида бошқаларга тақлид қилишдан қочиб, оригинал ўзига хос қайтарилмайдиган бўлиши лозим. Катта санъаткор бўлиш учун яхши рассом бўлиш кифоя қилмайди, унинг ўзбек совет тасвирий санъати соҳасида айтадиган ўз гапи, ўз мавзуси бўлиб, асарлари лўнда, осон тушуниладиган, тақлиддан холи бўлишини истардим.

Шарқшунос: Шомаҳмудни шахсан билганлигим учун унинг ижоди хусусида айрим фикрларни айтмоқчиман.

Менимча, миниатюра рассомлиги билан шуғулланиш унинг учун ҳавас эрмак эмас, чунки у ўзи севган бу санъат билан фидойиларча шуғулланмоқда. Шунинг учун ёш рассомнинг мустақил миниатюра рассомлик сирларини, Шарқ хаттоғлигини ўрганиш, ҳатто бўёқлар, қоғозлар тайёрлаш, махсус мўйқаламлар яратиш бобидаги ҳаракати мени бир санъат мухлиси сифатида қувонтиради. Чунки шу пайтгача, бирон-бир рассомнинг миниатюрачилар бўёқлари сирлари билан Шомаҳмудча қизиққанини билмайман. Рассом асарларининг кўпчилиги тақлид эмаслигини таъкидлашни, Сиз эътибор берган икки образ хусусида фикрингизга қўшилишимни айтиш билан бирга бу умидли рассом бахтиёр замонамизга мос асарлар яратиш мухлислар ишончини оқлайди, деб ўйлайман. Сўнгра, айтиб ўтиш зарурки, унинг асарлари жиддий ижодий изланишлар маҳсулидир.

Шарқ миниатюра рассомлигини бўлажак рассомлар томонидан ўрганишда бўёқлар, техника, услуб масаласидан ташқари энг муҳим бадий хусусият — маҳорат масаласи ҳам бор-ку.

Санъатшунос: Ҳа, бу тўғри.

Шарқшунос: Қолаверса, хусусан Ҳинд миниатюра рассомлиги, умуман Шарқ миниатюра рассомлиги мухлиси сифатида бир муаммога эътиборингизни жалб қилмоқчиман. Албатта, мен ўтмиш рассомлари анъаналарини абсолютлаштириш, барча рассомлар ҳамма ишларида уларга эргашиши, шу билан чекланиб қолиши тарафдори эмасман, шундай бўлса-да, бахтиёр замонамизда халқимиз ўтмишини рассомларимиз томонидан бадий мушоҳада қилиб, ҳозирги ғоявий тафаккуримиз ва марксча-ленинча дунёқарашимиз нуқтаи назаридан ҳаққоний ва ҳаётий қилиб акс эттириш масаласи ҳам мавжуд. Ҳали бу соҳада рассомларимизга қадимий деворий расмлар билан бир қаторда миниатюра рассомлиги намуналари бебаҳо хизмат қилиши мумкин. Сўнгра, классик адабиётимиз ёдгорликларини расмлар билан зийнатлашда, очигини айтиш керак, бадий асарлар руҳини лавҳа расмлар, иллюстрацияларда очиб бериш соҳасида ҳам рассомларимиз олдида ҳали анча муаммолар борлигини эътироф этиш керак.

Гарчи суҳбат бошида Шарқ миниатюра рассомлигининг бўлажак рассомларга махсус курс сифатида ўтилиши тарафдори эмаслигингизни изҳор

этиган булсангиз ҳам, кейинги айтган фикрингиз, бошқа юқоридаги мулоҳазалар, ҳаммаси ўзбек совет тасвирий санъатининг бадий услуб бойлиги, миллий анъаналардан ижобий фойдаланиш масаласи, миниатюрани яхши билмасликдан келиб чиқадиган айрим ижодий «тушунмовчилик»лар Чингиз Аҳмаров кутариб чиққан масаланинг актуаллигини тасдиқлайди.

Санъатшунос: Ҳа, лекин амалда бу жуда мушкул, мураккаб масала.

Шарқшунос. Аҳвол бунчалик эмас. Совет олимларидан Б. В. Вей-

марн, Г. А. Пугаченкова, Л. И. Рempel, О. Ю. Қозиев, А. А. Семёнов ва бошқаларнинг катта хизматлари туфайли Шарқ миниатюра рассомлиги бадий хусусиятлари санъатшуносликда махсус ўрганилган. Масаланинг моҳияти шундаки, санъатшунос олимлар илмий асарларидаги маълумотларни бадий ўқув юрти талаблари юзасидан қараб чиқиб, тартибга солиш зарур. Ахир, миниатюра рассомлиги каби тасвирий санъатнинг ноёб воқелиги бутунлай унутилиши фақатгина таассуфга лойиқ.

*Чингиз Аҳмаров,
Абдумажид Мадраимов*

Нақш назокати

Ўзбек тасвирий санъатида нақш муҳим урин тутати. Булар энг қадимий санъат ва маданий ҳаёт ёдгорликларига, халқ амалий санъати намуналарига, ноёб меъморчилик обидаларига буюм ва ёдгорликларга гузаллик бахш этиши билан бирга ҳаётдаги амалий вазифасидан келиб чиқиб, санъаткорнинг бадий-эстетик диди, маҳорати ва характерини белгилаб беради.

Халқимизнинг кўп асрлик санъати тарихидан гувоҳлик берувчи, бир неча асрлар давомида республикамиз территориясидаги маданият марказларида турли уста санъаткорлар томонидан яратилган халқ амалий буюмлари, заргарлик намуналари ҳозирги кунда тарих, маданият ва санъат музейларига жамланган бўлиб, ҳамон улар томошабинларга эстетик завқ бағишлаб турибди.

Халқимиз тарихида яратилган ажойиб нақшлар фақатгина ўтмиш ёдгорликлари мулки бўлиб қолмасдан, ҳозирги кунда ўзбек совет наққошлари, рассомлари, меъморлари ва турли касб-ҳунар эгалари томонидан чуқур ўрганилиб, янада ривожлантирилмоқда. Уста Ширин Муродов, уста Тошпўлат Арслонқулов, уста Қодиржон Ҳайдаров, чолғу асбоблари устаси уста Усмон Зуфаров ва бошқаларнинг наққошлик тараққиётидаги хизмати бебаҳодир. Бу атоқли санъаткорларнинг ижодий тажрибалари қатор истеъдодли ёшлар томонидан муваффақиятли давом эттирилмоқда, бу соҳадаги мутахассислар махсус

бадий билим юртларида тарбияланмоқда.

Қадимги наққошлик бадий анъаналари ҳозирги кунда яратилган ажойиб меъморчилик намуналари — Алишер Навоий номли Катта Академик опера ва балет театри, В. И. Ленин музейи, цирк ва бошқа қатор маъмурий биноларнинг безакларида ўз меъёрида ва ўринли фойдаланилган. Айниқса, Тошкент метро станциялари нақшлари томошабинни ҳайратга солади, киши беихтиёр қўли гул усталар санъатига таҳсин ўқийди. Бугунги кунда чиннисозлик, кулолчилик буюмларида ҳам миллий нақш анъаналари муваффақиятли ривожлантирилмоқда. Мисол сифатида Тошкент чинни заводининг ҳаммага манзур ва мақбул нақшин пиёла, чойнак, лаган, гулдон ва бошқаларни эслатиб ўтиш ўринлидир.

Қадимда нодир қулёзма ижодкорлари ҳам ўз асарларини ажойиб нақшлар билан безаганлар. Шунинг учун нодир қулёмалар бугунги кунда ноёб санъат асарлари сифатида ҳам жуда юқори баҳоланади. Тарихчилардан Зайниддин Восифийнинг ёзишича шоир Котибийнинг битта зийнатли қулёмасини нархи катта бир шаҳарнинг бир йиллик солиғига тенг деб баҳоланган. Умуман, ўрта аср Шарқ нодир қулёмалари бир неча ҳунар эгалари — муқовасоз, хаттот ва наққошларнинг заҳматталаб меҳнати натижасида юксак санъат намунасига айлантилган.

Тошбосма китоб, сунгроқ эса ҳозирги матбаа технологияси яратилиши муносабати билан китоб безашда ҳам жуда катта ўзгаришлар юз берди. Аввалги нодир қулёзма китоб йиллар давомида ягона нусхада яратилса, энди замонавий дастгоҳлар жуда қисқа вақт давомида кўплаб нусхада чол этиши мумкин. Замонавий дастгоҳлар талабларидан келиб чиқиб, ўтмиш китоб санъаткорлари бадиий ижод анъаналарини янги китоб безакларига мослаб қайта ишлаш республикамиз рассомларининг биринчи авлоди зиммасига тушди. Бу соҳада энг муваффақиятли ва узоқ вақт давомида баракали ижод қилган Ўзбекистон халқ рассоми Искандар Икромовдир. Бу нозиктаъб санъаткор китоб безакларини яратиш бобида ўзига хос алоҳида бадиий мактабга асос солди. Унинг ижодий анъаналарини талантили рассом Тельман Муҳамедов ҳажвий йўналишда ривожлантирди.

Ҳозирги кунда қатор ёш китоб рассомлари ўз ижодларида қадимги муътабар қулёмалар нақшларига мурожаат қилиш, хусусан, миниатюра расм услубига эргашиш, шу соҳадаги Искандар Икромов ва Тельман Муҳамедовлар анъаналарини ривожлантиришга интилиш тенденцияси тобора ривожланиб бормоқда. Бу Абдубоқи Фуломов, Темур Саъдуллаев, Флорида Гамбарова, Абдувосиъ Қамбаров, Темурғолиб Жамолиддинов ва бошқалар ижодий изланишларида яққол намоён бўлмоқда.

Шуниси алоҳида диққатга сазоворки, москвалик китоб рассомлари В. Г. Ганюшкин ва А. Н. Коняевлар безаган «Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1982), «Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1983) ва «Низомий «Хамса»сига ишланган расмлар» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1985) номли альбомларини яратишда қадимий қулёмаларнинг анъанавий нақшларидан — шамс, турунж, сарлавҳа, муқова нақши ва лавҳалардан жуда уринли фойдаланганлар.

Ўз ижодида ўтмиш китоб яратувчилари тажрибасини ўрганиш ва қайта ишлаш асосида бадиий услуб қидираётган қобилиятли ва истеъдодли ёш санъаткорлардан бири наққош Маъруф Салимовдир. Агар биз ўз ижодида миниатюра расм санъати анъаналарини давом эттираётган қатор ёш рассомларнинг номларини қайд этиши-

миз мумкин бўлса, китоб нақши соҳасида қадимий наққошлар анъаналарини ривожлантиришда Маъруф Салимов Искандар Икромовдан сунг ягона ижодкордир. Ҳозир бу соҳада унинг янги издошлари ҳам пайдо бўлмоқда. Жумладан, нозиктаъб наққош Интизом Асқархўжаев ижодий изланишлар олиб бормоқда.

Искандар Икромов ўз ижодида ўтмиш китоб нақшларини асосан бир рангда ёки бир тонда қайтариб, ҳозирги матбаа савиясини ҳисобга олган ҳолда ижодий фойдаланишга, ривожлантиришга интилган бўлса, ёш наққош Маъруф Салимов эса нодир қулёмаларнинг ажойиб зийнатларини тўла, айнан, бир неча анъанавий ранглар воситасида қайта тиклашга, улар анъаналарини ҳозирги кун бадиий-эстетик талабларига мос келадиган қилиб ривожлантиришга ҳаракат қилмоқда. У атоқли рассом ва наққошлар меросини пухта ўрганишга қаттиқ бел боғлаб, хаттотликни ҳам машқ қилмоқда, араб ва форс тилларини мутолаа қилмоқда. Наққошлик асосларини махсус бадиий билим юртида ўзлаштирган Маъруф Салимов ўз малакасини ва маҳоратини ошириш мақсадида ўзбек китоб санъати тарихини нодир қулёмаларнинг асл нусхалари асосида ўрганишга киришган. Ёш ижодкор жиддий ижодий изланишлари самараси сифатида яратилган алоҳида лавҳа нақш ва Алишер Навоийнинг «Хамса» асарига мўлжалланган шамс, зарварақ, сарлавҳа ва хотима нақшлари «Совет Ўзбекистони санъати» журналининг 1982 йил 2 сонида эълон қилинган эди. Мазкур асарлар ёш наққошнинг нозик таъби, ўткир диди, янги нақш яратишдаги салоҳияти ва бу заҳматгалаб сеҳрли санъатнинг фидойиси эканлигидан гувоҳлик беради. Унинг бу асарлари 1981 йили ўтказилган, гениал санъаткор устод Камолиддин Беҳзод туғилганига 525 йил тўлиши — юбилейини нишонлаш муносабати билан уюштирилган кўргазмада талабчан мутахассислар олқишига сазовор бўлган эди. М. Салимов бундай ижодий муваффақиятга ўз-ўзидан, бирданга эришгани йўқ.

Бўлғуси наққош 1954 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Маъруф мактабда ўқиб юрган даврида расм, нақшга қизиқиб қолди ва 8 синфни битириб, П. Беньков номидаги республика бадиий билим юртининг наққошлик бўлимида Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби Тоир

Тухтаҳужаев ва Ўзбекистон ССР халқ рассоми Жалил Ҳакимовдан нақш санъати сирларини урганди. Кейинча Низомий номли Давлат Педагогика институтида билимини оширди.

Ўз ижодини 1977 йили «Совғалар» фабрикасида, миниатюрист Шомаҳмуд Муҳаммаджонов билан ҳамкорликда бошлаган Маъруф Салимов қадимий қўлёзмаларни, улардаги нақшларни ва расмларни янада чуқурроқ ўрганиш мақсадида 1981 йили Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти лабораториясига ишга ўтди. Юқорида эслатилган нақшлар М. Салимов томонидан Шарқшунослик институтида яратилган бўлиб, уларда қадимги китобат нақшининг энг характерли хусусиятлари, анъанавий ранглар, шакллар, гуллар тасвири, ҳамда нақш билан бадиий ҳуснихатнинг узаро боғлиқлиги, муносабати сезилиб туради. Шамс нақшидаги марказий доирачаларда Алишер Навоий, асар номи ва беш дoston номлари учун жой қолдирилган. Зарварақда ҳам асар номи, матн парчаси учун урин ажратилган.

1983 йили Тошкент шаҳрига асос солинганига 2000 йил тулиши муносабати билан М. Салимов иккита нақш композициясини ижод қилди. Биринчи нақш «Тошкент — Шарқ машъали» деб номланиб, у шамс тарзида талқин қилинган. Нақш асосини марказий доира ташкил қилиб, унинг ичига 2000 рақами, ҳамда шаҳарнинг тўрт қадимий номлари — Чоч, Шош, Бинокант ва Тошкент эски ўзбек алифбосида битилган. Марказий доира чизигига нақш номи ёзилган. Ҳошиядаги ун олти қирра ёки нур ҳар томонга таралаётгандай таассурот қолдиради. Саккиз нур асосидаги нақш марказига шаҳар номи ўзбек, рус тилларидан ташқари шарқ ва ғарб тилларида ҳам ёзиб чиқилган. Бу

билан наққош Тошкент шаҳрининг халқаро аҳамиятини таъкидламоқчи кўринади. Бу нақш «Совет Ўзбекистони» журналининг 1983 йил 2 сонида чоп қилинган эди.

Иккинчи нақш «Тошкент — Ўзбекистон Совет Социалистик республикаси пойтахти» деб аталган. У ҳам анъанавий шамс тарзида тасвирланиб, унинг асосини иккита кичик ва катта доиралар ташкил этади. Биринчи марказий кичик доирага республика герби, байроғи ҳамда Тошкентнинг тўрт қадимий номи жойлаштирилган. Иккала доирани бирлаштирувчи чизиклар орасига нақш номи ўзбек ва рус тилларида битилган. Иккинчи катта доирада республиканинг олий мукофотлари — урта Ленин, Октябрь революцияси ва Халқлар дўстлиги орденлари тасвири мавжуд. Бу доира четидаги чизик ичига Қорақалпоғистон ва яна ўн битта Ўзбекистондаги областлар номлари ёзилган. Бу нақш четлари ҳам анъанавий нур рамзи бўлган тўғри чизиклар билан тугалланади. Мазкур асар 1983 йили «Совет Ўзбекистони санъати» журналининг 10 сонида эълон қилинган.

М. Салимовнинг Тошкентнинг 2000 йиллигига бағишланган иккала нақши ҳам Ойбек номли Ўзбекистон халқлари тарихи музейига қабул қилинди ва ўша ерда сақланмоқда.

Ёш наққошнинг кейинги ижодий изланишлари натижаси сифатида унинг миниатюрист Ш. Муҳаммаджонов билан биргаликда қадимий қўлёзма беаги бўлмиш абри ёки абри баҳор номли қоғозни тайёрлаш жараёнини қайта тиклашга муваффақ бўлганини махсус қайд қилса бўлади.

Ҳозирги кунда ёш наққош Маъруф Салимов ўзи тўплаган билимини замонавий китоблар нақшларини ижод қилишда намойиш этмоқда. Биз унинг заҳматли ижоди йулида муваффақиятларга эришишига тилакдошимиз.

وَنَحَلُ النَّعْشَ فِي الْمَجَالِدِ وَاللَّبَنَ وَالْزَبَدَ الْبَالِغَةَ أَتَاهَا صَعْتٌ كَلِيًّا بِالْمَعْرِفَةِ فَانْطَاعَتْ حَتَّى مَاتَتْ وَرَدَّهَا
 وَبَعْدَهُ رَدَّهَا لَمَّا كَانَتْ فِي الرَّبْعَةِ دَرَمًا وَفَلَعًا وَأَقْبَلَهَا الرِّجَالُ فِي الْمَسْجِدِ الْمَعْلُومِ
 وَأَمَرُوا بِهَا إِلَى الرَّقِيبِ فَوَضَعُوا فِيهَا الْقَبْرَ وَأَمَرُوا بِهَا إِلَى الْمَطْبَعَةِ وَأَسْبَرُوا

بِأَنَّ إِلَى اسْمِهَا فِي الْمَدِينَةِ وَالْأَجْمَعِ لَهَا وَهِيَ كَمَا كَانَتْ فِي الْمَدِينَةِ كَمَا كَانَتْ
 طَلَعَتِ السَّحَابُ وَمَدَّتْ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ وَالْبَقَرُ

وَكَاذِبٌ عِزُّ الْجَمَالِ الشَّرِّ وَالشَّدِّ

مَا الْحَجُّ بِبِرِّكَ تَأْوِينًا وَادِلَا جَا وَلَا اِعْتِيَا مَلِكًا جَمَالًا وَاجْدَلًا

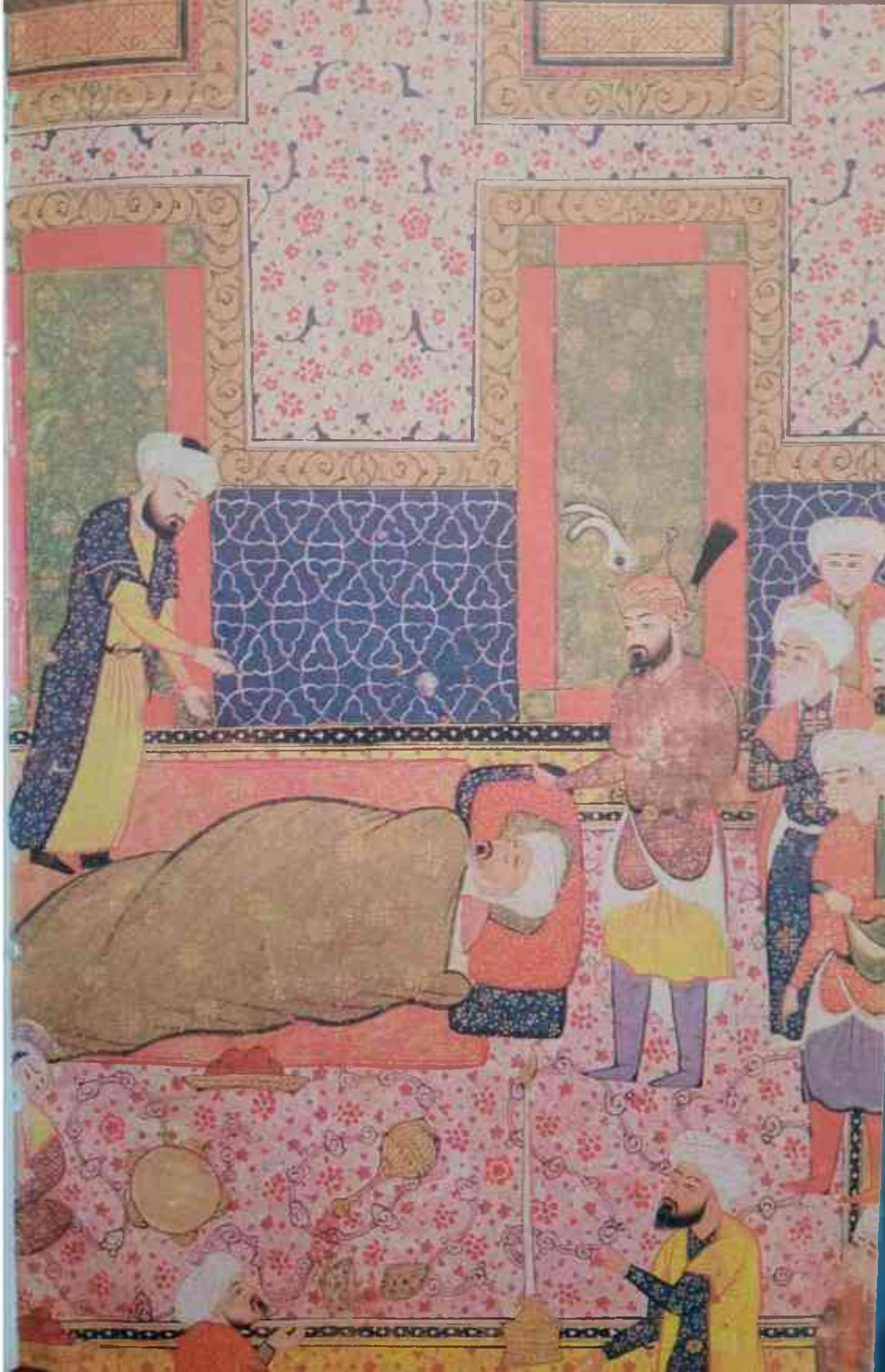
اِحْجِ اِنْ تَقَصِدَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ عَلَيَّ تَحْرِيْمًا لِحَجِّكَ لَا تَبْعِي سِدِّي جَا
وَسَطِي كَامِلًا اِلْتِصَافًا مُمْتَدًّا رَدْعَ الْهَوِيِّ هَادِيًا وَاجْتِنَابًا

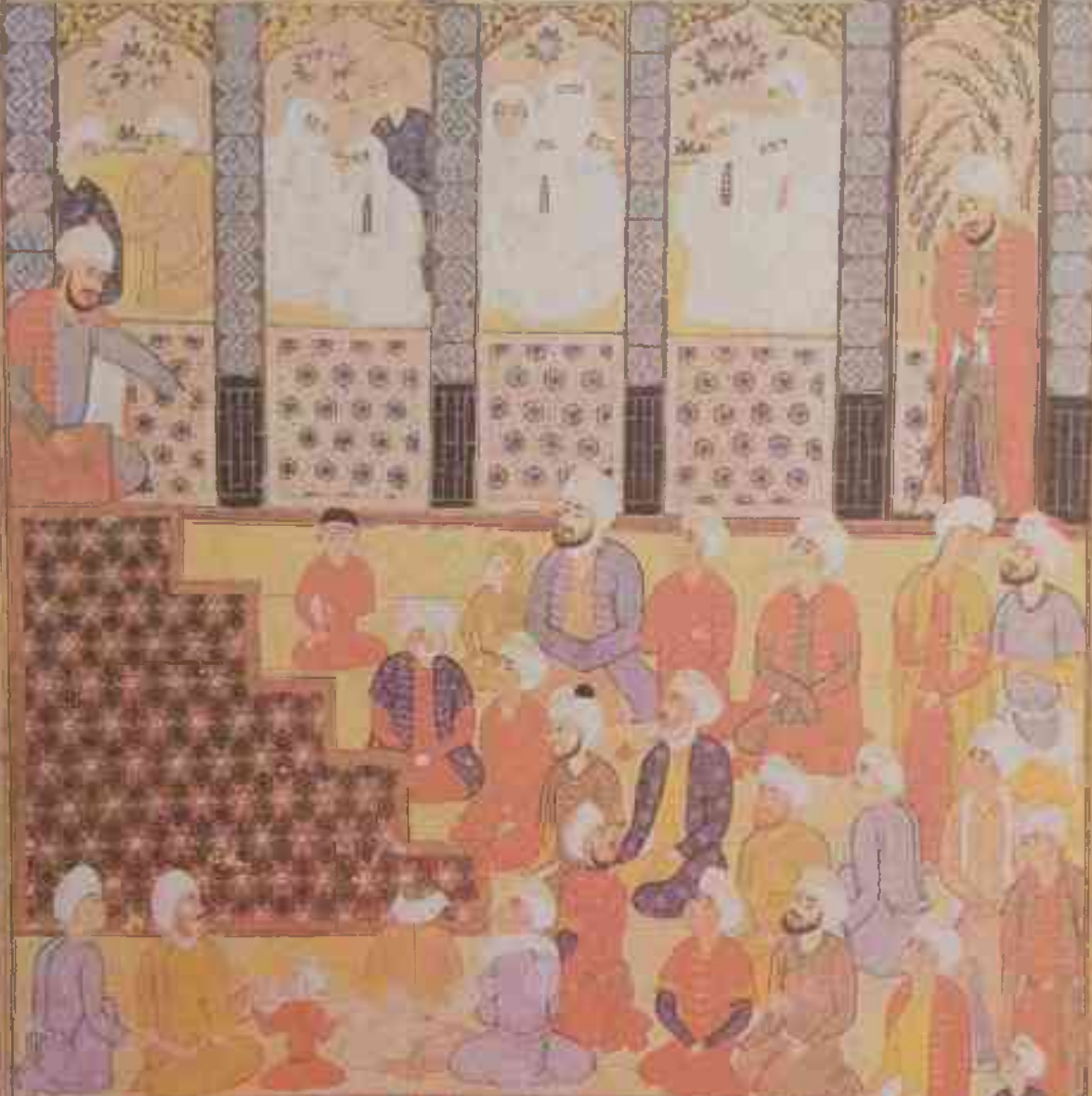
بندی بیک دست برون آید چه زمان که او پشت است و این شیندم که سحر که باقی
 پند از خاصان میالین قاضی منبر از آمد شمع را رویه ایستار و و شاه نشینت
 و می رنجیده و قحج شکسته و قاضی در خواب مستی و خیره از ملک لطیف اندک پیدا

گرویش که نیز که آفتاب بر آمد قاضی دریافت که حال صیبت گشت از که ام جاب
 بر آمد سلطان عجب داشت گشت از جناب مشرق چنانکه معبود دست گشت از که

جوانی خردمند نسیب زانند بود که در وعظ چالاک و مردان بود
 نگو نام و صاحب دل و حق پرست خط عارفش نوشتند از خط دست

یکی را کبیرتم ز صاحب دلان که در آن پیشین نزار و فلان
 بر آمد ز سودای من پیش رخ روی کزین جنیس سپوده دیگر مگوی

Масжиддаги ваъз. Шероз. XVI аср иккинчи ярми.

دهر آن بخت روش یو سپید و سر
 سبزه اگر زشت آیدش در نفس
 غم آید یوست بکجی نسبت
 بسره ز نفس پشنگار دست
 زین نادود و تنش یو سپید و پانی
 که ای پست همان سرکش آتی

پسندان الی راهی در هم کشش
 قندی پریشان کن وقت خوشش
 روان کشش از دور و بر چه جوی
 که بر کرده تا یک از من بجوی

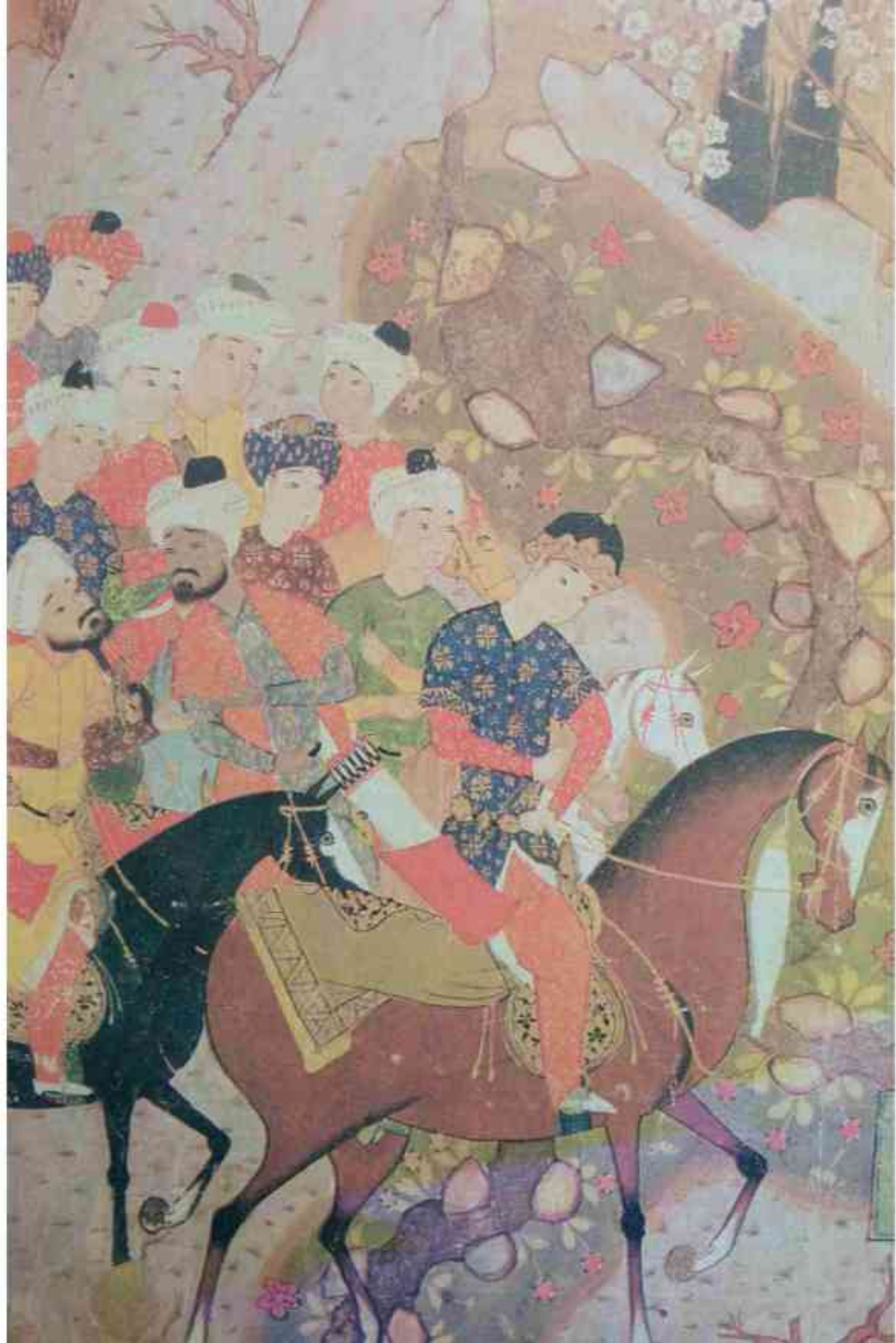

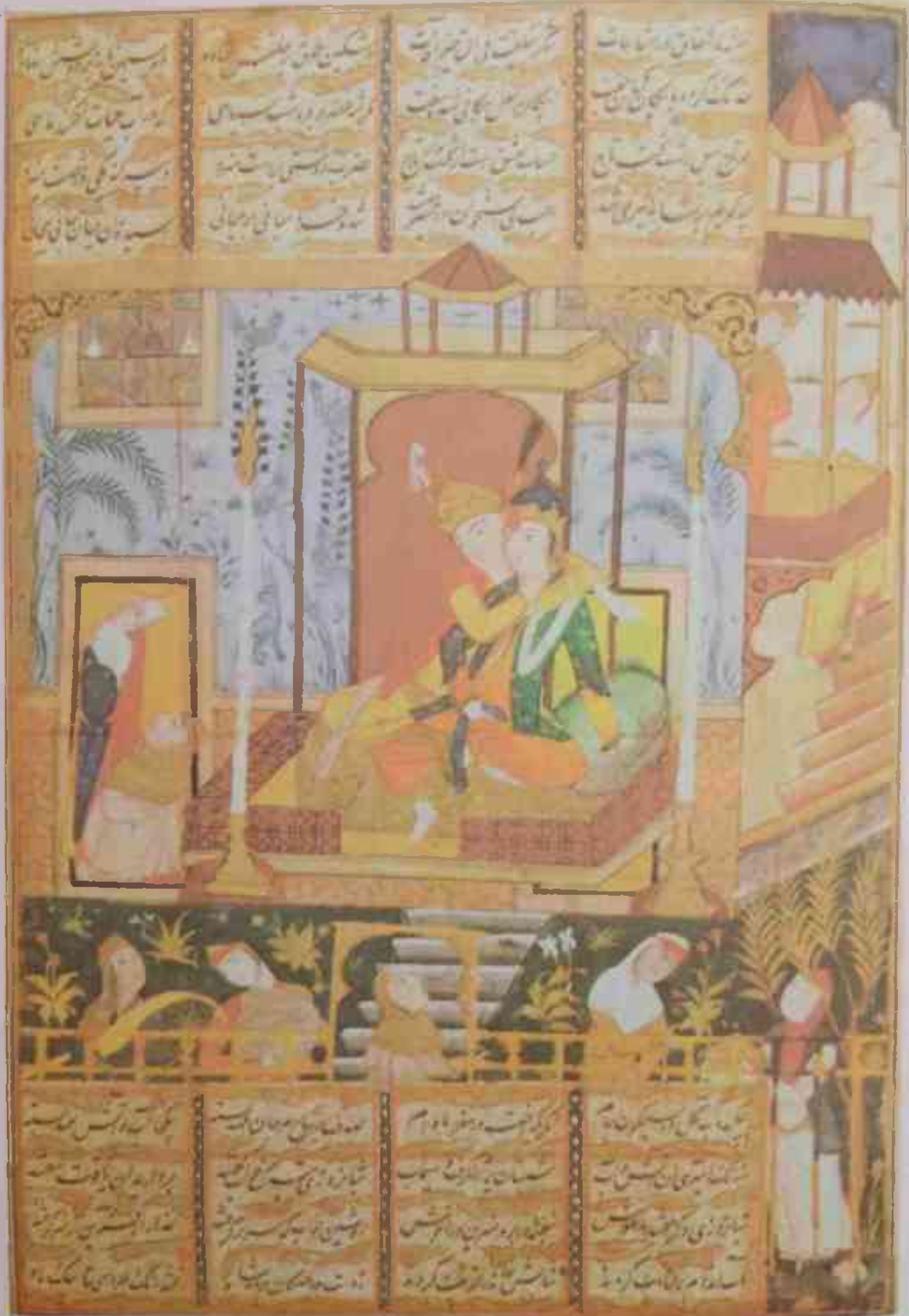
Зулайхонинг Юсуфга ялиниши. Шероз. XV] аср
 иккинчи ярми.

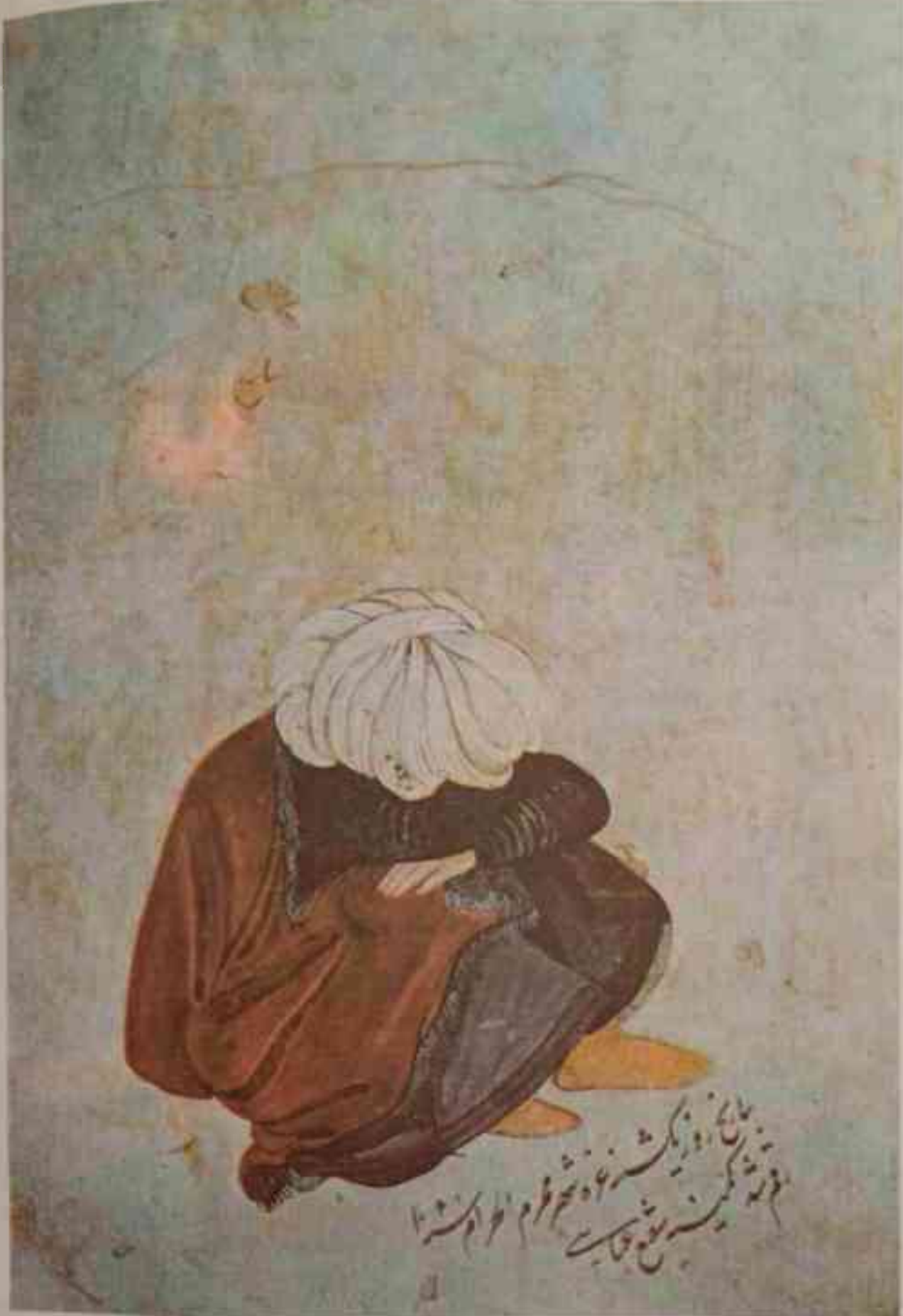
دانش بود و از من صحرای آتشانی	با دایان که آقا دست کنه زین و غار
بکین نه وقت که در غار ششانی	صوفی از قوم که کتیس بزین در گلزار
نه کم از بهیل پستی تو بنالی ای پشانی	بیدار داشت کل آمد که بنان از شرق
نه چه بستنی فخر کشته این اسپار	کوه و دریا و پیا بان همه در پیش

کاغذای خست سر از با شرف خست با	بهرت خست که مرغان چمن میگویند
غالب آنست که فردا من زمین آید	هر که در روز نه چنه از قدر است او

Шейх Аббосий. Ухлаётган дэрвиш. Исфажон. 1650 й

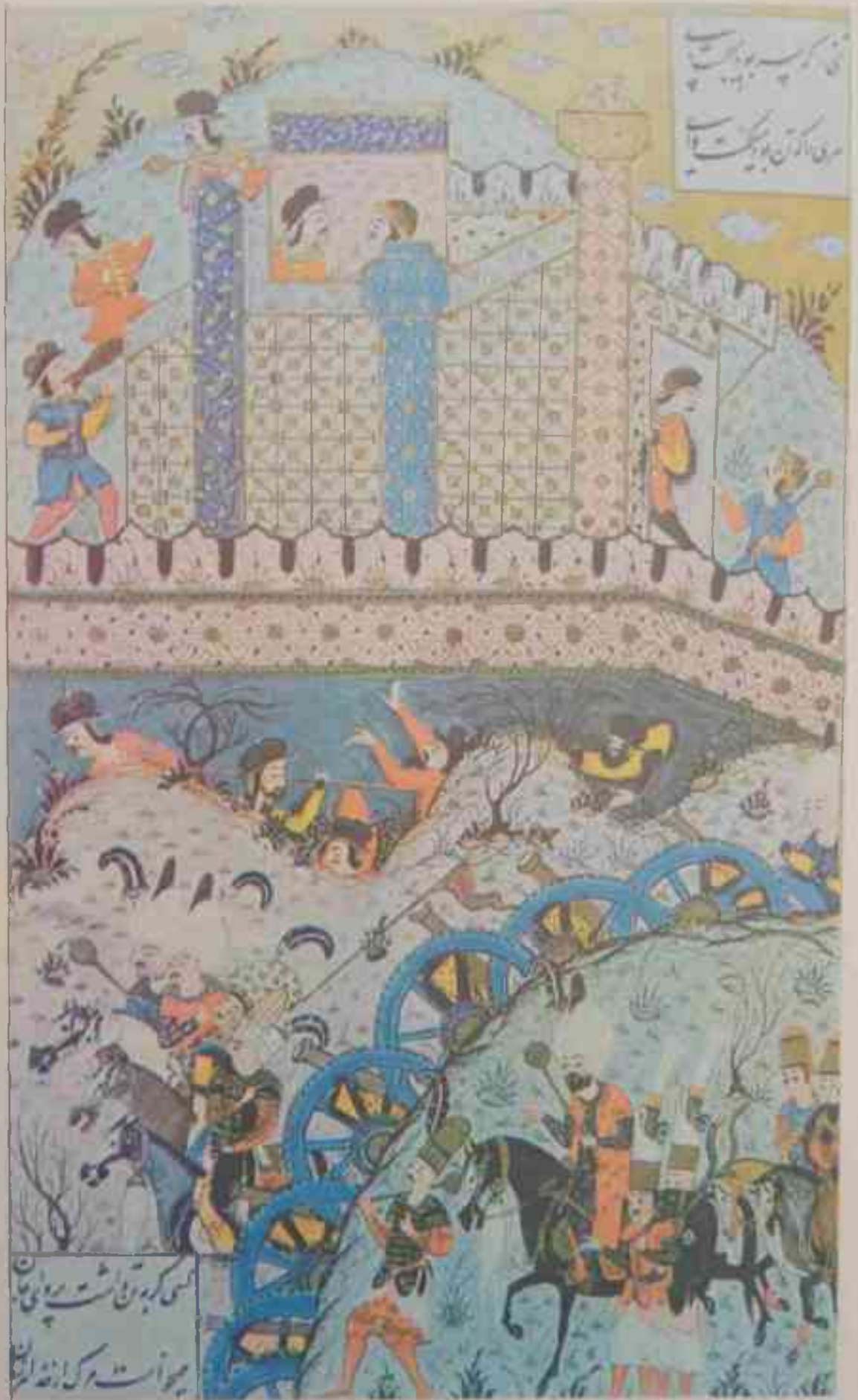

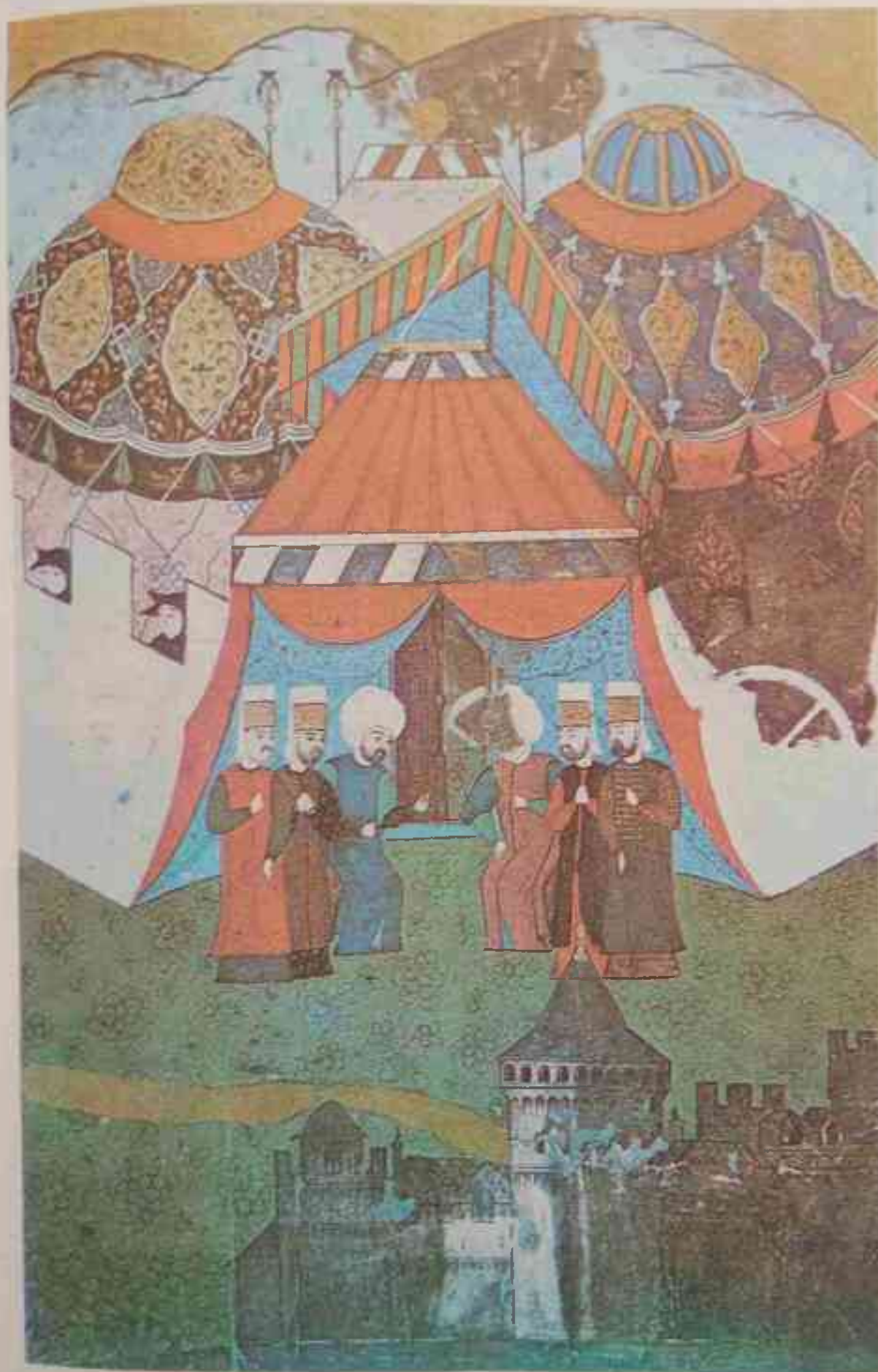
Анор ушлаган йигит. Исфакон. XVII аср.

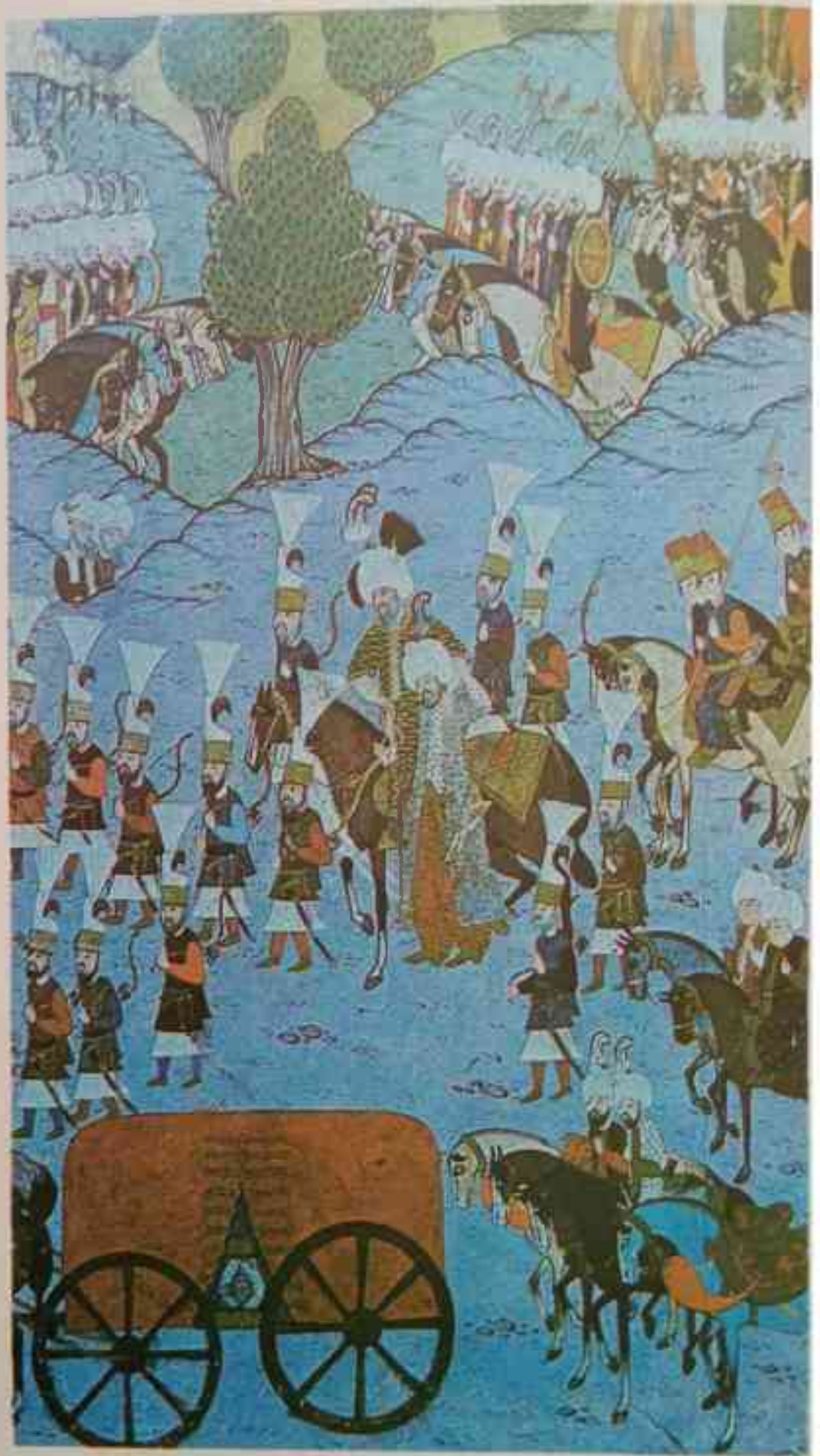
Отбоқар тулпор ёнида. Исфохон. XVII аср.

7-1092

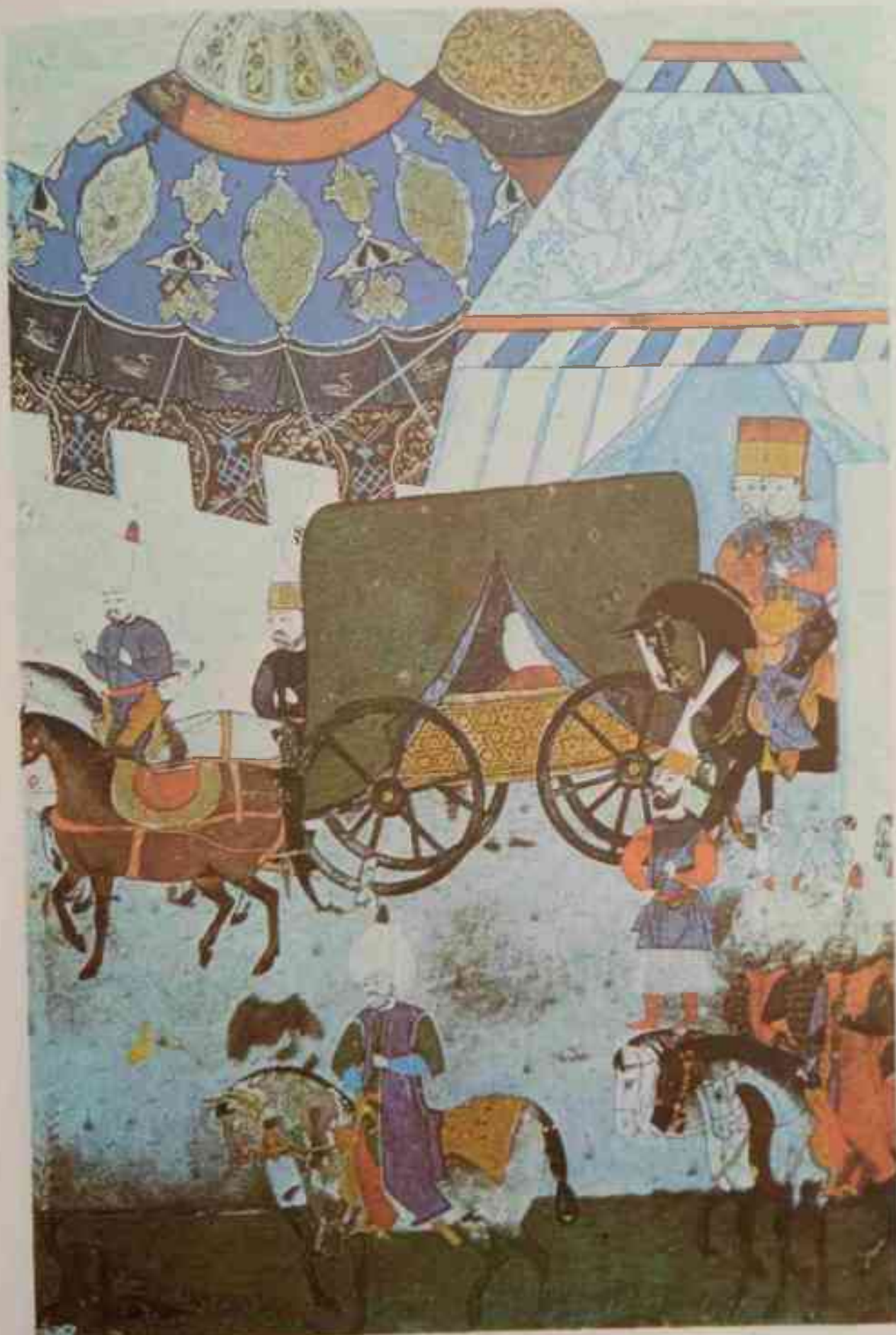

Жалолзода Мустафо. Чодир олдидаги аёнлар.
1543 й.

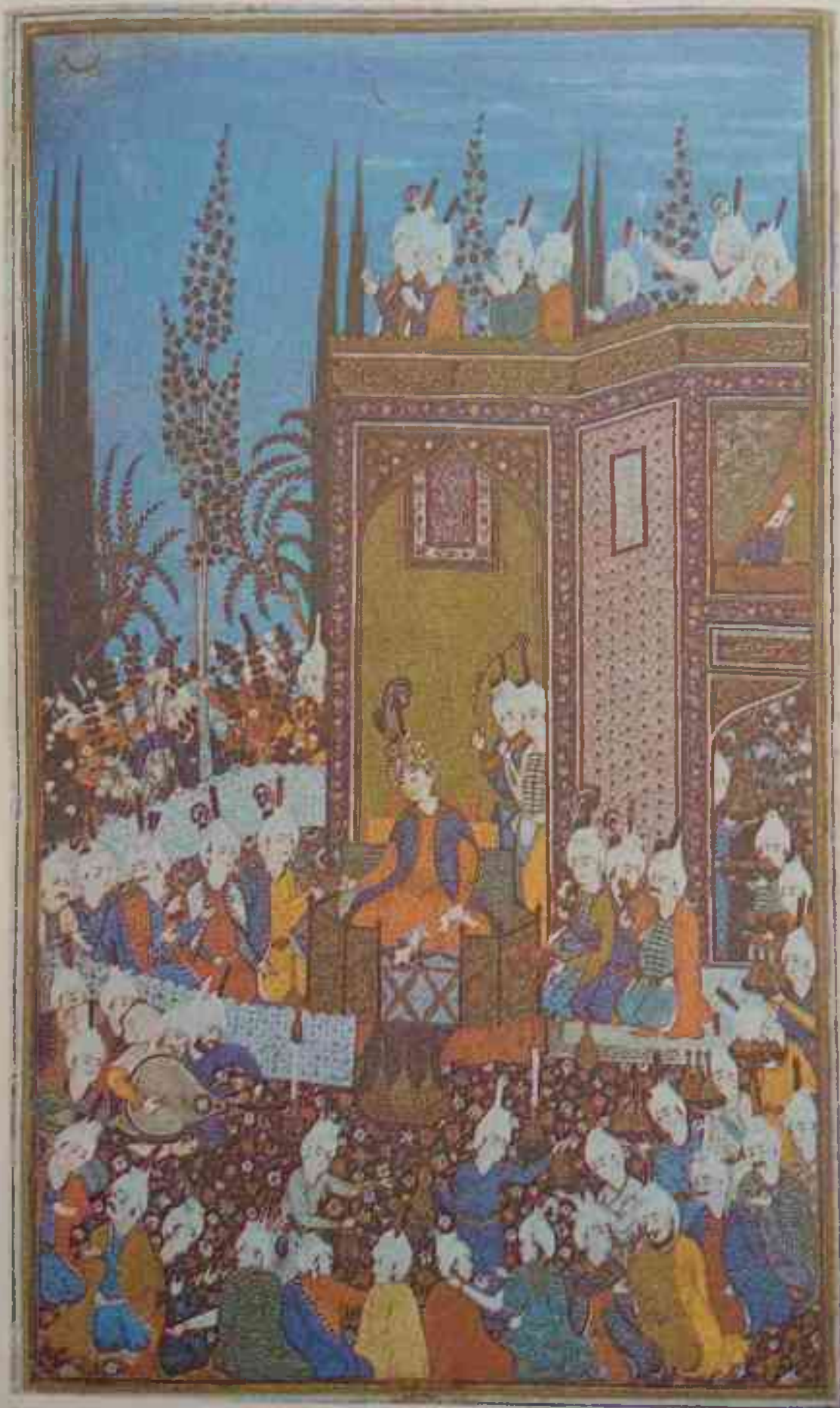
Султон Сулаймон лашкарлари билан. XVI аср

Жалолзода Мустафо. Султон ва унинг аенлари.
XVI аср.

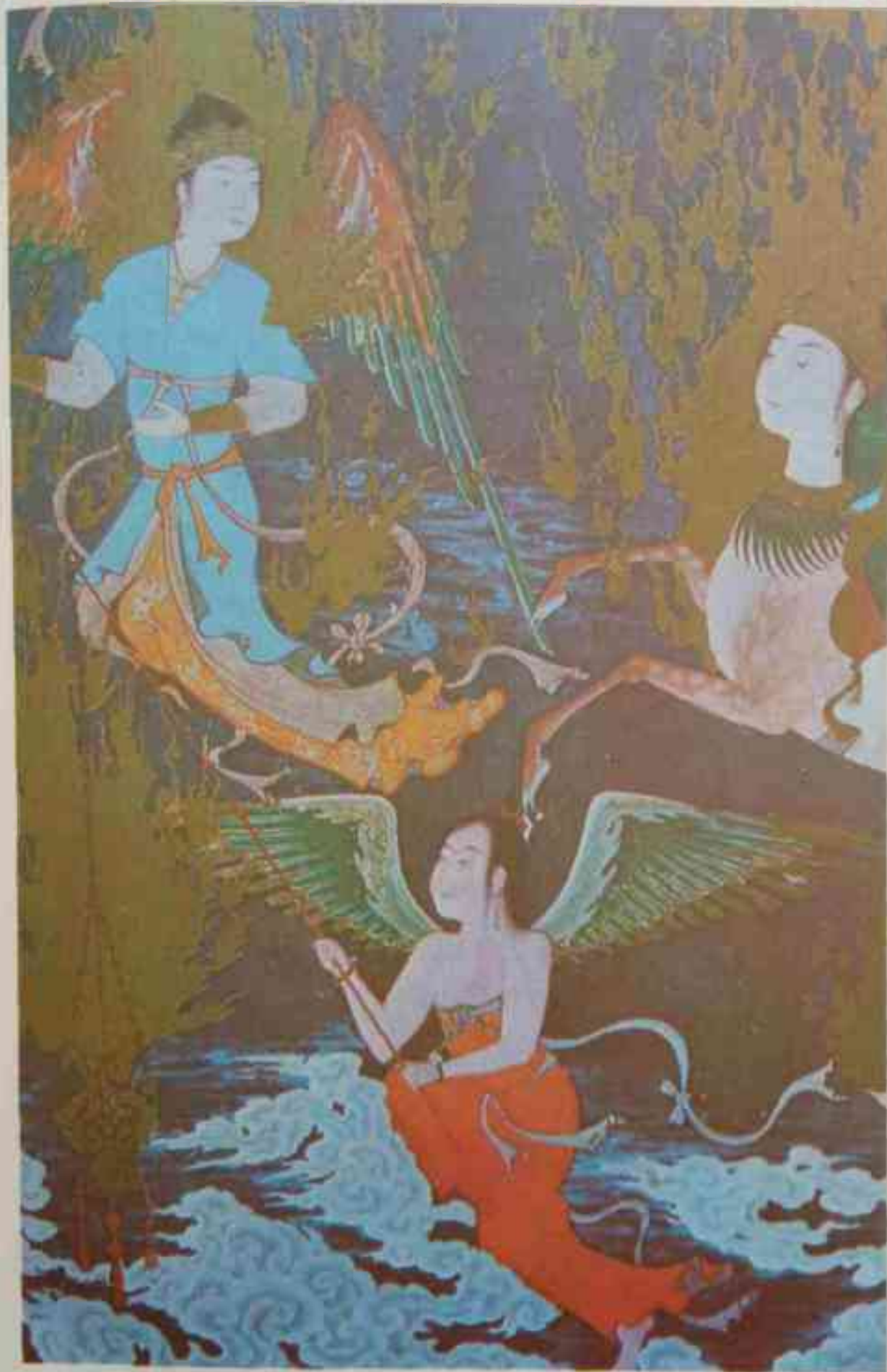
Султон Муҳаммад. Каюмарс қабули. Табриз.
1527—1528 й.

Султон, Муҳаммад-Ҳофиз Шерозий газалига
 ишлагани. Табриқ, 1527 й.

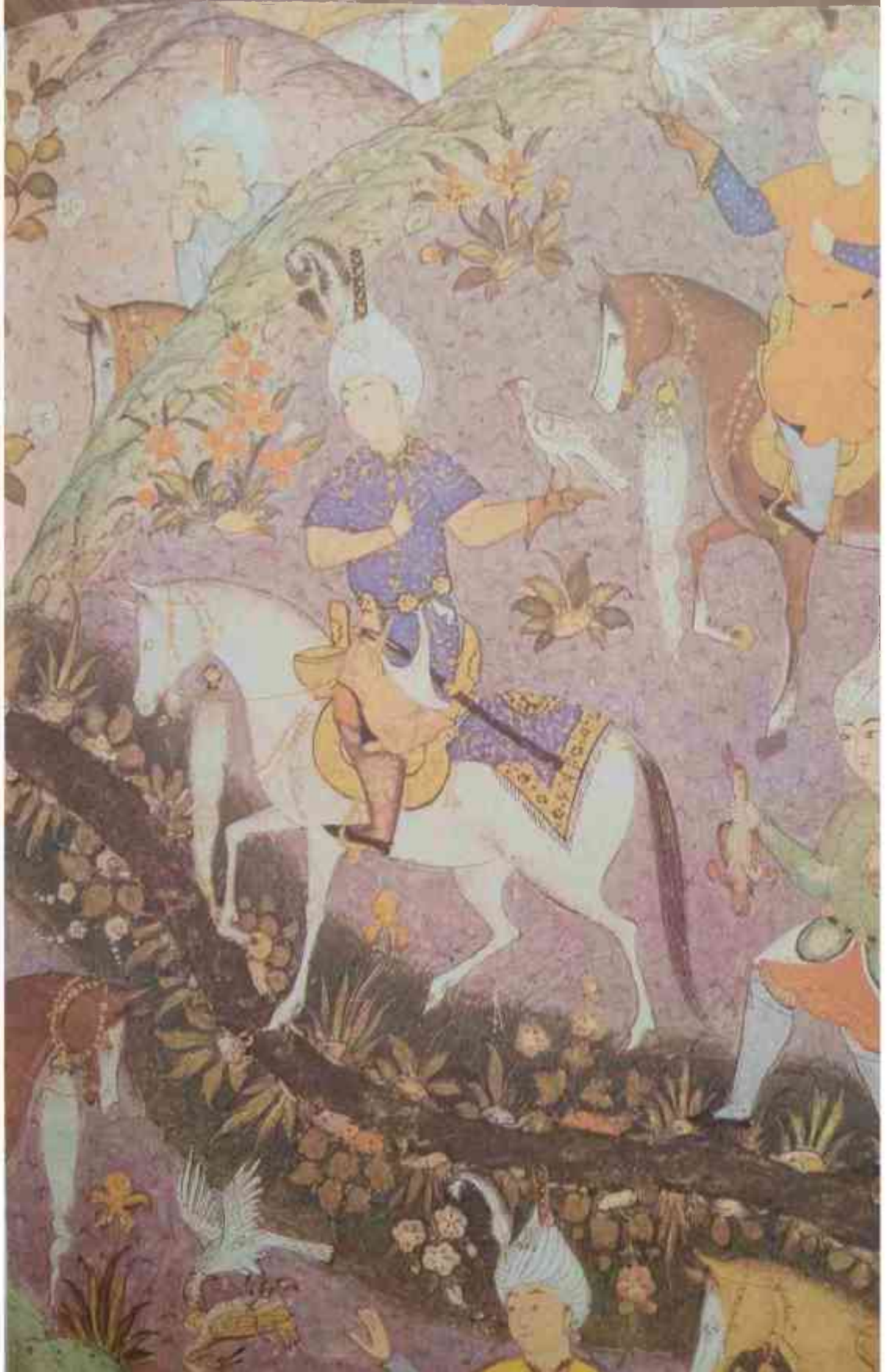
Султон Муҳаммад. Меъроҷ. Табриз.
1539–1543 й.

Султон Муҳаммад. Меърож. Парча. Табриз.
1539 – 1543 й.

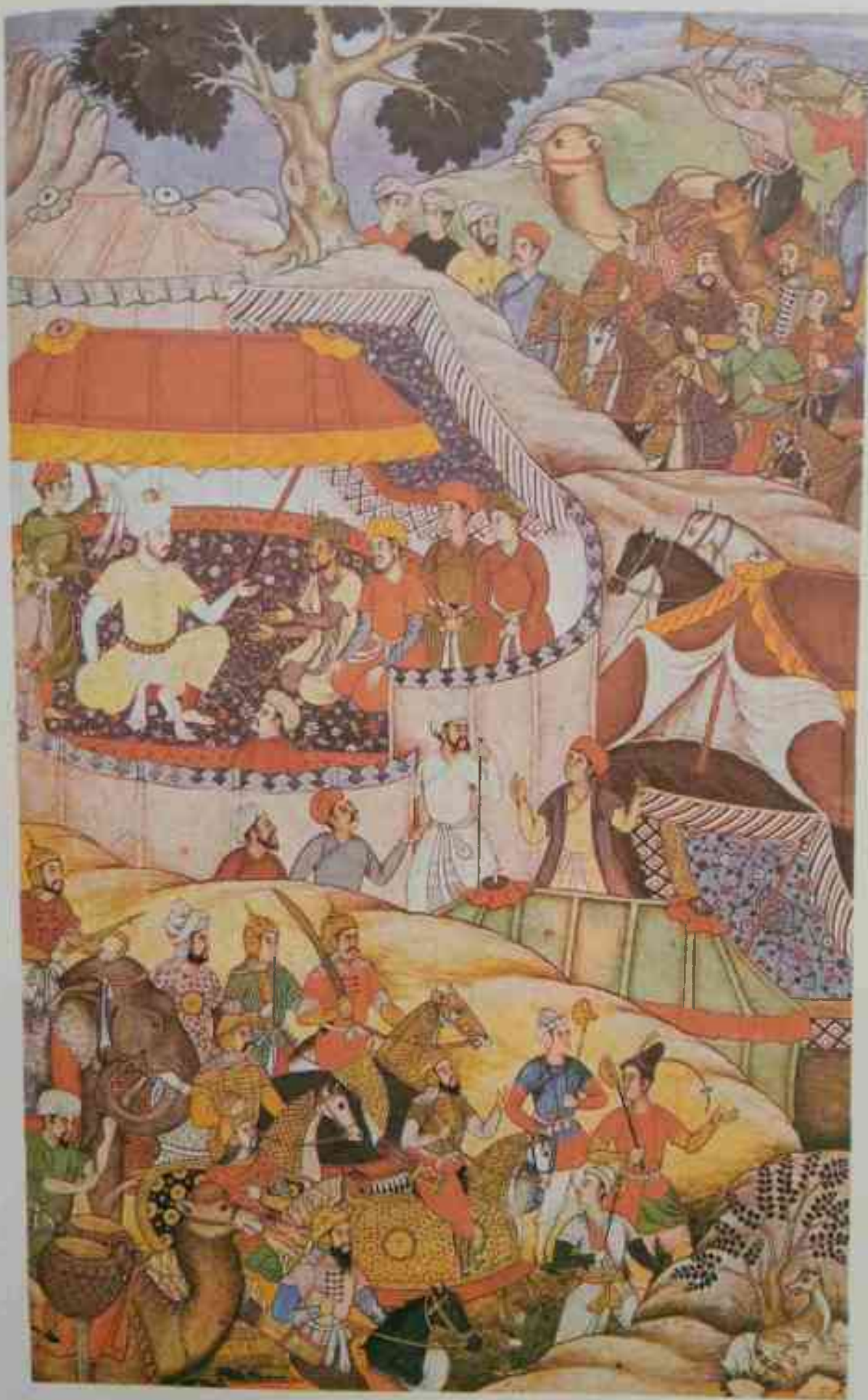

Алишер Навоий ғазалига ишланган расм. Табриз
услуби. XVI аср биринчи чораги.

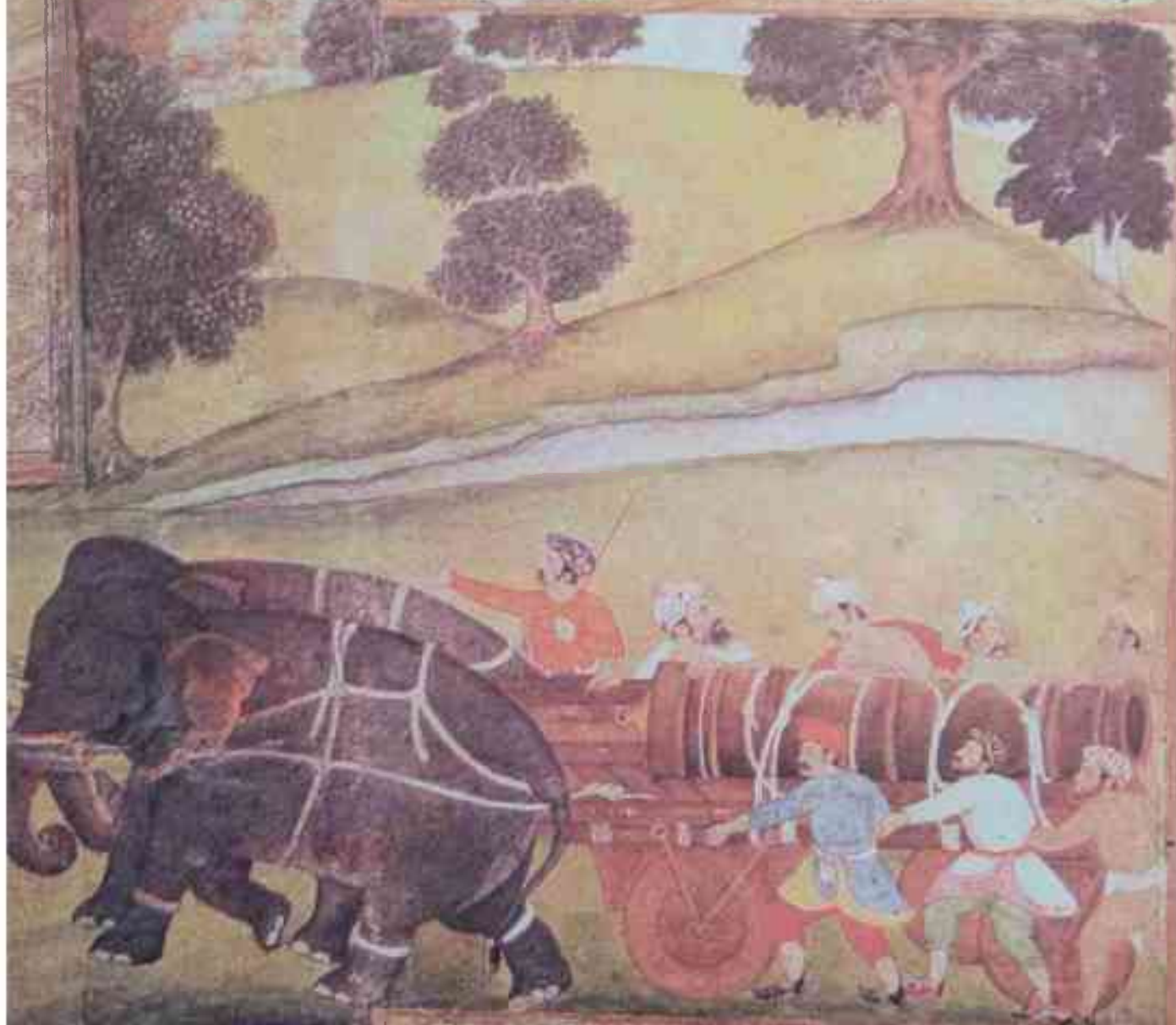

Рустам Суҳробнинг жасади олдида. Табриз
услуги (?). XVI аср.

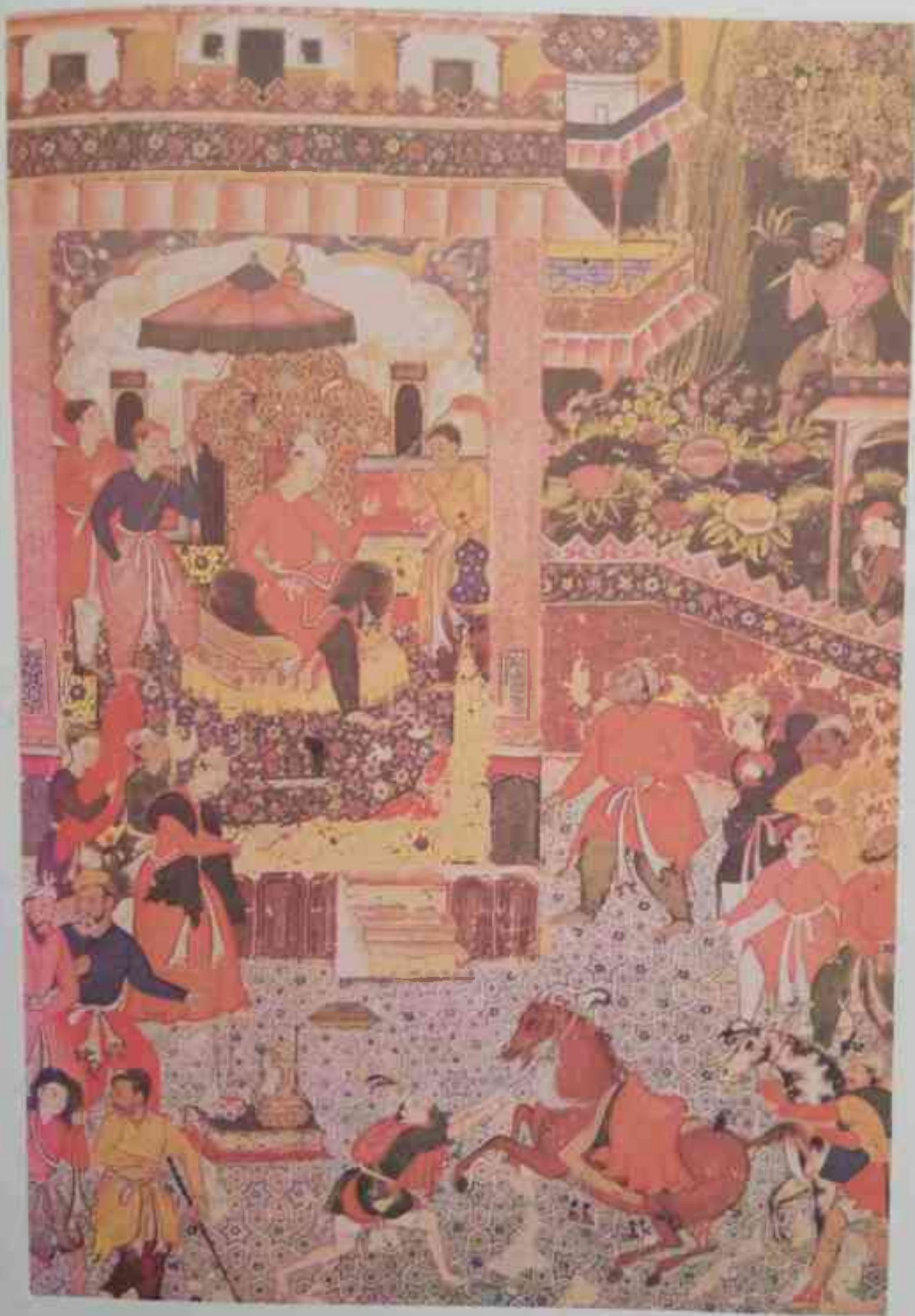
Дҳану. Расмий қабул. Деҳли. XVI аср охири.

دیگری را که چهارصد پانصد گنجینه و دو سه فیل آسان کشید و میر و نه امانکش
بسیار کلان است و آن یک دو و هفتاد شتر را یک فیل میخورد

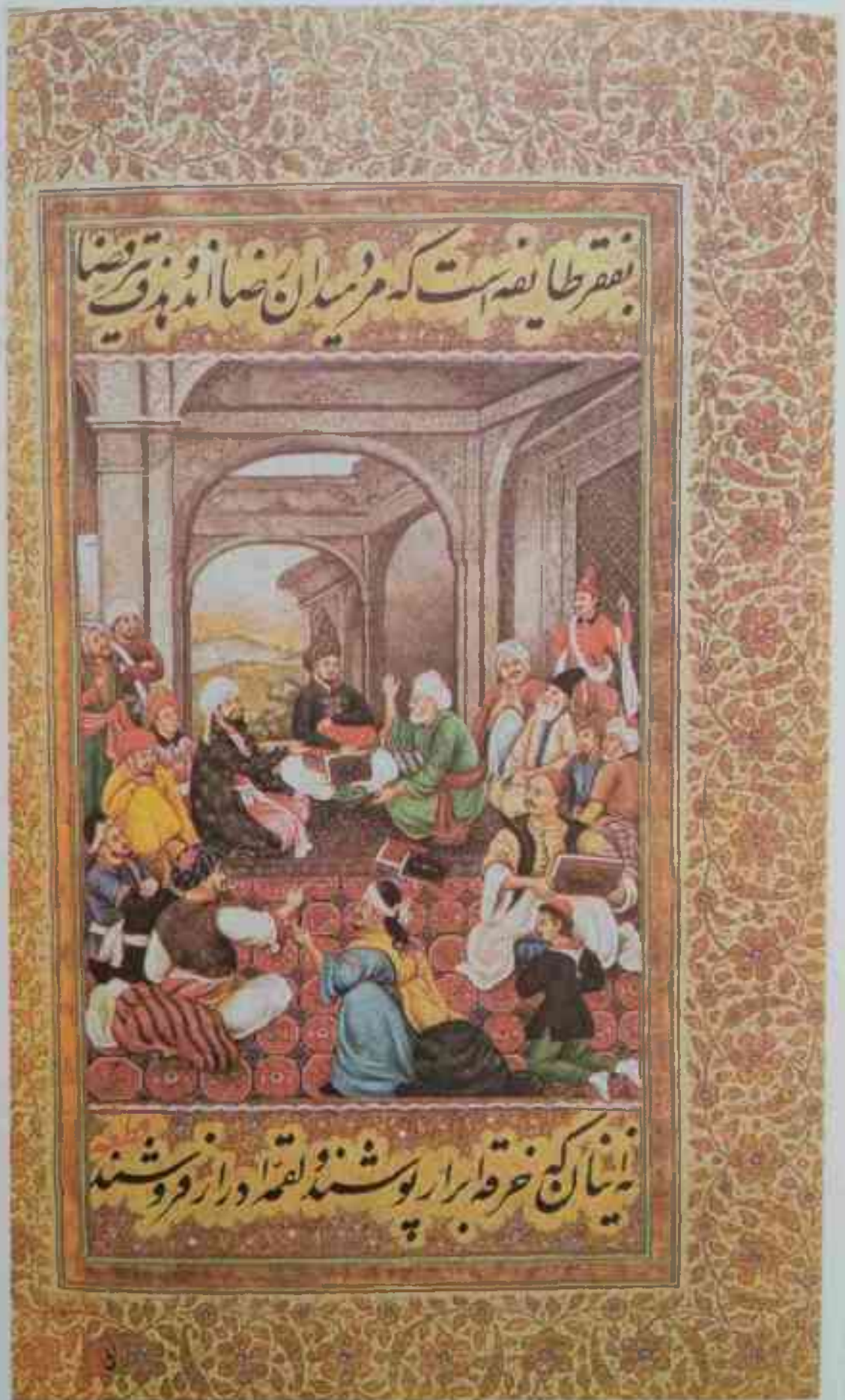
دیگر کرک است این هم جانور کلامیت فصاحت او برابر سگ کوشش باشد
آن سخن که در آن ولایتها مشهور است که کرک فیل را برشخ خود ببرد و آورد

Ҳиндистон филлари. Деҳли. XVII аср биринчи арми.

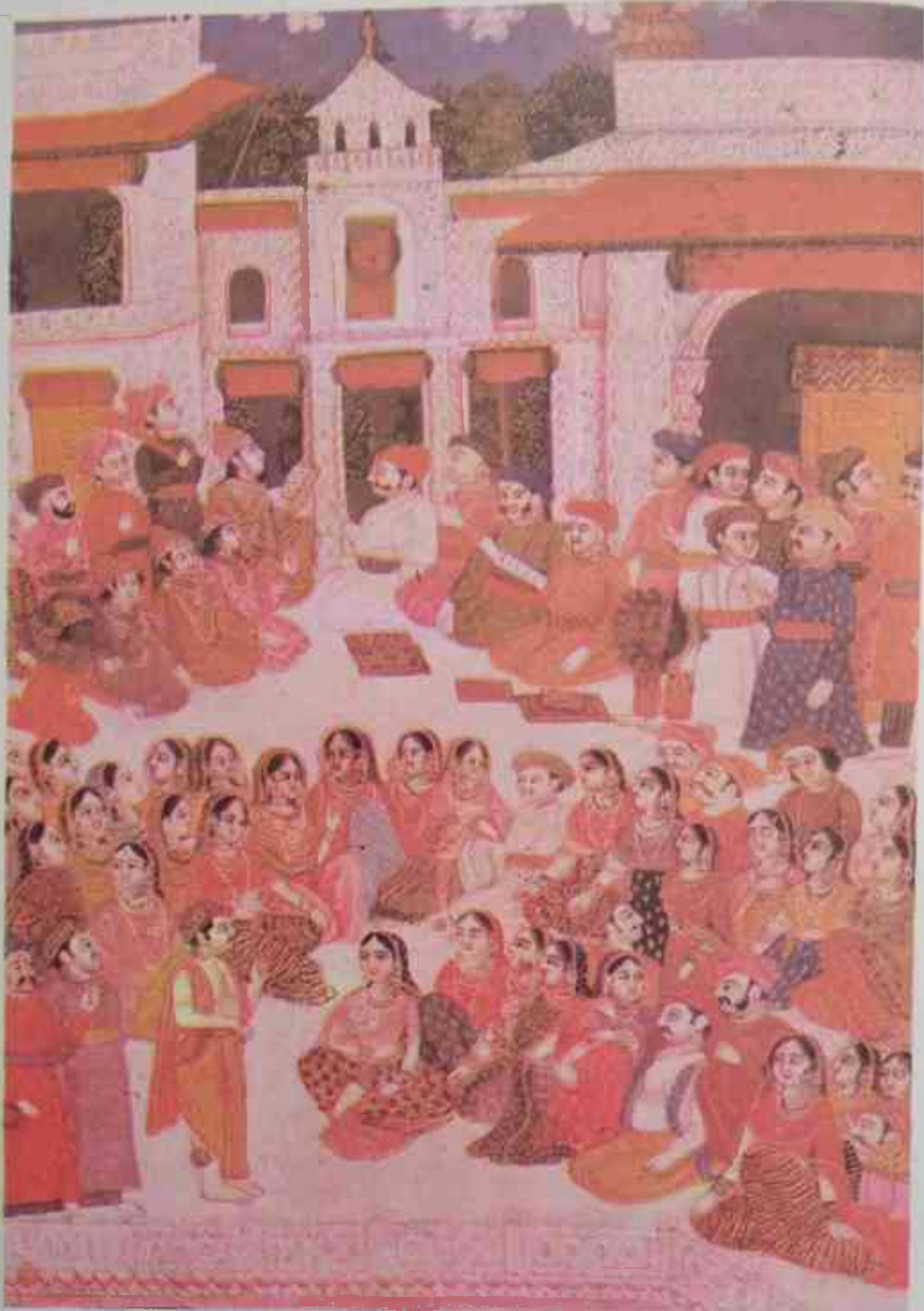
Расмий қабул. Деҳли. XVI аср охири.

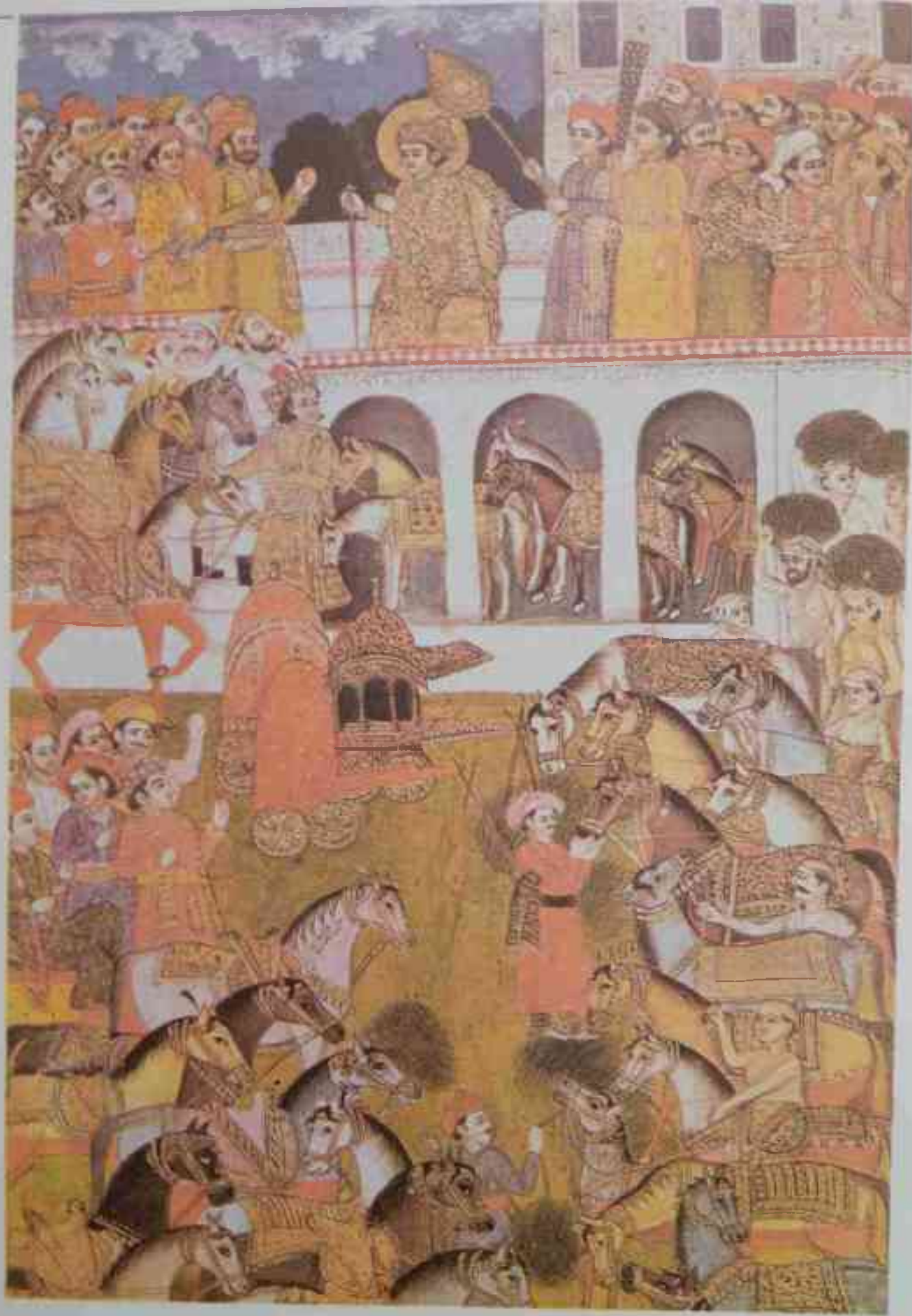
Handwritten text in a script, likely Persian or Urdu, located in a decorative border above the central miniature.

Расмий қабул. Деҳли. XVII аср.

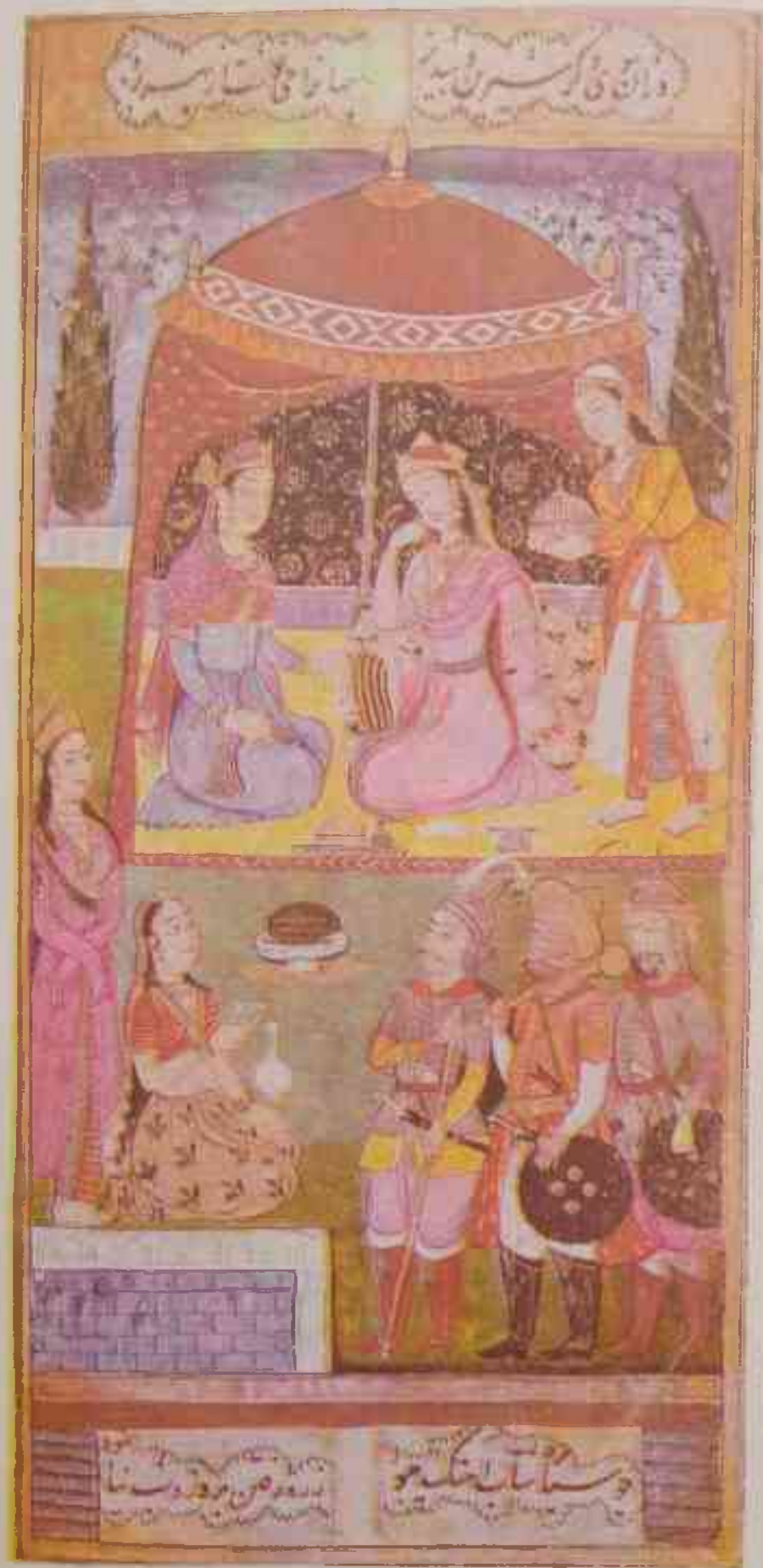

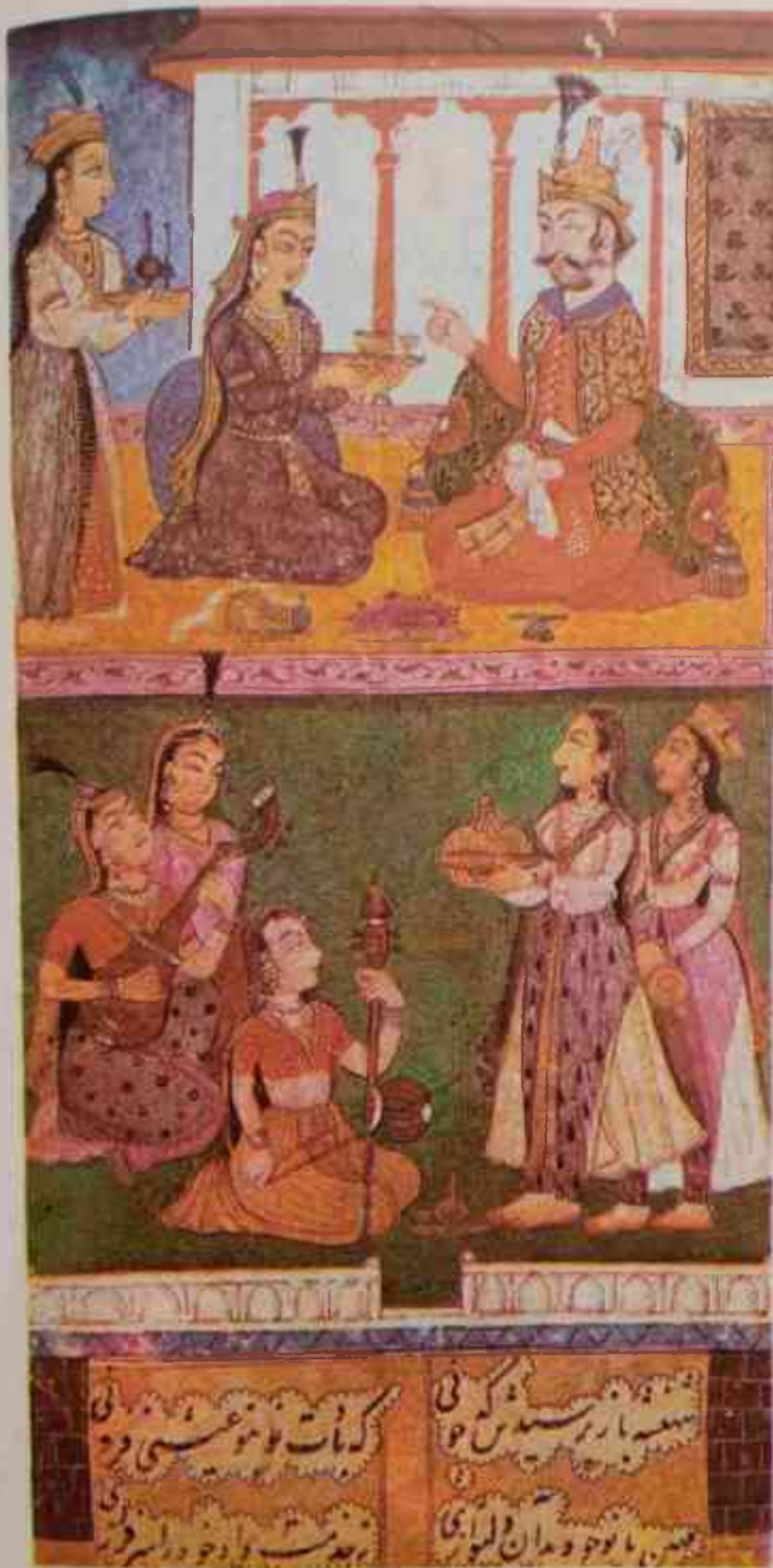
Расмий қабул. Деҳли. XVII аср.

Ширинга Хусрав расмини кўрсатишмоқда. Деҳ-
ли. XVIII аср.

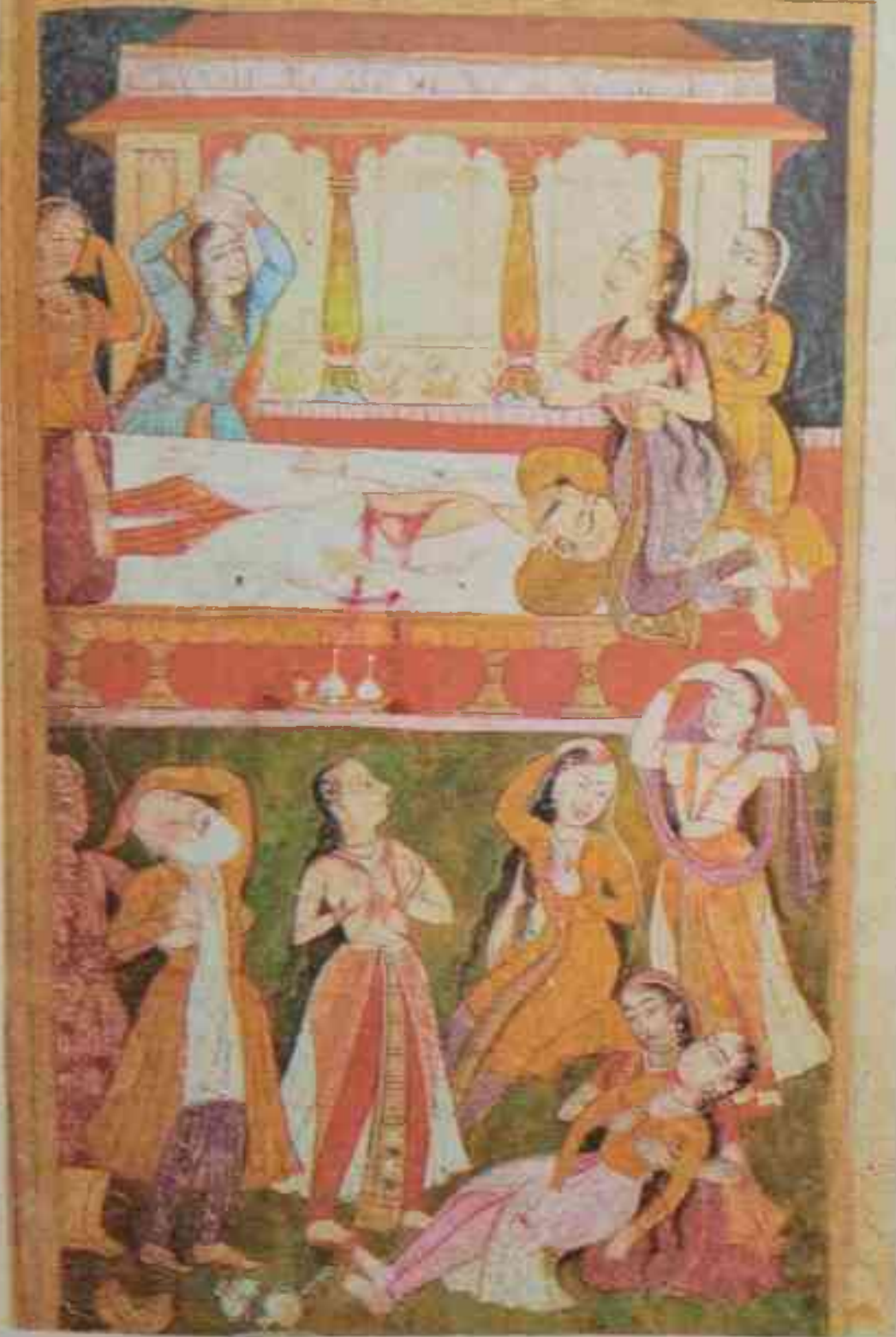
Ширин ҳузурига Хусравнинг келиши. Деҳли.
XVIII аср.

Меҳинбону Хусравни меҳмон қилмоқда. Деҳли.
XVIII аср.

پہن سخی دروازا دگر کی
کران کلین سائرا دگر کی

Ширин от устида. Деҳли. XVIII аср.

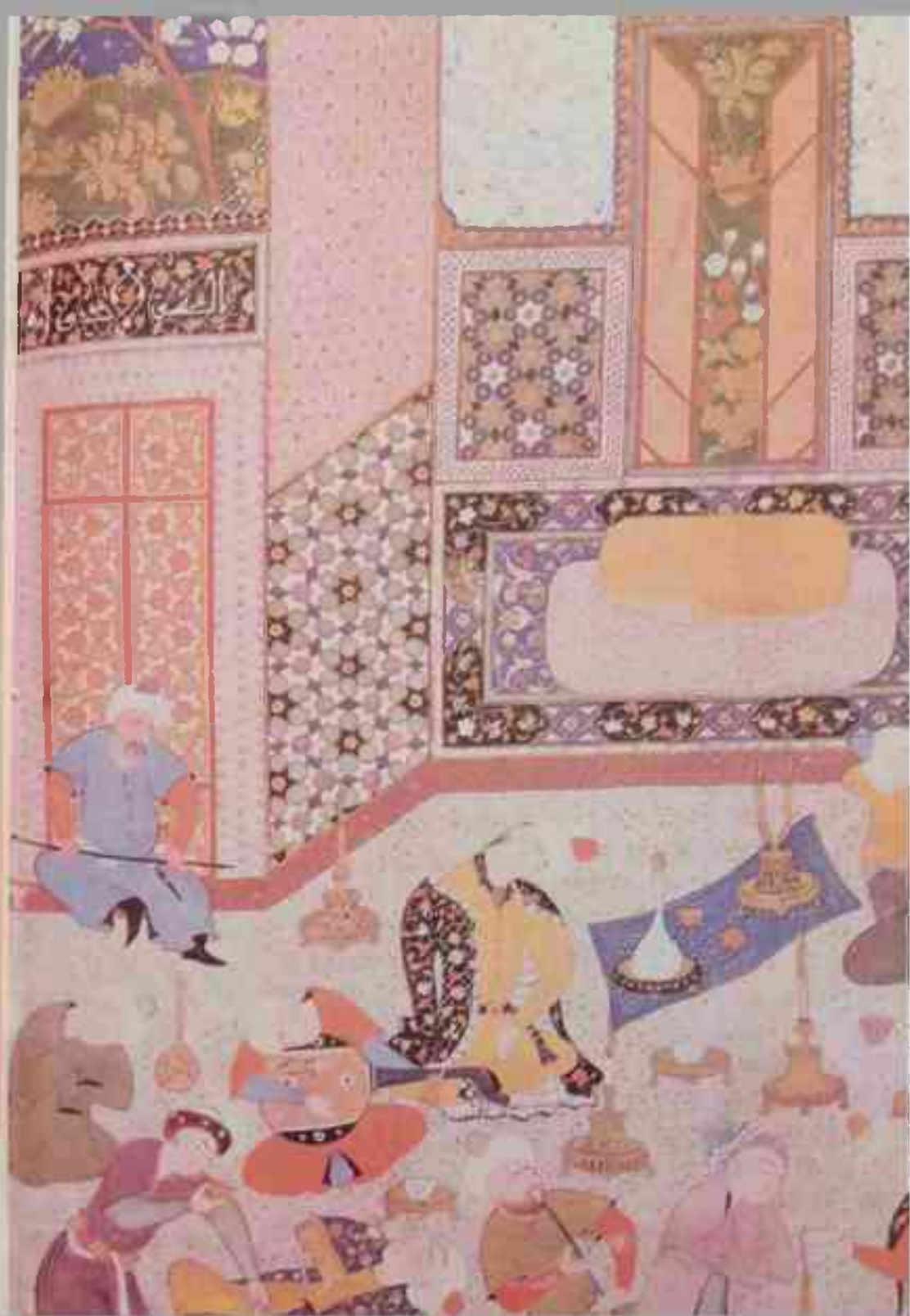
Хусравнинг ўлдирлиши. Деҳли. XVIII аср.

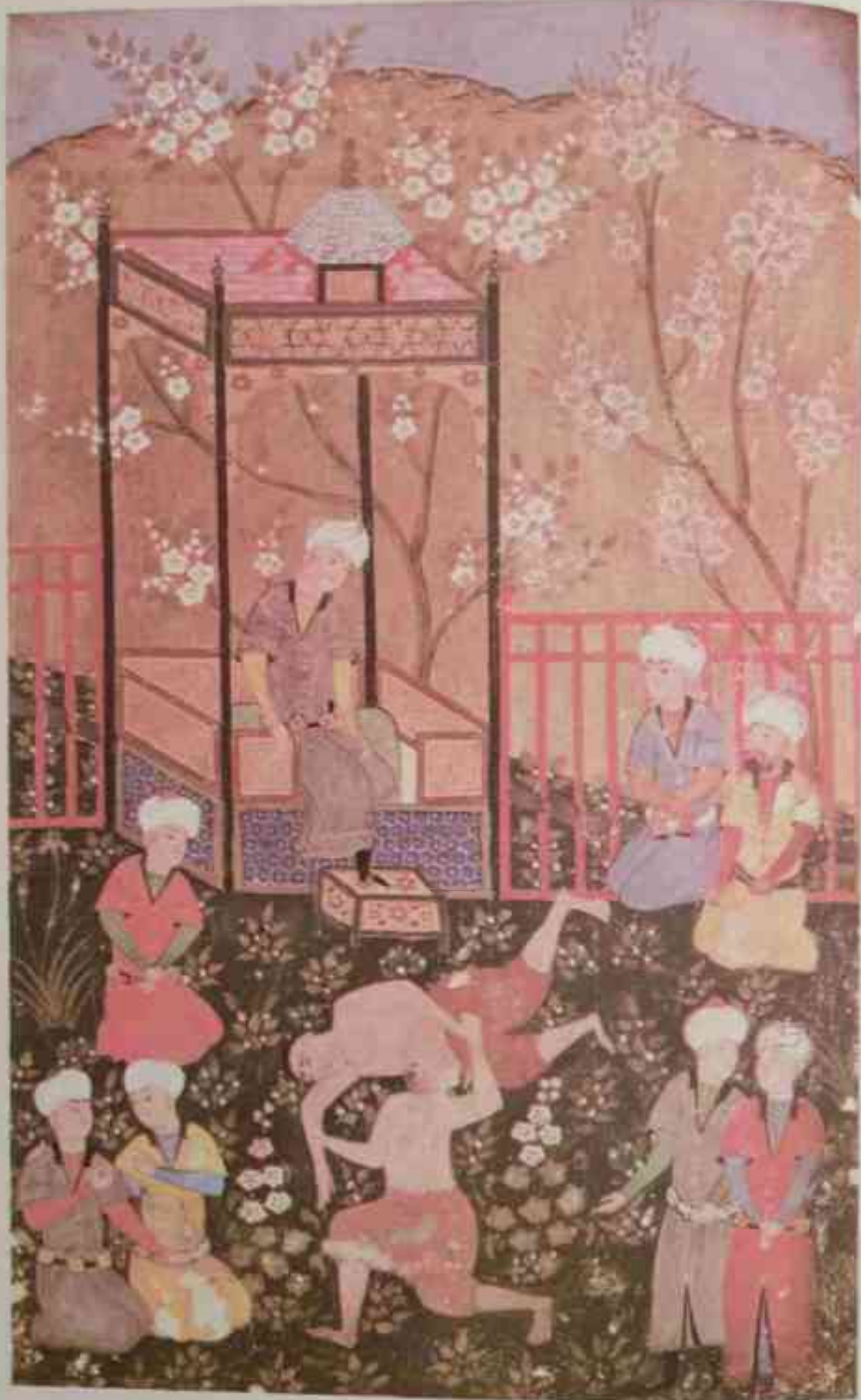

Лайли ва Мажнуннинг саҳродаги учрашуви.
 Деҳли. XIX аср.

Базм. Бухоро XVI аср биринчи ярми.

Устоз ва шогирд кураши. Бухоро. XVI аср
биринчи ярми

Чашма бӯйидаги базм. Бухоро. 1578 й.

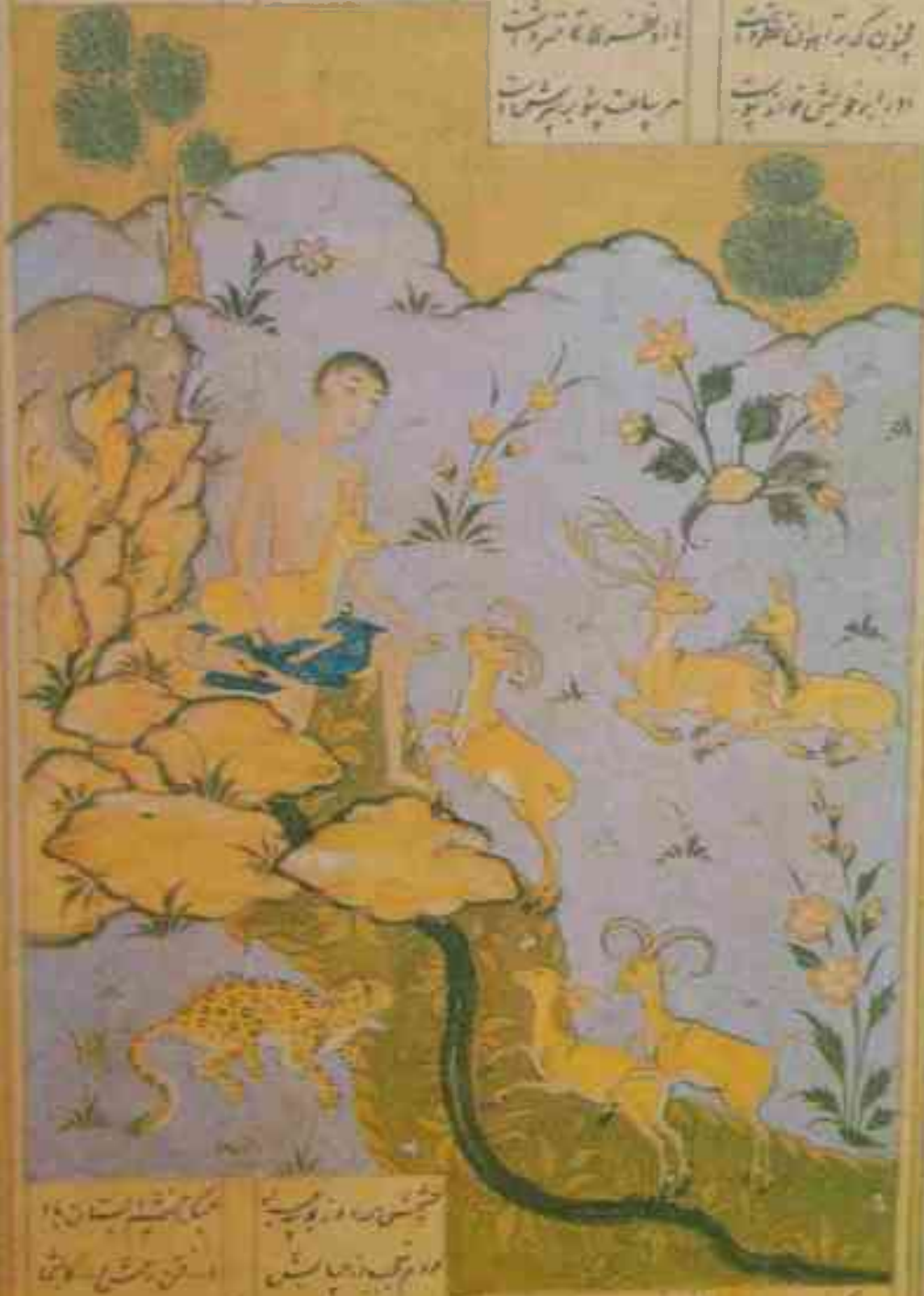
پهل و درخت پر گشوده	چو چمن آید بر گشوده	گل پر و ناز بسوزد تو	پرون شد بسینه آبی
در فصل کبک چنین عیاروت	یعنی و ناسق زنت بر من		
بند پسران آب آید	گوار از بند آب آید		

از نوزد لب آن چسبید	کوش چو کله بی تو	میزد چو چو چشم بد	مادر آن با جی چو
از کون و بد ششیشانی	نوش و نش تر که آید		
آهسته باغ را سپید	در پناه چو چو چشم بد		

مايشه رو به کوهان دره	تو که کوهان دره	بجست او شمشیر	بهر ننگان تو کوهان
بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	کین سره شمشیر دره	دانه که کوه شمشیر
اگر شمشیر دره شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	میرفت چو بار شمشیر	دانه که کوه شمشیر
بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر

بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر
بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر
بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر	بدرستی که کوه شمشیر

Мажнун чашма ёнида. Бухоро. 1578 й.

در مجلس که اول برنگش	بنو همی کن جالی جان	لسی اکان سخن کو سرغنی	ترا فدا طوق بی ز سون
جو گرفت آسوخ با کوش	رگر می کن گفتن در بکرو	بر آورد از جگر آبی شبنام	جو مصر و حی با اقا خبر

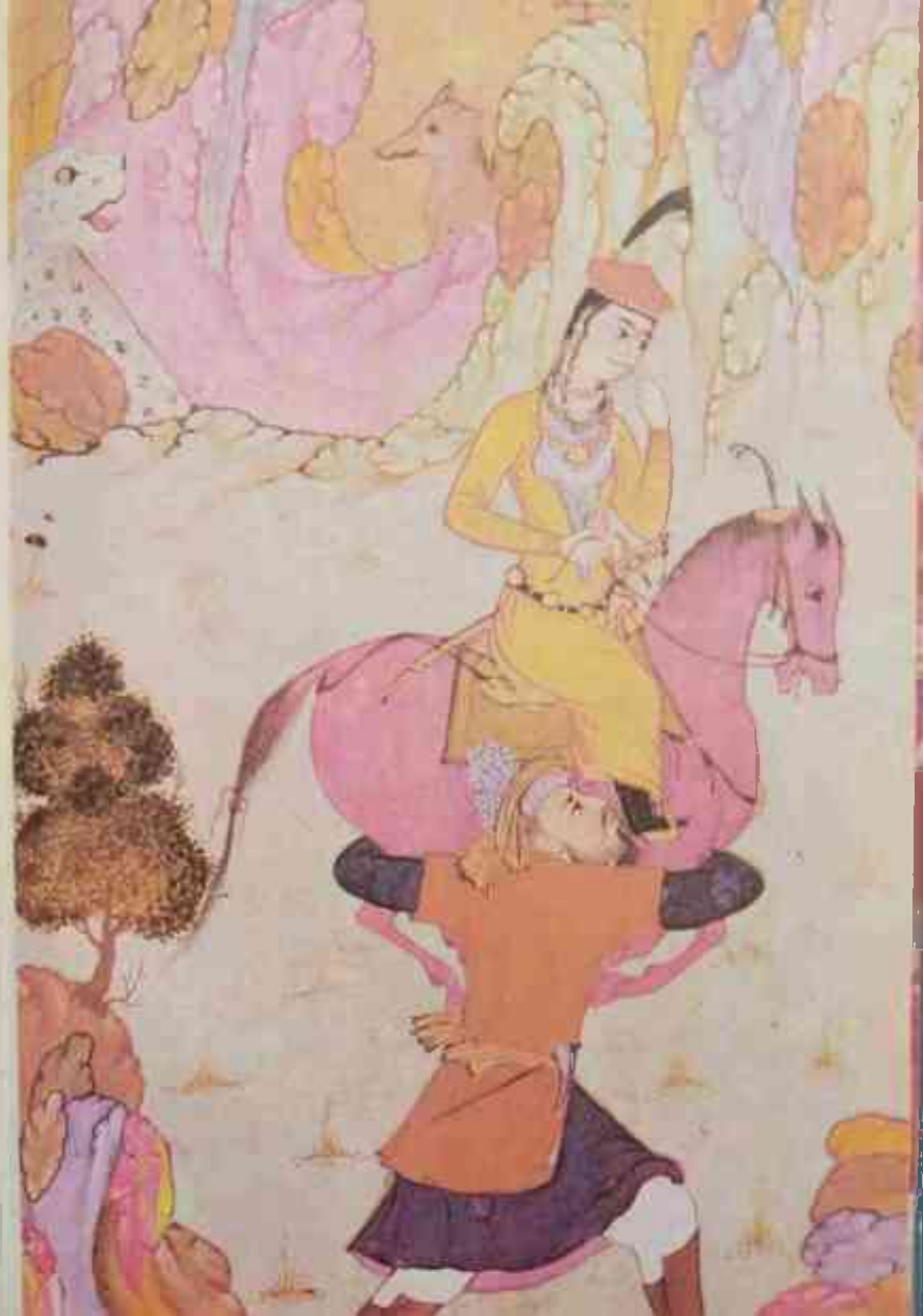
بروخی خاک می مضید بس	وزان پر کو فتن چمن	جو شیرین دیدگان	دلی اردو جو مرغ از دم
سم ذره سخن باره سنا	بدان لب لبام آورد بارش	بس که گفت کای سینه	جنان اسم که کردانی مر
بجا که پستی و پستاد کا	لنی رکا شیرین است	کد دور پت و و جهان	طلیسی کن شیر آسان
زما ما کو پسندان کو	باید کند جو می حکم	له جو با نام آجا شیر	برستار نه انیا شیر
ز شیرین گفتن کفار شیرین	شده سوش از من پا	چهار اشیندن	ولیکس فهم کردن
زبانس که و بل رخ ز او	نهاد از عاجز می دیده	وز بهارفت پروان	رفت از مهربانی

Handwritten marginal notes in Persian script, written vertically along the right edge of the page.

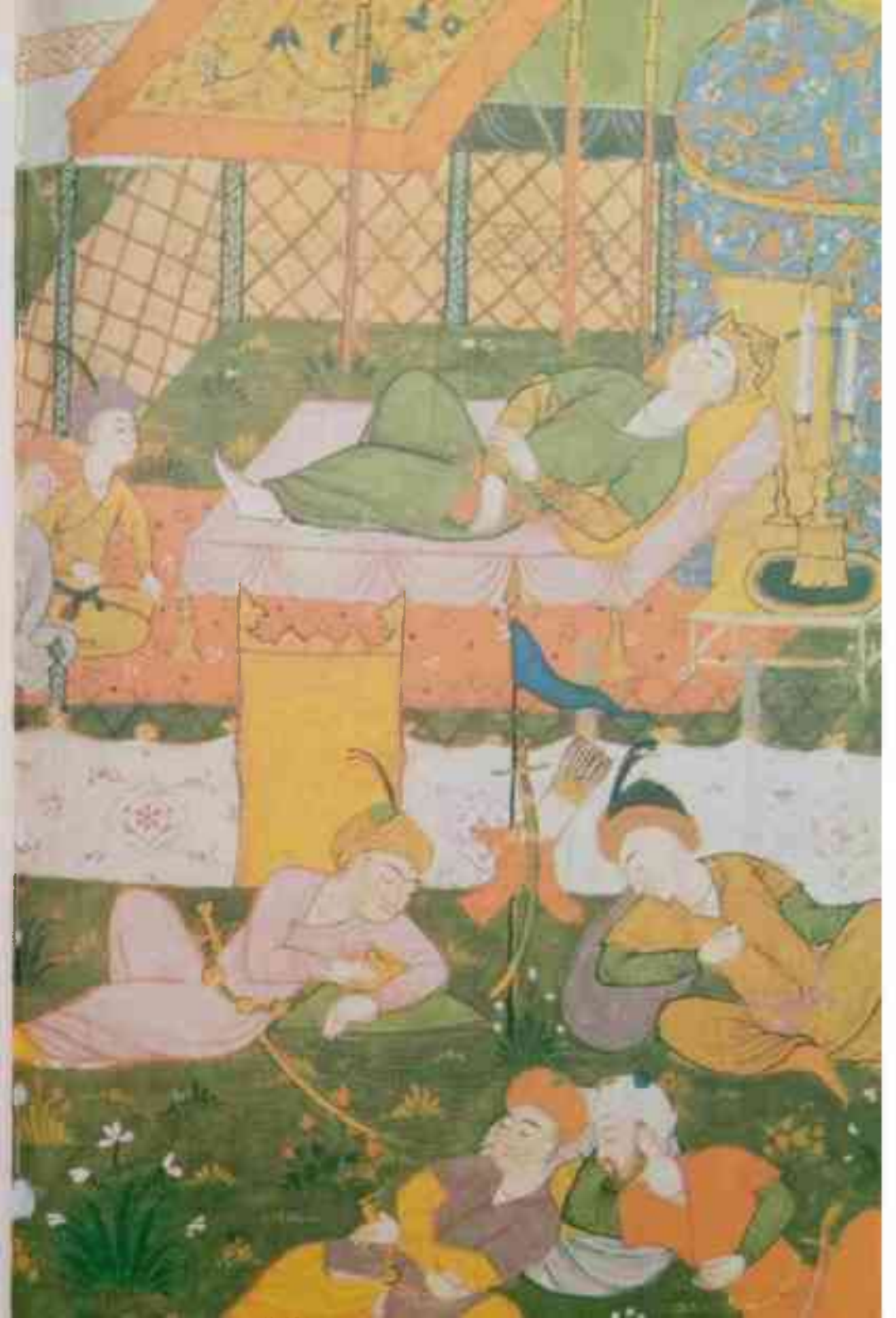
سکوب دشت بخود سکر	بپوشش از کوی پادشاهی	ستیزان گمشدگان	بشیرتی بگویم چون شکوه
چو شیرینی آبی شد هم گوا	نیز از فرسودگان	بمانش شش بهر جا	بچسبم غم رهمن و ما
شادمانش کن کن گشتن	فرومند پشیمان گشتن	خبر کنی که باده فنا	تغذات نیرنگ کن
زب گوید نه بودی	تغذات کنی ز کوه سیر	جودش میکان مشوق	فروغ بدفت در نیا
برون لب با پیش پایش	ز بهار دشت و ساکن گاه	بند زبیه و ندر گاه	دوبک نماند ز بند گاه

بقرش از منافی	از سوی آن نیانده	نماندش بر بیلا نچی	بزرگان و نیش گاه
چو کوه پیز و کوی جود	دشت پست کج برسان	مان نسکر کن نیکو	مانی چنان آفرین بیکر

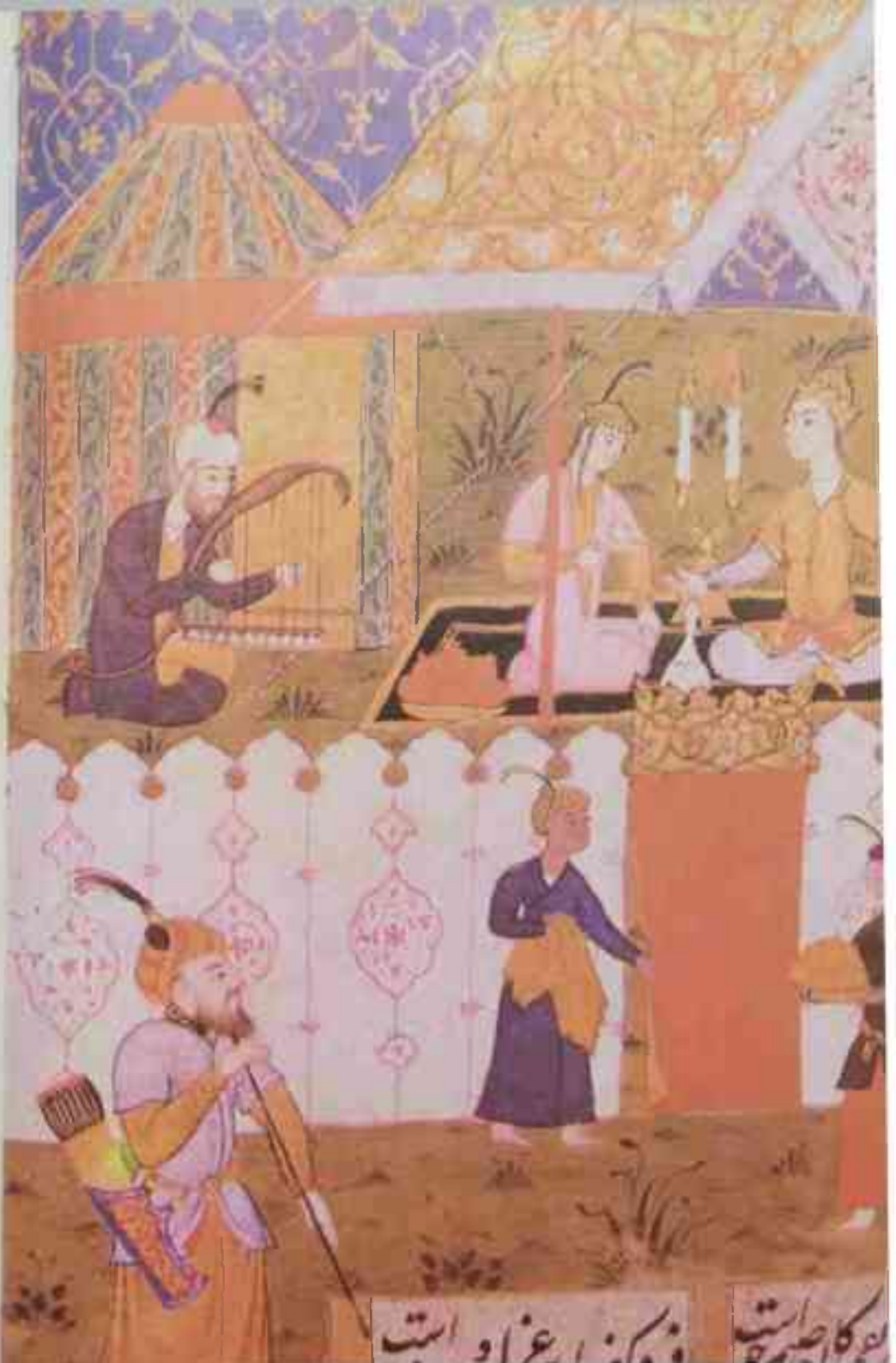
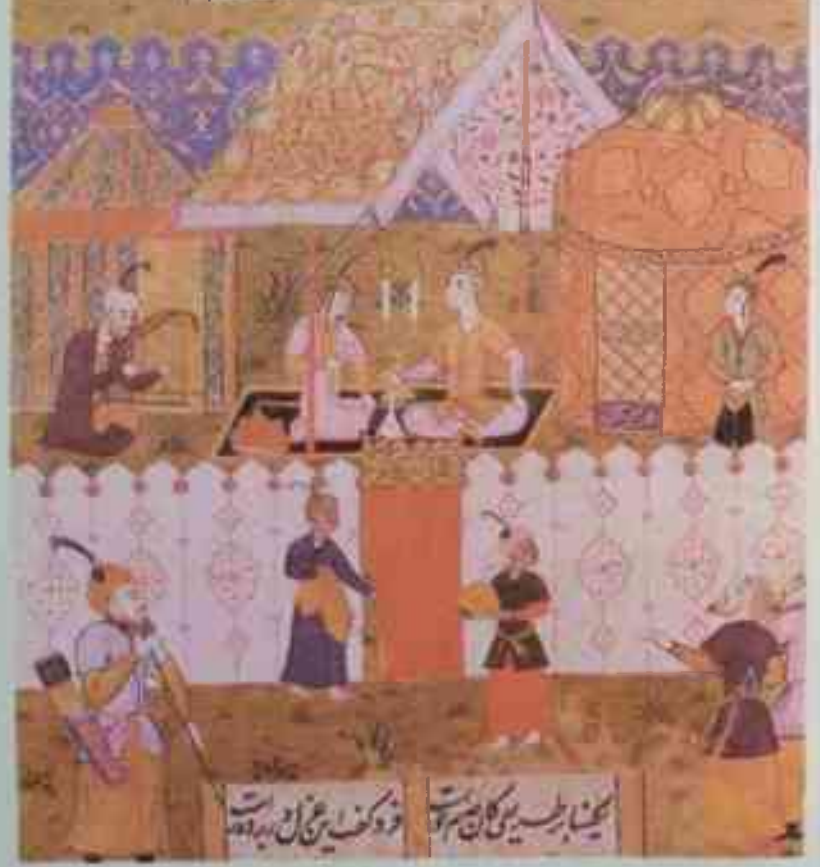

زبان سپهسالار گدازید
 همه میسای سر تن گدازید
 سزای فزون خورده است
 ز بوی فدا و پر خورده است
 بهم بر شد بر این نظر کرده
 بنیاد است خود را جاره کرده
 ز درگاه ملک میاید
 ز میرانه سپهسالاری گدازید
 با شو نهادن با سبب
 مگر کرده بود آن چند در
 بره آن مد سوسی شیرین
 مگر دانه گسیه از ناله مانع

شیرینیگ خوسراو چو دیریاگ کلمی. بخیرو
 1648 ھ

ببین که ساسان ملک نیکسار ابدان بر دستان نوار طرز این چند کاه فروغ شمعهای سب آلود بوش جکت در بار شمعان	که بار سوزش دارد فنانس کد و کام دسی گو گویت آن بششی و از آن سنجی فکنده جغتای گرم آوا	بجسب جلال من شمعان فروغ چند کاه مجرم ازین بار به عول بسک مکت و لدا و نامطرب نواپس از کینان برده نم و دل کف کین بر کوه	بقویه بخت من کیم به سایح فریب کس از دود زود کوه کس جکت دست الدیسرین آو و پستان فزل کید کیش ان نم و دل کف کین بر کوه
---	--	--	--

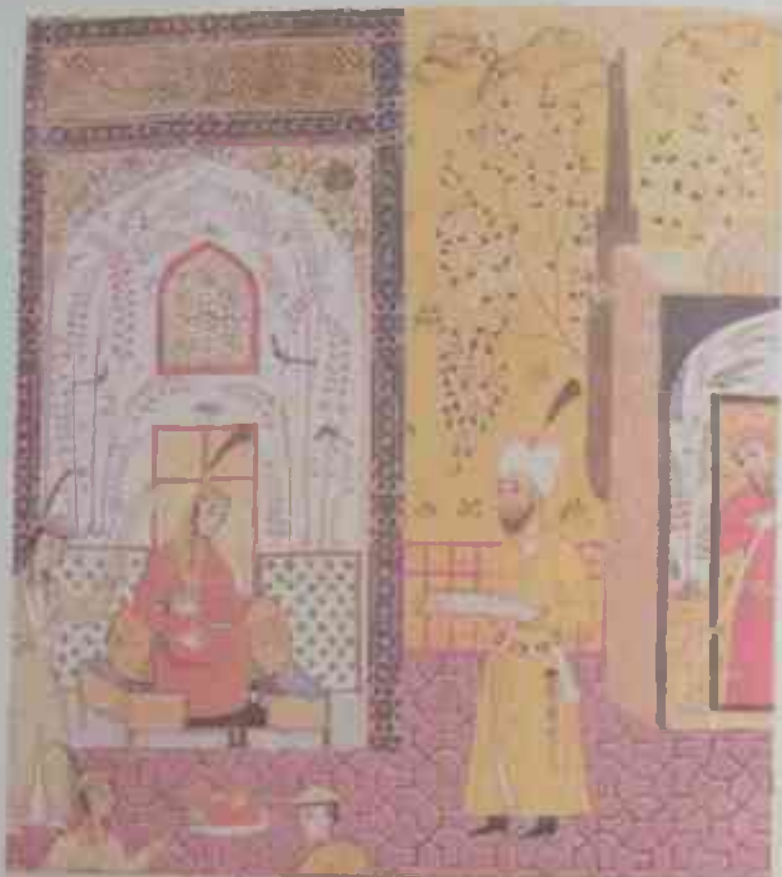

ببین که ساسان ملک
نیکسار ابدان بر دستان
نوار طرز این چند کاه
فروغ شمعهای سب آلود
بوش جکت در بار شمعان

دش و چون کناره بود شایسته باود او با شکر بر اسود بان	چشم وفا سازگار جهان با نوش خواهد کلید سر یاد شایسته شاد می ران شور می	بر آسوده شد چون وز آن کام دل کام ز ناگفتنی زبان سکینه است سوسوی و	سکنه که آن چشم و سینه بکام دل شک در نه پیدار و با سرمه کی ساعت ز دیدن
---	--	--	--

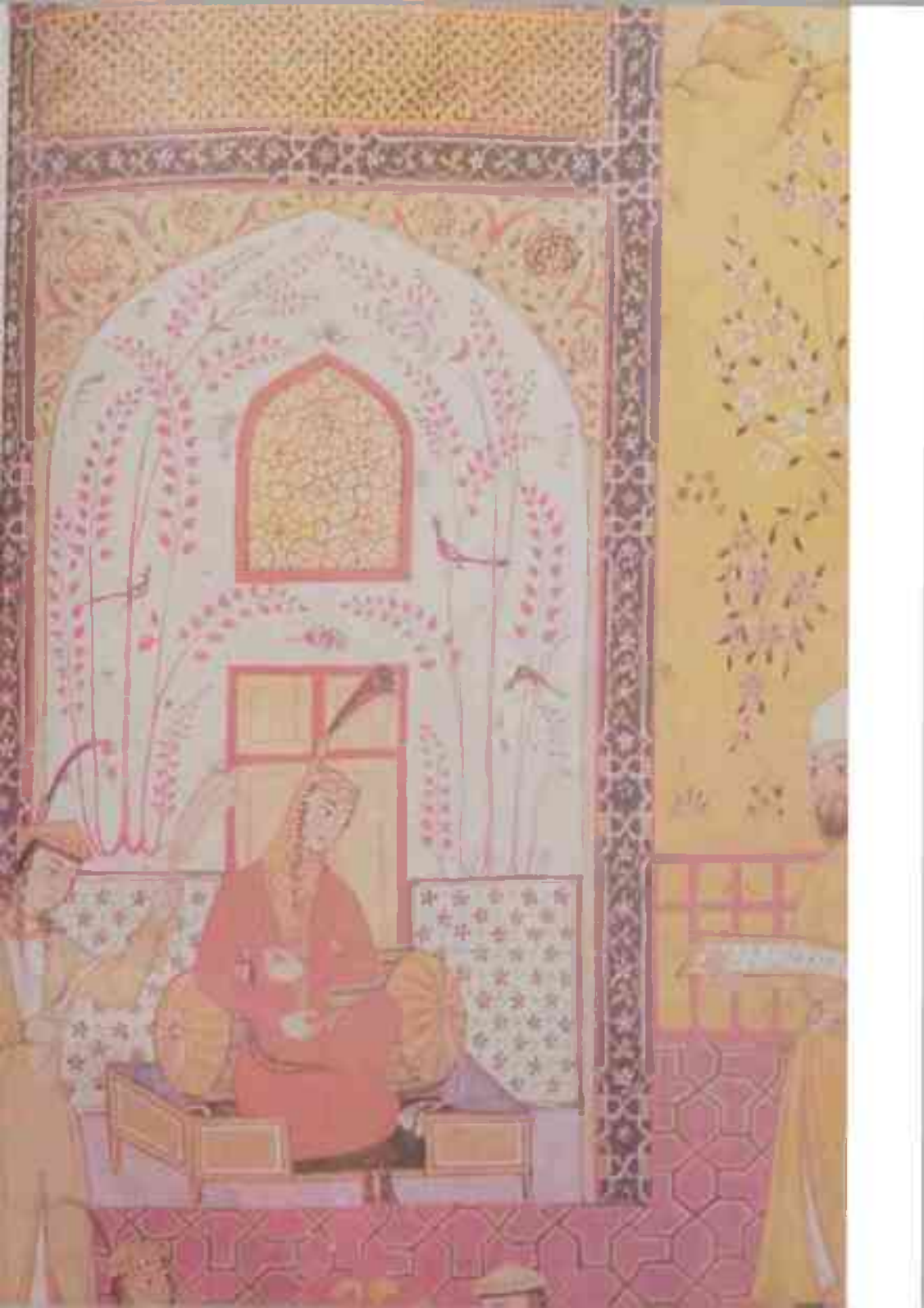

غیر روزی سبب کج
 فردا ز بیم سبب روی
 دود پهلای ساسن
 نیز گشت کاهی زونی
 بانی جویدی کن
 و از سرچ بگشت نماند

بسوی او بر شاه طغر
 از بقی وقت کعب
 در پناه کی گردن
 تمام آوار جان
 چه پند و کرد و کرد
 جوان که سه سوی

بر پدید و در حاکم
 سپسند در هم ز شمع
 بر او کمر ز شمشیر
 بد فدا و ز غافل
 ای پندی از مع سحر
 مکار و در باره کج

نغمه تنی دارم ز کم کرد
 کند آشتی این اگاه
 نه شاه جهان و نور
 سومی کی دور سگ
 بر پیکان این گشت
 و خوشتر از نماند

Чин малвқасмининг Искандар ҳузурига келиши.
Бухоро, 1648 й.

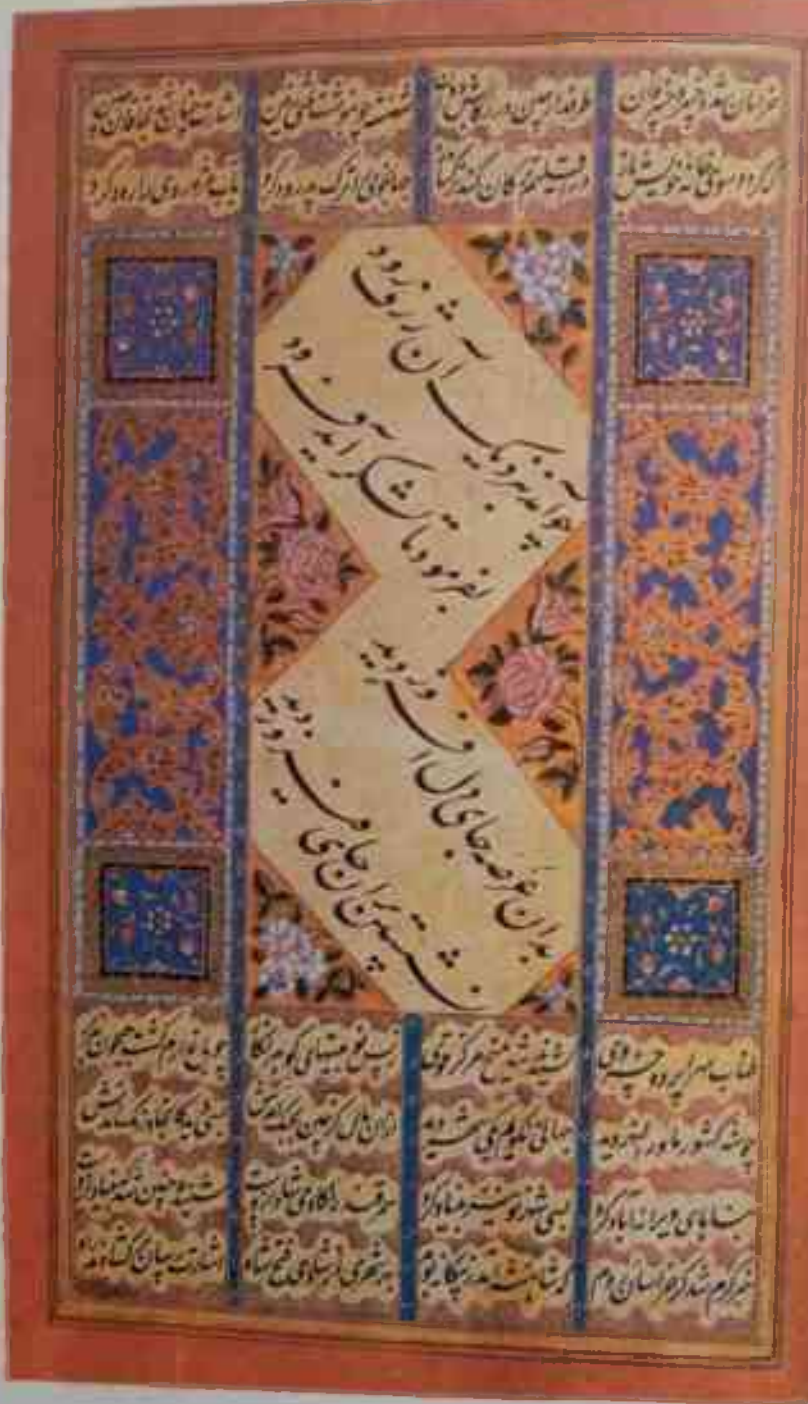
چو کنگر پنهان کس کشته شد
 بجز کس که چشمت پدید آمد
 و بود حساب از او زانکه
 نه از کنگر نه از چاه استخوان

بنزدیک سحر او کی شود
 بیولو ز پارس حسرتی
 سو افغان و خوز را کی برسد
 ماب ز آواز آواز استخوان

بیکر آن دهانت نه است
 چه کجاست آن یک پر کشما
 و اگر بهر سبیل و در رود
 خنای او بر سر لاله و کنگر است

بر آن سپهر نهادی
 بشهر نهاد و رست گشت
 و در و پیش آن کنگر
 هر کنگر نه نهادی

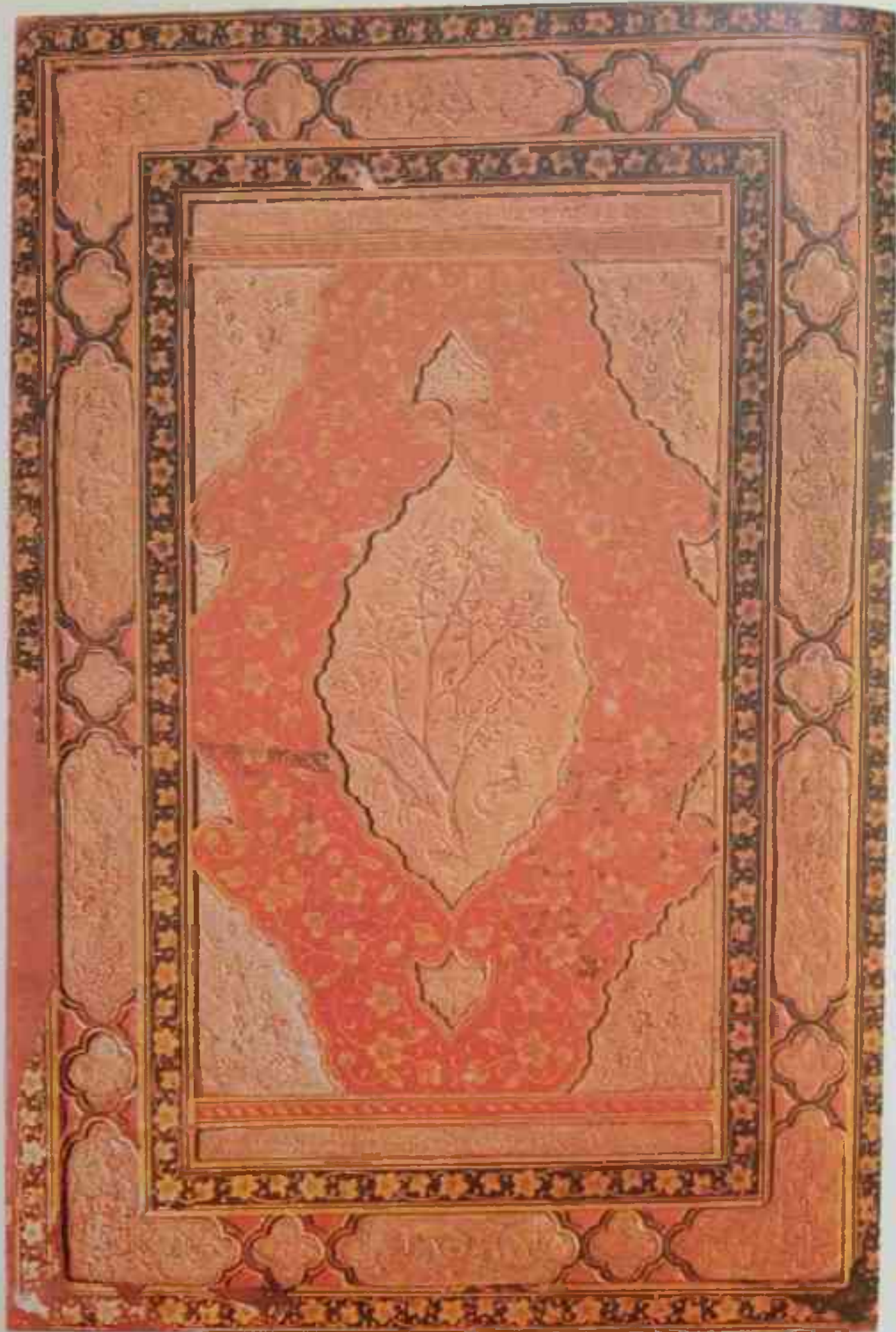

سیدان آمدند بر مغربست	تیمی حرمه چار پیلو بیت	طریری آرد و باد برونست	له خواهی من لوط و کجاست
زینده ماندندانی نم	له بازی و جنگا ایرنگ	جوروسی رود و ده اود	ز نغمه بگشت من آمد سرا
شد که گزکت تاورد	بناشد جان منی مردا	عنان سوی لشکر گزکت	سرفیت میرفرد تنبایا
رها کرد جسم بر سر اول	بمن شبت آن شبت کرد	له زنده جسمه بخاربت	بروشد زینده سال

زیندی شد در کشت
رساند آن من سینه دانا

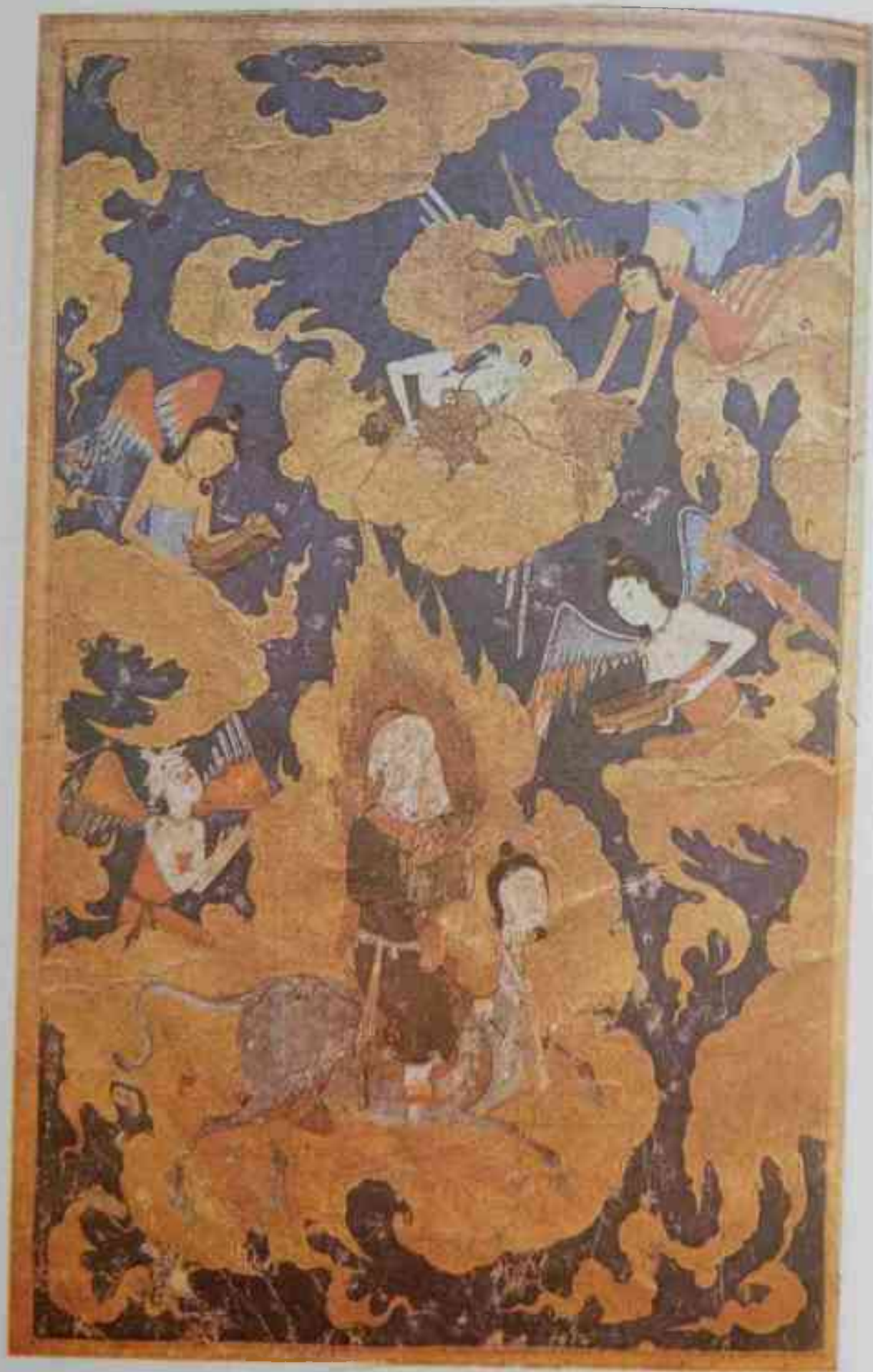

Қосим (?) Али расми. Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо сурати. Ҳирот XV асрнинг 80-йиллари.

Сарлавға ёки унвон нақши. Ҷирот. 1551 й.

Тельман Муҳаммедов. Узбек халқ эртакларига ишланган.

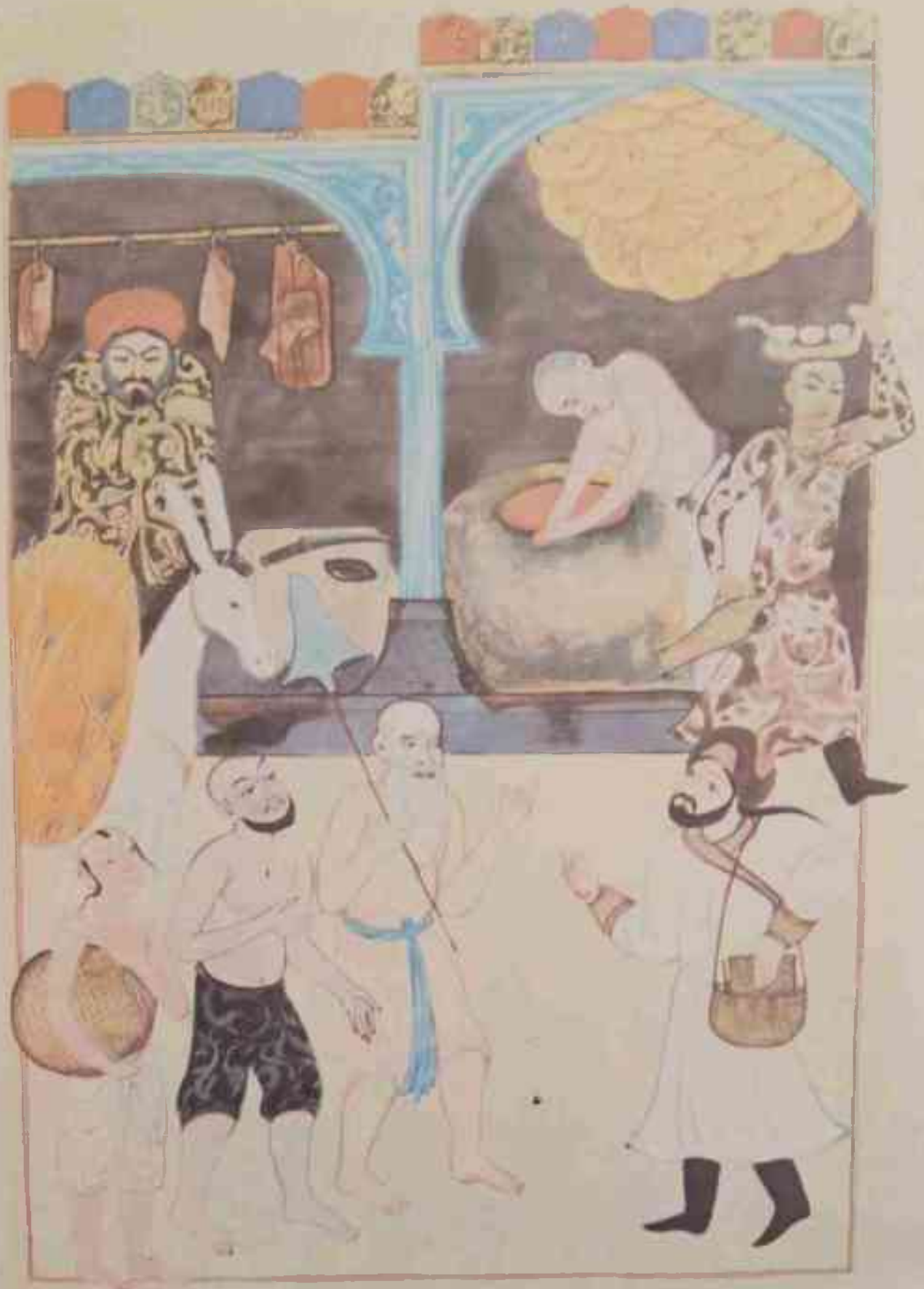
Тельман Муҳаммедов. Узбек халқ эртакларига ишланган.

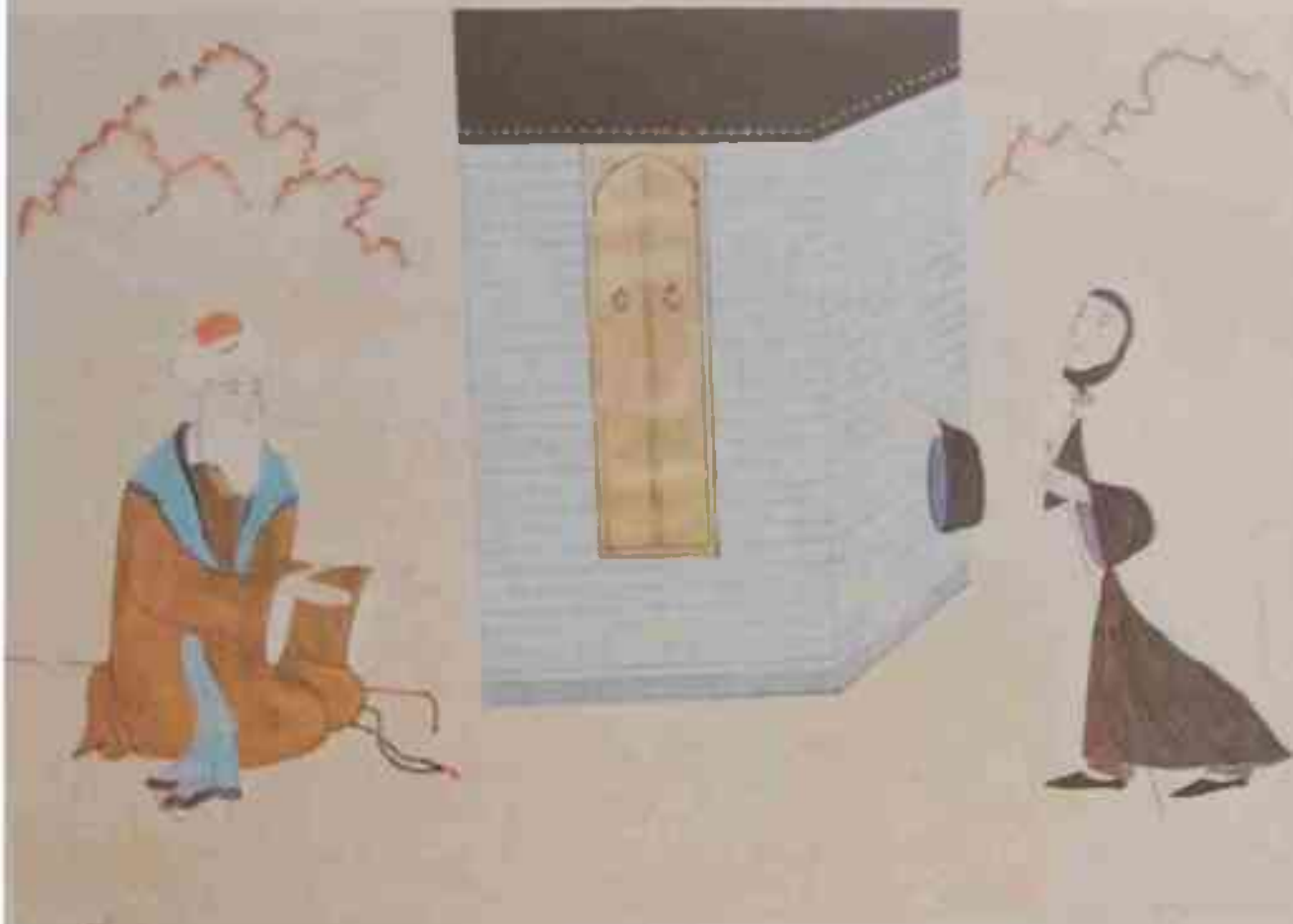

Шомаҳмуд Муҳаммадҷонов. Чилангар Кова қу-
роғони. 1972 й.

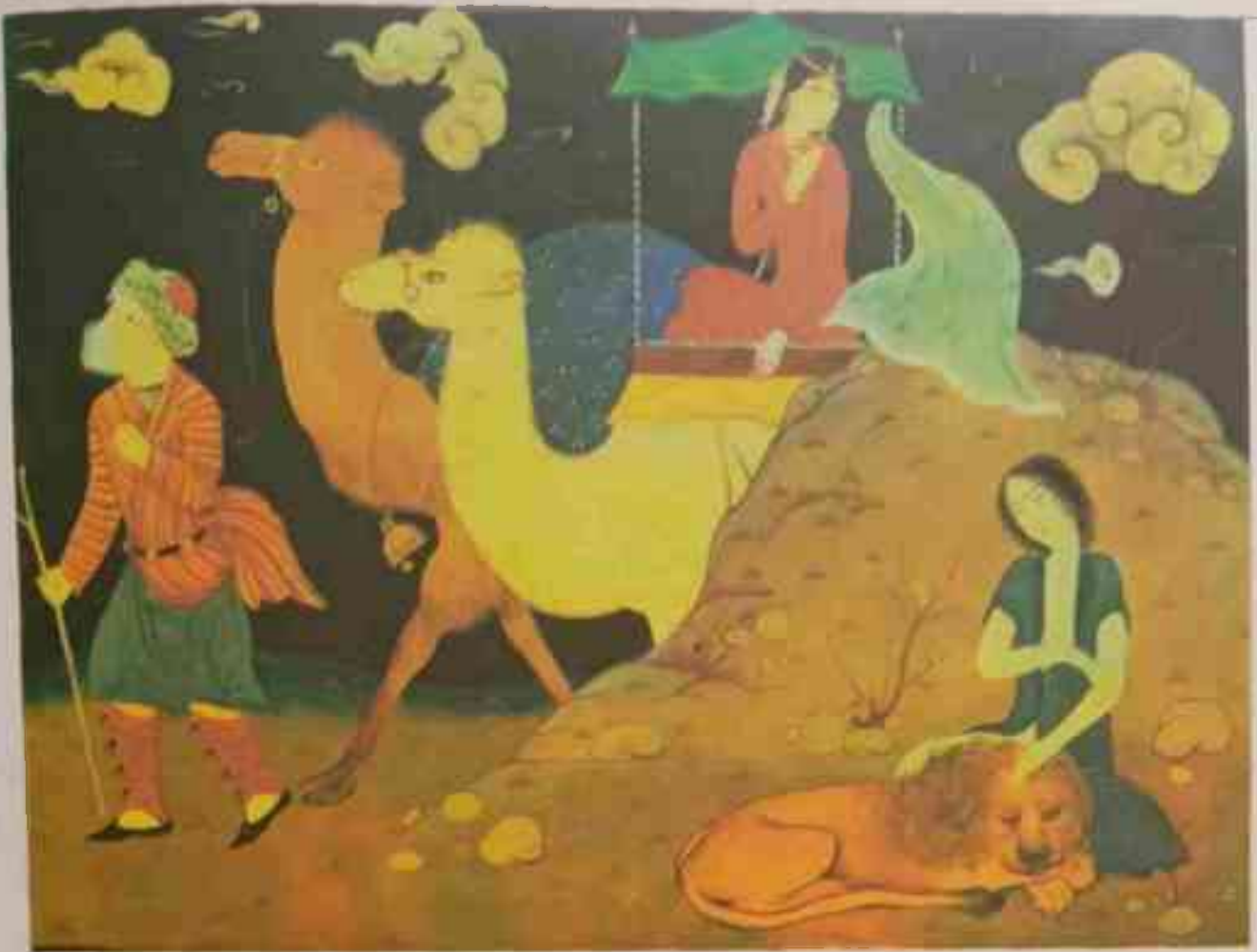
Шомаҳиуд Муҳаммадҷонов. Иброҳим Адҳам ва
Робил. 1986 й.

Маъруф Салимов. Тошкент — Узбекистон Совет Социалистик республикаси пойтахти. 1983 й.

Ғайрат Камолов. Лайли ва Мажнун. 1985 й.

Хуршид Назиров. Ҳофиз Хоразмий газалига
ишланган расм, 1985 й

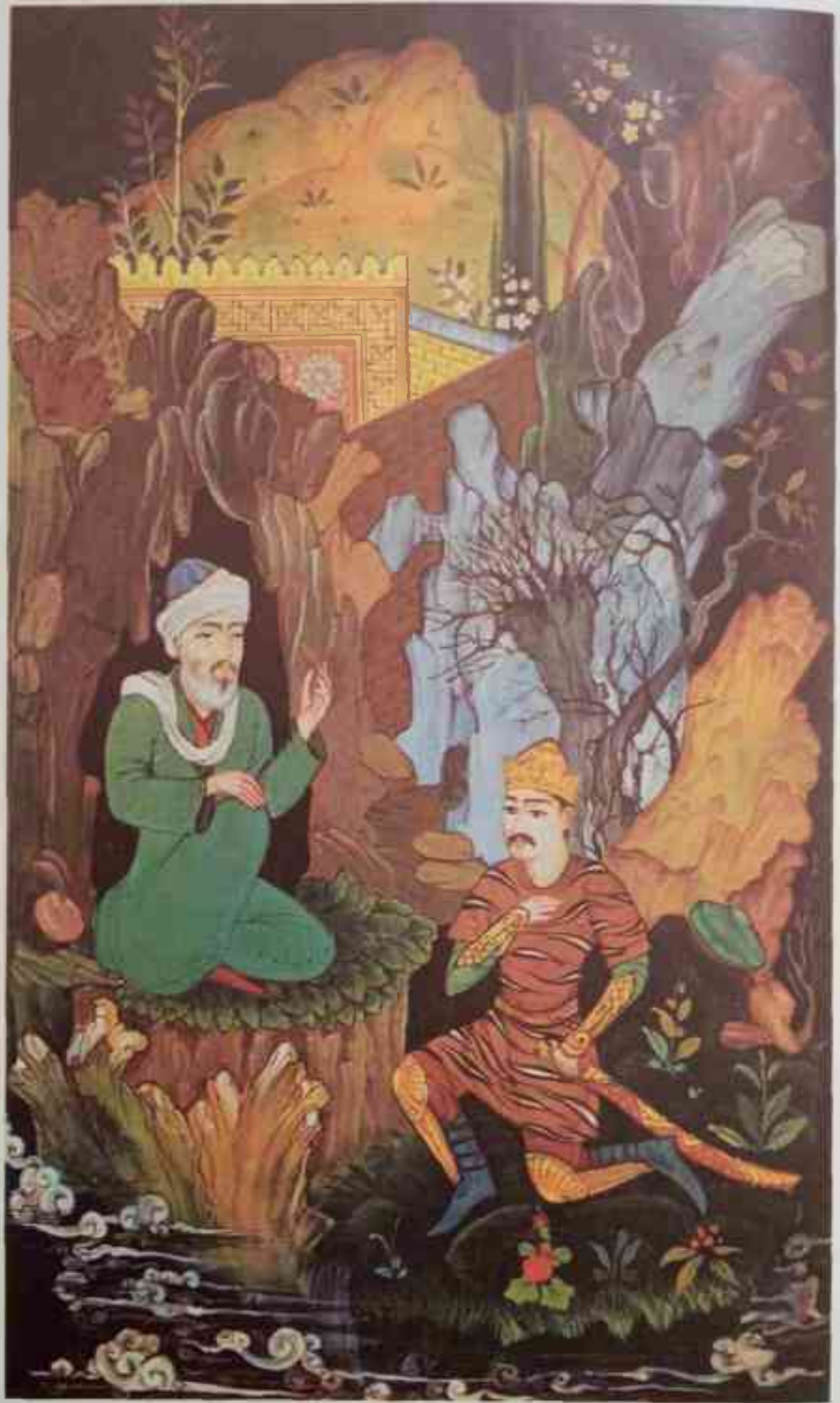

Мунира Сотиболдиева. Ошиқ ва машуқа.
1985 й.

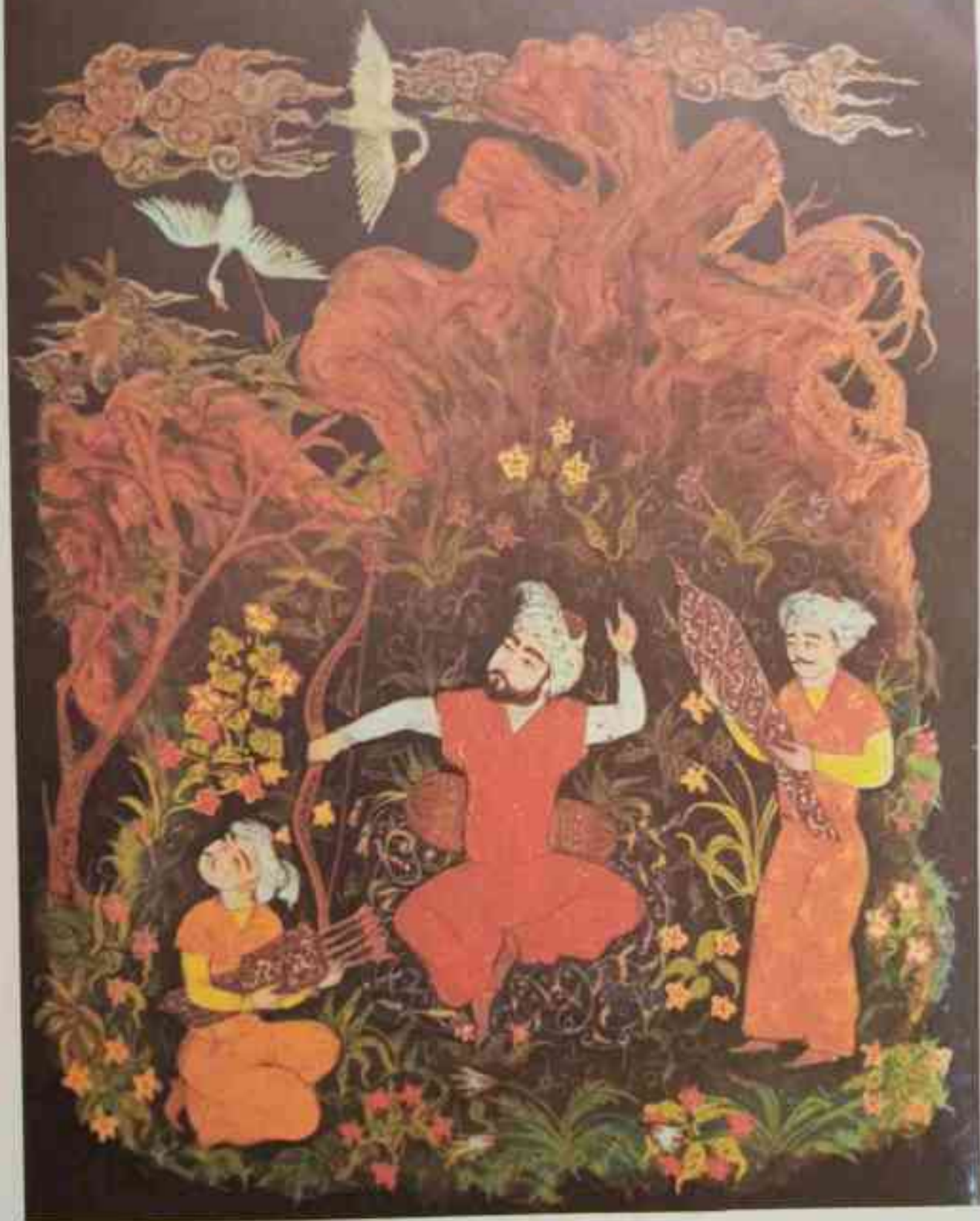

Мунира Сотиболдиева. Гузал. 1985 й.

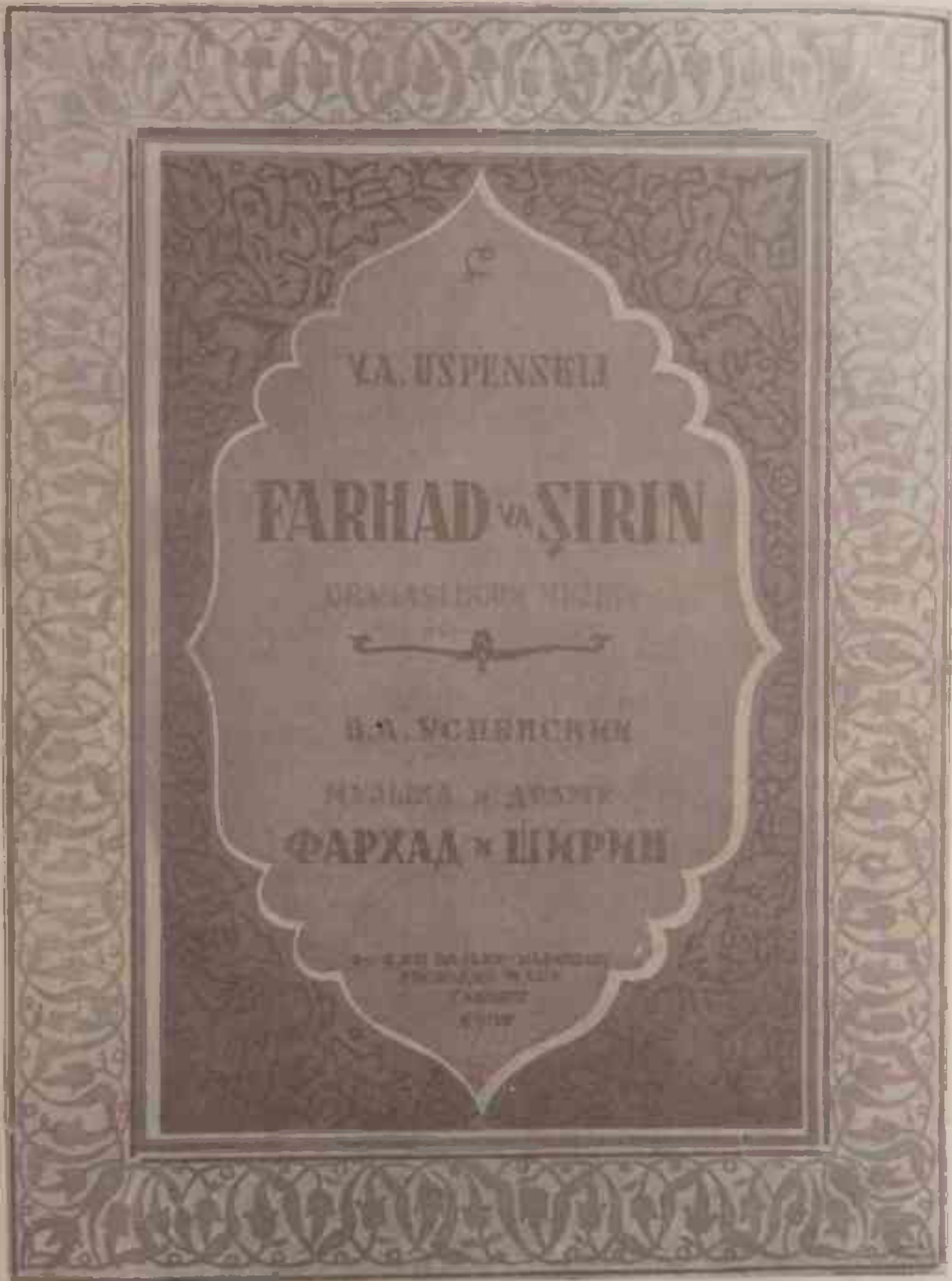

Тоҳир Болтабоев. Фарҳод Суқрот ҳузурида.
1985 й.

Гани Алдашев. Ов манзараси. 1985 й.

В. А. УСПЕНСКИЙ

FARHAD VA SIRIN

DRAMATISIK MIZMUN

В. А. УСПЕНСКИЙ

МУЗИКА И ДАРЗИ

ФАРХАД * ШИРИН

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ
ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ
ТАШКЕНТ
1937

Искандар Икромов. В. А. Успенскийнинг «Фарҳод ва Ширин» драмиси учун музика» китоби муқоваси. 1937 й.

Искандар Икромов. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони муқоваси. 1941 й.

عا

لم ابل ميلينكيز كيم ايش ايباس دشمن ليخ
يار اولونگ بير چيگيز كا كه ايرور بار ليخ ايش

بوكلشن يچو بو قوز بقا كلن كا شاست
عجب سعادت ايرور قالسا بختي ليك بلي آت

مال اوله در كه ايل اندين آله بهر
دشمن اندين تا بسه تنگ دور زوش زهر

نظمينك اكر خلق فاني شك ايرور
ميل كه بو نفع اوزونكا كو براك ايرور

1. Воситий, Суворийлар кўриги. Ҳаририйнинг «Мақомот» асарининг еттинчи ҳикоясига ишланган. Бағдод. 1237 й.

2. Воситий. Сайёр машшоқлар. Ҳаририйнинг «Мақомот» асарининг уттиз биринчи ҳикоясига ишланган. Бағдод. 1237 й.

3. Мирза Али(?). Шахнат ўйини. Жомийнинг «Ҳафт авранг» асаридаги «Силсилат уз — заҳҳоб» достонига ишланган. Машҳад. 1556—1565 й.

4. Маст қози. Саъдийнинг «Куллиёт»ига ишланган. Шероз. XVI аср иккинчи ярми. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. Дори — 362. 986 varaқ.

5. Масжиддаги ваяз. Саъдий «Куллиёт»ига ишланган. Шероз. XVI аср иккинчи ярми. Ленинграддаги Давлат кутубхонасида сақланади. Дори — 362. 2356 varaқ.

6. Зулайхонинг Юсуфга ялиниши. Саъдийнинг «Куллиёт»ига ишланган. Шероз. XVI аср иккинчи ярми. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. Дори — 362. 2536 varaқ.

7. Илтижо. Саъдийнинг «Куллиёт»ига ишланган. Шероз. XVI аср иккинчи ярми. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. Дори — 362. 284a varaқ.

8. Баҳром сариқ қасрда. Низомийнинг «Хамса» асарига ишланган. Исфохон. XVI аср охири. Рампурдаги Навоб кутубхонасида сақланади.

9. Шафийи Аббосий. Ухлаётган дарвиш. Исфохон. 1650 й.

10. Анор ушлаган йигит. Исфохон. XVII аср.

11. Отбоқар тулпор ёнида. Исфохон. XVII аср.

12. Жалолзода Мустафо. Қалъа қамали. 1538 й.

13. Жалолзода Мустафо. Чодир олдидаги аёнлар. 1543 й.

14. Султон Сулаймон лашкарлари билан. XVI аср.

15. Жалолзода Мустафо. Султон ва унинг аёнлари. XVI аср.

16. Султон Муҳаммад. Каюмарс қабули. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонига ишланган. Табриз. 1527—28 й.

17. Султон Муҳаммад. Ҳофиз Шерозий газалига ишланган. Табриз. 1527 й.

18. Султон Муҳаммад. Меърож. Низомийнинг «Хамса» асарига ишланган. Табриз. 1539—43 й.

19. Султон Муҳаммад. Меърож. Парча.

20. Алишер Навоий газалига ишланган расм. Табриз услуги. XVI аср биринчи чораги. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС — 65.1266 varaқ.

21. Рустам Сухробнинг жасади олдида. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонига ишланган. Табриз услуги (?). XVI аср.

22. Дҳану. Расмий қабул. «Тарих-и хонадон-и тимурия» асарига ишланган. Деҳли. XVI аср охири. Патнадаги Худобахш кутубхонасида сақланади. Рақами 107.1786 varaқ.

23. Хандистон филлари. Бобурнинг «Бобурнома» асарига ишланган. Деҳли. XVII аср биринчи ярми. Алвардаги Давлат музейида сақланади. Рақами 2.323a varaқ.

24. Расмий қабул. Амир Хусравнинг «Дувал» ва Хиэрхон» достонига ишланган. Деҳли.

XVI аср охири. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 997. 286 varaқ.

25. Олимлар баҳси. Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган. Деҳли. XVII аср. Алвар Давлат музейида сақланади. Рақами 600.2366 varaқ.

26. Тўй кечаси. Файзий Фаёзийнинг «Нал ва Даман» достонига ишланган. XVII аср. Калкуттадаги Викториа мемориал музейида сақланади. Рақами 825. 1076 varaқ.

27. Расмий қабул. Файзий Фаёзийнинг «Нал ва Даман» достонига ишланган. Деҳли. XVII аср. Калкуттадаги Викториа мемориал музейида сақланади. Рақами 325. 1366 varaқ.

28. Расмий қабул. Файзий Фаёзийнинг «Нал ва Даман» достонига ишланган. Деҳли. XVII аср. Калкуттадаги Викториа мемориал музейида сақланади. Рақами 325. 147a varaқ.

29. Ширинга Хусрав расмини кўрсатишмоқда. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Деҳли. XVIII аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 486/2. 376 varaқ.

30. Ширин ҳузурига Хусравнинг келиши. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Деҳли. XVIII аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 486/2. 506 varaқ.

31. Меҳинбону Хусравни меҳмон қилмоқда. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Деҳли. XVIII аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 486/2. 61a varaқ.

32. Ширин от устида. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Деҳли. XVIII аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 486/2. 87a varaқ.

33. Хусравнинг улдирилиши. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Деҳли. XVIII аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 486/2. 24a varaқ.

34. Лайли ва Мажнуннинг саҳродаги учрашуви. Саъдийнинг «Куллиёт»ига ишланган. Деҳли. XIX аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 532/5. 217a varaқ.

35. Искандар қурдирган девор ҳамда Лайли ва Мажнун учрашуви. Саъдийнинг «Куллиёт»ига ишланган. Деҳли. XIX аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 532/5. 258a varaқ.

36. Рустам ва Афросиёб жанги. Саъдийнинг «Куллиёт»ига ишланган. Деҳли. XIX аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 532/5. 258a varaқ.

37. Фарҳод ва Ширин ҳамда Лайли ва Мажнун учрашуви. Деҳли. XIX аср. Деҳлидаги Миллий музейда сақланади. Рақами 532/5. 3226 varaқ.

38. Базм. «Равзат ул-муҳиббин» асарига ишланган. Бухоро. XVI аср биринчи ярми. Ҳайдарободдаги Салар Жанг музейида сақланади. Рақами 998.

39. Устоз ва шогирд кураши. Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган. Бухоро. XVI аср биринчи ярми. Ҳайдарободдаги Салар Жанг музейида сақланади. Рақами 973. 506 varaқ.

40. Чашма бўйидаги базм. Низомийнинг «Хамса» асарига ишланган. Бухоро. 1578 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-272. 16 varaқ. Қуш расм унги ярми.

41. Лайли дугоналари билан. Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига ишланган

- Бухоро 1578 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-272. 916 varaқ.
42. Мажнун чашма ёнида. Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига ишланган. Бухоро. 1578 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-272. 106 varaқ.
43. Ҳушидан айрилган Фарҳод. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Бухоро. 1648й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 231a varaқ.
44. Фарҳод Ширинни оти билан бирга даст кутариб қасрга элтмоқда. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 251a varaқ.
45. Шириннинг Хусрав чодирига келиши. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 272a varaқ.
46. Хусрав ва Ширин суҳбати. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 2746 varaқ.
47. Искандар гузал билан. Низомийнинг «Искандарнома» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 3486 varaқ.
48. Искандарнинг мактуби. Низомийнинг «Искандарнома» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 3546 varaқ.
49. Чин маликасининг Искандар ҳузурига келиши. Низомийнинг «Искандарнома» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 3516 varaқ.
50. Искандарнинг Доро билан жанги. Низомийнинг «Искандарнома» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 368a varaқ.
51. Бадий лавҳа билан зийнатланган саҳифа. Низомийнинг «Искандарнома» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 383a varaқ.
52. Искандар жанги манзараси. Низомийнинг «Искандарнома» достонига ишланган. Бухоро. 1648 й. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. ПНС-66. 3896 varaқ.
53. Муътабар қўлёзмалар. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади.
54. Алишер Навоийнинг «Хамса» асарининг қўлёзмаси муқоваси. Ҳирот. XV аср охири. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади.
55. Муқова нақши. Ҳирот. XV аср охири. Ленинграддаги Давлат Халқ кутубхонасида сақланади. Дорн-422.
56. Қосим (?) Али расми. Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо сурати. Ҳирот. XV аср. 80-йиллари. Истамбул. Тупқопудаги Хазина музейида сақланади. 2155 мураққаъ, 29 varaқ.
57. Сарлавҳа ёки унвон нақши. Ҳирот. 1551 й. Амир Хусрав ва Ҳасан Деҳлавийларнинг терма «Девон»ига ишланган. УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Рақами 2196. 36 varaқ.
58. Куй тинглаб дам олиш. Амир Хусрав ва Ҳасан Деҳлавийларнинг терма «Девон»ига ишланган. Ҳирот. 1551 й. УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Рақами 2196. 746 varaқ.
59. Меърож. Амир Хусрав ва Ҳасан Деҳлавийлар терма «Девон»ига ишланган. Ҳирот. 1551 й. УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Рақами 2196. 816 varaқ.
60. Пайгамбар ва Жабройил. Амир Хусрав ва Ҳасан Деҳлавийлар терма «Девон»ига ишланган. Ҳирот. 1551 й. УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Рақами 2196. 83a varaқ.
61. Чингиз Аҳмаров. Болалик лаҳзалари. Деворий расм парчаси. 1968 й. УзССР ФА Шарқшунослик институти.
62. Чингиз Аҳмаров. Аёллар мажлиси. Деворий расм парчаси. 1968 й. УзССР ФА Шарқшунослик институти.
63. Чингиз Аҳмаров. Устоз ва шогирдлар. Деворий расм парчаси. 1968 й. УзССР ФА Шарқшунослик институти.
64. Чингиз Аҳмаров. Жанг манзараси. Деворий расм парчаси. 1968 й. УзССР ФА Шарқшунослик институти.
65. Тельман Муҳаммедов. Узбек халқ эртакларига ишланган расм.
66. Тельман Муҳаммедов. Узбек халқ эртакларига ишланган расм.
67. Тельман Муҳаммедов. Узбек халқ эртакларига ишланган расм.
68. Шомаҳмуд Муҳаммаджонов. Чилангар Кова қўзғолони. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонига ишланган. 1972 й.
69. Шомаҳмуд Муҳаммаджонов. Маҳмуд Кошғарий бозорда. 1986 й.
70. Шомаҳмуд Муҳаммаджонов. Иброҳим Адҳим ва Робия. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонига ишланган. 1986 й.
71. Маъруф Салимов. Зарварақ. Китоб нақши. 1981 й.
72. Маъруф Салимов. Тошкент — Шарқ машъали. 1983 й. УзССР ФА Тарих музейида сақланади.
73. Маъруф Салимов. Тошкент — Узбекистон Совет Социалистик республикаси пойтахти. 1983 й. УзССР ФА Тарих музейида сақланади.
74. Ғайрат Камолов. Лайли ва Мажнун. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига ишланган. Ишқути.
75. Хуршид Назиров. Ҳофиз Хоразмийнинг газалига ишланган расм. 1985 й.
76. Мунира Сотиболдиева. Ошиқ ва маъшуқа. Ишқути.
77. Мунира Сотиболдиева. Гузал. Ишқути.
78. Иброҳим Жўраев. Рустам жангда. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонига ишланган. Ишқути.
79. Тоҳир Болтабоев. Фарҳод Суқрот ҳузурида. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига ишланган. Ишқути.
80. Ғани Алдашев. Ов манзараси. Ишқути.
81. Искандар Икромов. В. А. Успенскийнинг «Фарҳод ва Ширин» драмаси учун музыка» китоби муқоваси. 1937 й.
82. Искандар Икромов. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони муқоваси. 1941 й.
83. Искандар Икромов. Алишер Навоийнинг «Лирья» китобига ишланган безак. 1964 й.

Мундарижа

5 Нафосат олами

Шарҳ миниатюра мактаблари

- 12 *Зухра Раҳимова*. Араб миниатюра мактаби.
- 14 *Ноила Валиуллина*. Эрон миниатюра мактаби.
- 18 *Наим Норқулов*. Турк миниатюра мактаби.
- 21 *Абдуҷаҳид Мадраимов*. Озарбайжон миниатюра мактаби.
- 25 *Абдуҷаҳид Мадраимов*. Ҳинд миниатюра мактаби.
- 29 *Наим Норқулов*. Қадимий тасвирлар.
- 33 *Илес Низомиддинов*. XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳр миниатюра мактаби.
- 40 *Элмира Исмоилова*. XVIII-XIX асрларда Мовароуннаҳр миниатюра мактаби. II. *Норқулов таржимаси*.
- 44 *Зухра Раҳимова*. Камолиддин Беҳзод.
- 49 *Абдуҷаҳид Мадраимов*. Алишер Навоий портретлари
- 54 *Абдуҷаҳид Мадраимов*. Алишер Навоий ва китобат санъати

Анъаналар ва қайта тиклаш

- 62 *Нелли Зиганшина*. Китобатга меҳр билан (Искандар Икромов). *Н. Норқулов таржимаси*.
- 64 *Абдуҷаҳид Мадраимов*. Маҳобатли расмлар ижодкори (Чингиз Аҳмаров ижодида миниатюра анъаналари).
- 70 *Нелли Зиганшина*. Миниатюрадан илҳомланиб (Тельман Муҳамедов). *Н. Норқулов таржимаси*.
- 73 *Чингиз Аҳмаров, Абдуҷаҳид Мадраимов*. Миниатюра санъатимизни тиклаб.
- 78 *Рафаэл Тоҳтош, Абдуҷаҳид Мадраимов*. Миниатюра хусусида баҳс.
- 81 *Чингиз Аҳмаров, Абдуҷаҳид Мадраимов*. Нақш назокати.
- 84 Расмлар.
- 181 Илова расмлар руйхати.

На узбекском языке

Сборник статей

Научно-популярное издание

ШКОЛЫ ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЫ

Илий-оминабоп нашр

Шарқ миниатюра мактаблари

Мақолалар туплами

Ўзбекистон rassomлар Союзининг санъатшунослик ва танқид секцияси томонидан тасвир қилинган.

Рецензентлар: Тарих фанлари доктори, профессор *Бўри Аҳмедов* ва фалсафа фанлари доктори *Тилаб Маҳмудов*.

Редактор *Ш. Иноғомова, Д. Саидолимова*

Рассом *В. Ҳайбуллин*

Расмлар редактори *Ю. Габзалилов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *С. Тоҳирова*

ИБ № 3844

Номинационага берилди 06.01.88. Босишга рухсат этилди 03.04.89. Р. 00553. Формати 70×108¹/16. Оффсет мелований қоғозини Ванниковская гарнитураси. Оффсет босиш. Шартли босиш а. 16,10+0,35 формат. Шартли кр-оттаск. 54,51. Нашр. а. 18,09+0,63 формат. Тиражи 5000. Заказ № 1092. Баҳоси 5 с. 80 т. Шартнома № 202 – 87

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР нашриёт, полиграфия ва хитоб савдоси ишлари давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош корхонаси. Тошкент-700129. Навоий кўчаси, 30.